

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN
LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Şücaət Məşrif qızı Kərimova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. POLİSEMİYANIN ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	8
1.1. Linqvistikada polisemiya məsələsinin qoyuluşu	8
1.2. Polisemiya və omonimiya	22
1.3. Polisemiyanın növləri və tipləri	30
II FƏSİL. ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN PRAQMATİK, KOMMUNİKATİV VƏ KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ	47
2.1. Çoxmənalılığın praqmatik əsasları və xüsusiyyətləri	47
2.2. Çoxmənalılığın kommunikativlik məsələləri	59
2.3. Çoxmənalılığın koqnitiv aspektləri	70
III FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK-QRAMMATİK POLİSEMANTLARININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ.....	86
3.1. İngilis dili polisemantlarının mümkün modelləri	86
3.2. Polisemant modellərinin tezlik göstəricilərinə görə qruplarındakı leksemlərin linqvistik təhlili	95
3.3. Çoxkateqoriyalı polisemant modellərində leksemlərin semantik inkişafı..	108
NƏTİCƏ.....	124
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	126

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Çoxmənalılıq dildə geniş yayılmış hadisələrdən biri olub real gerçəkliyin əşyalarını, predmetlərini, obyektlərini, mümkün halları, vəziyyətləri, hərəkətləri, keyfiyyətləri və s. adlandırmaq üçün mövcud sözlərin, eləcə də terminlərin çatışmazlığı səbəbindən yaranır. Bu halda dilin qrafik cildinə və fonetik tərkibinə görə üst-üstə düşən sözü müxtəlif məfhumların nominantı olur. Çoxmənalı sözün mənaları arasında ya eksplisit, ya da implisit semantik əlaqələr özünü döstərir. Çoxmənalılıq və polisemantın ayrıca mənası semasiologiyanın mərkəzi problemlərindən biri olub ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında, həmçinin müxtəlif dillərdəki çoxmənalı sözlərin müqayisəsi üzrə geniş tədqiq olunmuş, çoxmənalılıq və omonimliyin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bir sıra tədqiqatlarda müxtəlif sistemli dillərdə polisemiya konkret nitq hissələri əsasında araşdırılmışdır. Eyni nitq hissəsinə aidlik çərçivəsində qapanma polisemiya hadisəsinin geniş əhatə dairəsini məhdudlaşdırmış, məna əlaqələrinin kriteriya səviyyəsində möhkəmlənməsinə imkan yaratmamışdır. Polisemiya hadisəsinin tədqiqatı çoxmənalılıqla omonimiyanın qarşılaşdırma zəminində aparılmış, sözün eyni nitq hissəsinə aidliyi ayırma və yaxud fərqləndirmənin bir meyarı kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində çoxmənalılıqla bağlı araşdırmalar rus dilçiliyində bu hadisənin tədqiqat istiqamətlərinə əsaslanmış, SSRİ dağılıqdan sonra rus və xarici dilçilikdə qeyd edilən problemə münasibətdəki dəyişmələr, demək olar ki, nəzərə alınmamış, çoxmənalılığın yalnız leksik səviyyədə öyrənilməsi və qəbul edilməsi davam etdirilmişdir. Uzun müddət polisemiya yalnız leksik səviyyədə öyrənilmiş, bir nitq hissəsinə aid sözün başqa nitq hissəsinə keçidi zamanı məna əlaqələri nəzərə alınmamış və beləliklə, leksik-qrammatik polisemiya tədqiqatdan kənar qalmışdır ki, bu da mövzunu aktuallaşdıran səbəblərdən biridir.

Son zamanlarda müasir dilçiliyin dil vahidlərinin semantikasına kontekst və mətn səviyyəsində yanaşan, həmçinin kommunikativ vahidləri öyrənən elmi istiqamətlərin inkişafı, nəhayət, milli dillərin korpuslarının yaradılması polisemiya

hadisəsini, çoxmənalı sözlər problemini təkrar gündəmə gətirmişdir. Sürətlə inkişaf edən koqnitiv dilçilik, semantika və pragmatika polisemiya hadisəsini də yeni baxış bucağı altında öyrənməyi aktuallaşdırmışdır.

İngilis dilini başqa dillərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri bu dildə polisemiya hadisəsinin geniş yayılması və bu dilin leksik, leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərlə son dərəcə zənginliyidir. Eyni zamanda ingilis dilində eyni çoxmənalı sözün mənalar sayında da çoxluq aşkar hiss olunur. Eyni sözün iki və daha artıq nitq hissəsinə aidliyi ingilis dili üçün səciyyəvidir və bu dildə dörd, beş, bəzən altı nitq hissəsinə aid olan çoxmənalı sözlərin sayı da kifayət qədərdir. Bu baxımdan polisemiyanın ingilis dili materialı üzrə öyrənilməsi daha böyük maraq kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində ingilis dilində çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik polisemantların modelləşdirilməsi müasir linqvistikanın tələbləri səviyyəsində öyrənilməmişdir. Zaman keçdikcə dil inkişaf edir, ətraf aləmin əşya və hadisələri haqqında biliklər artır, nəticədə çoxmənalı sözlərin yeni mənaları da yaranır. Mənanın inkişaf xüsusiyyətlərini, törəmə denotativ və konnotativ mənaların əmələgəlmə səbəblərini, mənanın inkişaf yollarını aydınlaşdırmaq həllini gözləyən problem kimi diqqəti cəlb edir və ingilis dilində polisemantların çoxluğu, belə sözlərdən müəyyən qismində yeni törəmə mənaların yaranması prosesi tədqiqat üçün zəngin material verir.

Son dövrlərdə qərb və rus dilçiliyində polisemiyanın inteqral nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. İnteqral nəzəriyyəsi polisemiya hadisəsinin üç səviyyədə – leksik, leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlılıq səviyyələrində araşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da yeni nəzəriyyə və tədqiqat istiqamətinin İngilis dilçiliyində tətbiqini son dərəcə aktuallaşdırır.

Semantik derivasiyanın öyrənilməsini aktuallaşdıran səbəblər az deyil və onların arasından dil vahidlərinin semantik özəlliklərini öyrənmək, semantik transformasiyanın dil qanunauyğunluqları ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq, sözün yeni mənə qazanmasının dildə gedən proseslərin real gerçəklik hadisələri ilə bağlılıq xüsusiyyətlərini açmaq, polisemiyanın milli dil və dünyanın dil mənzərisinə təsirini aşkarlamaq kimi məsələlər də hesab edirik ki, həllini gözləyir.

Polisemiyanı L.Blumfild, Z.İ.Babitskene, U.Veynrix, T.Komley E.Mednikova, M.V.Nikitin, N.N.Salnikova, M.A.Sternina, S.Ullman, F.R.Palmer, və bir çox digər tədqiqatçılar öyrənmişlər [14; 56; 67; 100; 112; 113; 115; 119; 123; 131; 141; 157; 176; 178; 179; 180]. Azərbaycan dilçiliyində də çoxmənəlilik həm ayrıca, həm də leksikoloji tədqiqatlarda yer almışdır [5; 9; 10; 16; 17; 36].

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İngilis dilinin leksik, leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlıq səviyyələrindəki çoxmənəli sözlər, belə sözlərin mənaları arasındakı əlaqələr və leksik-qrammatik çoxmənəli sözlərin modelləri tədqiqatın obyektidir.

Çoxmənəli sözlərin leksik, qrammatik, pragmatik xüsusiyyətlərinin, semantik təşkilinin, denotativ və konnotativ mənsubluğunun, bu cür xüsusiyyətləri doğuran linqvistik və ekstralingvistik səbəblərin, leksik-qrammatik çoxmənəli sözlərin modelləşmə imkanlarının və işləklik göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində polisemiya hadisəsini leksik, leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlıq səviyyələrində öyrənməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- leksik, leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlıq anlayışlarını təyin etmək;
- çoxmənəlilik və omonimliyin təsdiq edən meyarları müəyyənləşdirmək, onların oxşar, eləcə də fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq;
- dil sistemində leksik-qrammatik polisemiyanın yerini, rolunu və funksiyasını təyin etmək;
- polisemiyanın inteqral nəzəriyyəsi çərçivəsində leksik-qrammatik polisemiya ilə leksik-qrammatik variantlığın, eləcə də leksik polisemiyanın nisbətini təyin etmək;
- ingilis dilində çoxmənəli sözlərin semantik strukturunu öyrənmək;
- polisemantlarda mənalar arasındakı keçid mexanizmini müəyyənləşdirmək;
- çoxmənəli sözün törəmə mənalarının əsas mənə ilə əlaqələrini araşdırmaq;
- çoxmənəli sözdə mənə budaqlanmalarını törədən səbəbləri aydınlaşdırmaq;

- çoxmənalı sözdəki semantem tiplərini müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilində leksik-qrammatik polisemiya modellərini müəyyənləşdirmək və onların yayılma dərəcəsi, məhsuldarlıq cəhətdən kəmiyyət xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı semem, komponent, kontent təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Çoxmənalı sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri, mənalar çoxluğu statistik metodlarla, mənə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi distributiv təhlil üsulu ilə araşdırılır. İngilis dilinin leksik-qrammatik polisemantlarının modelləşdirilməsində M.A.Sterninin inteqral nəzəriyyəsi metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İngilis dilində çoxmənalılıq başqa dillərlə müqayisədə geniş yayılmış semantik hadisədir, bu dildə polisemiyanın leksik, leksik-qrammatik növləri və leksik-qrammatik variantlıq təzahür edir. İngilis dilində bu növlərdən ən məhsuldar olanı isə leksik-qrammatik polisemiyadır.
2. İngilis dilinin çox işlənən feillərinin semantemalarında həm leksik, həm də leksik-qrammatik polisemiya müşahidə olunur.
3. İngilis dilində leksik-qrammatik variantlıq sözlərin dörd leksik-qrammatik sinfində – isimlərdə, feillərdə, sifət və nidalarda müşahidə olunur.
4. İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya feil, isim, sifət, zərf, onlük və nida səviyyəsində də daha çox qeydə alınır.
5. Polisemiya leksik vahidlərin həm denotativ, həm də konnotativ mənaları üzrə formalaşır.
6. İngilis dilində polisemiya hadisəsi inkişaf edir və polisemantların yeni mənaları yaranır.
7. Polisemantların mənalarının təyin olunmasının əsas vasitəsi kontekstdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşdə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis dilinin leksik-qrammatik çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə aidlik meyarına görə modelləşdirilmişdir. Çoxmənalı sözün denotativ və konnotativ polisemantikliyi, əsas mənə ilə törəmə mənə arasındakı əlaqələr, əsas mənadan uzaqlaşma xüsusiyyətləri,

polisemantın mənalarının budaqlanma mexanizmləri ilk dəfə öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq leksik-qrammatik polisemiya, leksik-qrammatik variantlılıq məsələləri qoyulmuş, çoxmənalı sözlə omonimin fərqləndirilməsinin zəruri və kafi şərtləri dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşdə çoxaspektli polisemiya nəzəriyyəsi inkişaf etdirilir. Məna əlaqələrinin xüsusiyyətlərini təyin etmək meyarları törəmə mənənin yaranma səbəblərini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa kömək edir.

Dissertasiya işindən ümumi dilçilik, ingilis dilinin leksikologiyası fənlərindən mühazirə və seminarların aparılması üçün istifadə etmək olar. Dissertasiya işi ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərin, habelə çoxmənalı sözlər lüğətlərinin tərtibində tətbiqini tapa bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı biri xaricdə olmaqla altı məqalə, dörd tezis çap edilmişdir. Dissertasiya mövzusunə aid beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 5 səhifə olmaqla 9172 işarə, I fəsil 39 səhifə olmaqla 71065 işarə, II fəsil 39 səhifə olmaqla 74346 işarə, III fəsil 38 səhifə olmaqla 68706 işarə, nəticə 2 səhifə olmaqla 3559 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 142 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 226848 işarədir.

I FƏSİL

POLİSEMİYANIN ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Linqvistikada polisemiya məsələsinin qoyuluşu

Çoxmənalılıq dilçilikdə daim diqqəti özünə cəlb etmiş, geniş tədqiq edilmiş, dilin mühüm semantik hadisələrindən biri olub, elmi ədəbiyyatda beynəlmiləl polisemiya termini ilə də ifadə edilir. Polisemiyanın təyin olunmasına münasibətdə müasir dilçilik ədəbiyyatında fikirlər eyni bir nöqtəyə yığılsa da, sözün mənalar çoxluğunun formalaşma ardıcılığı, mənalararası əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi üsullarının təyin edilməsi məsələləri həllini, hələ ki, heç cür tapa bilmir. *“Universal təfəkkürün elə qanunları vardır ki, bunlar mənə dəyişmələri qanununda ifadəsini tapır. Buna baxmayaraq mənalar haqqında elm bu qanunları öyrənməkdə hələ o qədər də irəli getməmişdir”* [144, s. 250]. Dilin leksik və leksik-semantik sistemləri vardır. Leksik sistem dilin lüğət tərkibidirsə, leksik-semantik sistem sözləri və onların bütün mümkün mənalarını, bu mənalar arasında münasibət və bağlılığı əhatə edir. Nəticədə sözün mənə inkişafının çoxmənalı, omonim, sinonim, dublet sözlərlə əlaqələndən qarışıq mənzərəsi aşkarlanır ki, həmin mənzərənin yaranma səbəblərini, xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa hansı yöndən yanaşmaqdan asılı olmayaraq, bu dolaşıcılığı, qarışmış kələfi açmaq, kələfin ucunu tapmaq olmur. S.Abdullaev yazır: *“Sözün semantikasi dörd əsas əlamətin varlığı ilə xarakterizə olunur. Mənə genişdir, mənə yayğındır, mənada sosiallıq var, mənə mücərrəddir”* [3, s. 49]. Qeyd olunan əlamətlər mətn semantikasi çərçivəsində, rabitəli nitqdə nisbətən aydınlaşıb dəqiqləşir, bəzən fərqli, bəzən tamamilə əks əlamətlərə çevrilir. Başqa sözlə, mətndə söz mənaları məhdud, dəqiq, fərdi, konkret məzmun kəsb edir, nisbətən aydın və müəyyənləşmiş konturlar alır. Lakin sözün zəngin semantik şüalanmaları, yaygınlıq və yayılanlığı, qeyri-səlisliyi mətn səviyyəsində də tamamilə aradan qalxmır, bu cəhət mətni tam dəqiq birmənalı adekvat, şəffaf bir struktur, xalis substansiya olmadan məhrum edir. *“Mətnin təşkil olunduğu sözlərin mənaları genişlik, yaygınlıq, sosiallıq, mücərrədlik kimi əlamətlərdən büsbütün təmizlənmə bilmir, aşağıdan*

yuxarıya, potensiyadan reallaşmaya öz qeyri-müəyyən, qeyri-adekvat xarakterini sistemin üst qatına da nəql edir, onu bir enerji mənbəyi kimi daim qidalandırır. Dil-nitq və əksinə, münasibətlərinə görə göstərilən əlamətlər kvartetinə daha bir əlaqələr cütü – ümumilik və şərtlilik əlamətlərini də əlavə etmək zəruridir” [3, s. 50]. Aydın olur ki, S.Abdullayev sözün semantikasını altı əlamətlə səciyyələndirir. Sözün semantikasının birinci dörd əlamətini nəzərə almağın vacib olduğunu bir çox tədqiqatçılar qeyd etmişlər [16; 21; 22, s. 142; 32, s. 39; 42; 43; 49, s. 12; 99 və s.]. “Şübhəsiz ki, dilin leksik-semantik sisteminin başlıca vahidi sözdür və sözün məzmununda konkret leksik məna, ümumi kateqorial semantik məna və qrammatik məna fərqləndirilməlidir” [40, s. 285]. Göründüyü kimi, müəlliflər bu fikri ortaya atarkən, “sözün məzmunu” anlayışını daxil edirlər və bununla da məzmunla məna fərqləndirilmiş olur. “Semantikada, xüsusən də leksik semantikada sözdən bəhs olunduqda məna ortaya çıxır. Sözün anlam strukturu yalnız məntiqi cəhətdən müəyyənləşdirilsə də, dil vasitələri nəzərə alınmasa da, danışan (adresant), dinləyən (adresat) də sözü müəyyən mənalı vahid kimi qəbul edir. Söz vasitəsi ilə informasiyanın ötürülməsi prosesində konkret leksik məna, ümumi kateqorial semantik məna və qrammatik məna üzərində düşünülür, proses şüuraltı səviyyədə gedir” [40, s. 285]. Deməli, sözün müxtəlif mənalar üzrə məzmun kəsb etməsi baş vermiş, tamamlanmış prosesdir. Həmin prosesin tamamlanması sözün başqa sözlərlə əlaqələnməsi ilə birbaşa bağlıdır. Söz dil vahidi kimi dildə və nitqdə funksionallıq kəsb edir, onun məna tərəfi nitq məhsulundan asılıdır.

Çoxmənalılıq və ya polisemiya üçün eyni bir sözün bir-biri ilə əlaqəli fərqli mənalara malik olması əsas meyardır. Polisemiyanın tərifində və təyində bu fərqləndirici əlamət mütləq qeyd olunur.

Çoxmənalı söz bir leksemin bir neçə semantik variantının, mənasının inkişafı nəticəsində əlavə mənalar qazanmışdır. Polisemantikliyi əmələ gətirən əsas mənalar bir-birindən ayrıldığı kimi, onların əsasında əmələ gələn yeni mənalı sözlər də bir-birindən semantik cəhətdən fərqlənir. Çoxmənalı sözün məna variantları sözdaxili paradiqma əmələ gətirir, bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlı olur, müxtəlif kontekstlərdə işlənməklə seçilir.

E.V.Kuznetsova çoxmənalı sözü həndəsi şüa ilə müqayisə edir: *“Məlumdur ki, riyaziyyatda şüa bir tərəfdən məhdud olan düz xətdir. Çoxmənalı sözün başlanğıc nöqtəsi sözün əsas mənasını və ya əsas mənalarından birini göstərir. Sözün yeni mənalı törəmələri bu mənadan inkişaf edir və yeni müstəqil mənaya çevrilir”* [104, s.101].

Təsadüfi deyil ki, D.N.Şmelyov çoxmənalı sözün ümumi semantik assosiasiya əsasında ortaya çıxan münasibət üzrə semantik vəhdət təşkil etdiyini qeyd etmişdir [151, s. 71].

Hər bir sözün ilkin olaraq bir mənə ifadə etməsi məntiqi cəhətdən qəbul olunandır. Lakin dilin qədim dövrlərinə dair materialı təhlil etdikcə ifadə planına görə eyni bir sözün müxtəlif mənalarda işlənməsinin şahidi oluruq. Müxtəlif leksik-semantik söz qruplarına daxil olan bəzi sözlərdə bu cəhət özünü aşkar göstərir. Məsələn, müasir dildə rəng bildirən *ağ* və *qara* sözləri tarixən müxtəlif mənalara malik olmuşdur. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillərə xas olan xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Bununla belə, sözün əsas və ikinci dərəcəli mənalara malik olması da tədqiqatlarda xüsusi qeyd edilir [5].

Polisemiya hadisəsi dil işarəsinin asimmetrik dualizminə istinadla izah olunur. Asimmetrik dualizm qanununa görə, adlandırılan və adlandırılan reallığın maili müstəvisində daim yerini dəyişir. Onların hər biri ayrılmış çərçivənin həddlərindən kənara çıxmaqla özünün nəzərdə tutulmuş funksiyasını sanki dəyişməyə çalışır və zaman keçdikcə dəyişir. *“Adlandırılan özünün başqa cür nominasiyasına doğru gedirsə, adlandırılan başqa obyektə də adlandırmağa meyilli olur. Adlandırılanın özünün təyin edilmiş çərçivəsindən çıxması sinonimlər əmələ gətirirsə, adlandırılanın həddlərini dəyişməsi çoxmənalığa aparıb çıxarır”* [106, s. 90]. Adlandırılan və adlandırılan cüt təşkil edir, dayanıqsız müvazinətdə olub bir-biri ilə asimmetrik münasibətlə səciyyələnilir. Qeyd olunan qanun özünü dil universalisi kimi göstərdiyindən polisemiya da dil universalisidir. *“Polisemiya, ehtimal ki, semantik universalidir və dil sistemində əsaslı yer tutur. Belə universalinin mövcudluğu təbiidir. Əks təqdirdə biz danışdığımız hər bir hadisə və obyektə ifadə edən*

ağlasığmaz miqdarda sözü yaddaşımızda saxlamaq məcburiyyətində qalacaqdıq” [145, s. 267].

Sözün çoxmənəlilik təfəkkürün təbiəti, insanın onu əhatə edən aləmin hadisələrini ümumiləşdirmək bacarığı ilə də izah olunur. Məlumdur ki, söz ehtiyatı və ya lüğət tərkibi ən zəngin olan dilin də sözlərinin sayı sonsuz deyildir. Bunun müqabilində insan təcrübəsi həddə tanınır. Ona görə də belə sonsuz təcrübədən doğan konkretliyin dil vasitələri ilə ifadəsi üçün leksika yalnız kəmiyyət deyil, keyfiyyət də genişlənməlidir. Kəmiyyət genişlənmə dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin sayının artmasını, keyfiyyət genişlənmə isə mənanı söz daxilində quruluşlandırmağı, mövcud sözlərin yeni mənalarnı yaratmağı nəzərdə tutur [76, s.22].

A.İ.Smirnitski göstərir ki, çoxmənəlilik real gerçəkliyin sonsuz rəngarəngliyi ilə müqayisədə dilin məhdud sistemliyinin nəticəsidir. Gerçəklik momentlərinin bizim şüurumuzda inikas edən faktları və anlayışlarının miqdarı, onları ifadə edəcək müstəqil dil vahidlərindən qat-qat çoxdur [136, s. 156].

V.V.Vinoqradov yazır: *“Heç bir dil hər bir konkret ideyanı müstəqil sözlə adlandırmaq imkanına malik deyildir. İnsanın bilik və təcrübəsinin həddləri yoxdur. Ən zəngin dilin söz ehtiyatı isə ciddi şəkildə məhduddur. Dil saysız-hesabsız mənalarnı əsas anlayışlar arasında paylaşmaq məcburiyyətindədir”* [71, s. 18].

“Gerçəklik sonsuz, insan yaddaşının imkanları isə məhduddur. Əgər gerçəkliyin hər bir hadisəsinə bir dil vahidi müvafiq gəlsəydi, onda bu vahidlər sonsuz və systemsiz kodlar toplusuna çevriləcəkdir. Belə sonsuz bir toplunu heç bir təbii yaddaş qurğusu özündə cəmləşdirmək iqtidarında deyildir. İnsanın yaddaş imkanlarının məhdudluğu insan şüurunun fəaliyyəti ilə şərtlənir. Dil işarəsi gerçəkliyin yalnız bir hadisəsinə deyil, hadisələr siniflərini və alt siniflərini ifadə etmək imkanlarına malikdir” [87, s. 9-10].

Ümumi semiotik yanaşma baxımından polisemiya hadisəsi, dildə qənaətin nəticəsidir. Bu, insan təfəkkürünün ümumiləşdirici fəaliyyəti ilə də izah oluna bilər. S.Ulmann da polisemiyanın dildə qənaətlə bağlılığını qeyd etmişdir [148, s.32].

Dildə söz sayının məhdudluğunu, anlayışların miqdarının isə sonsuzluğunu Aristotel də göstərmiş, bu səbəbdən bir sözün çox anlayışı ifadə etmək zərurətini

diqqət mərkəzinə çəkmişdir. [140, s. 14].

Qeyd olunanlar polisemiyanın əsas səbəblərini əhatə edir və bu hadisənin bilavasitə dilin təbiətindən irəli gəldiyini təsdiq edir [97, s. 135; 119, s. 223; 152, s. 270 və s.]

Polisemiyanın mahiyyətində semantika əsasdır və polisemiya hadisəsi çərçivəsində çoxmənalı sözün mənaları arasındakı əlaqələrin tədqiqinə xüsusi önəm verilir. Ənənəvi olaraq belə münasibətlər arasından metaforik və metonimik assosiasiyalar, eləcə də funksiyaya görə mənə köçürmələrini ayırırlar. *“Sözün mənaları arasındakı əlaqə, hər şeydən əvvəl, adın köçürülməsinin əsas tipləri arasında axtarılmalıdır. Sözün mənasının tarixi inkişafı metaforik, metonimik və ya funksional köçürmələr üzrə öyrənildikdə birgə mövcud olan mənalar arasındakı münasibətlərin xarakterinin açılması təmin olunur. Təbii ki, çoxmənalı sözün mənaları arasındakı münasibətlər mürəkkəb və rəngarəngdir. Çox zaman bu münasibət metaforik, metonimik assosiasiyalarla, mənanın funksional köçürülməsi ilə tam izahını tapmır. Bununla belə, bir söz çərçivəsində mənaların qruplaşdırılması daha çox metaforik və metonimik assosiasiyalar əsasında mümkünləşir”* [151, s. 90-91].

Dilçilikdə, eləcə də ədəbiyyatşünaslıqda metafora və metonimiya geniş tədqiq edilmiş anlayışlardır [112; 126, s. 408-410; 132; 146; 150; 166; və s.].

Çoxmənalı sözün mahiyyət əlaqələri barədə ənənəvi tipologiyadan fərqli olan yeni tipologiya M.V.Nikitinin işlərində irəli sürülür. Müəllif belə əlaqələrin əsas tipləri kimi implikasiya və təsnifat əlaqələrini ayırır [119, s. 225-233; 120, s. 37-45]. Onun fikrinə görə, implikasiya əlaqəsi metonimiyadan, dərəcələmə əlaqələri isə metaforadan daha genişdir.

İ.A.Sternin semem tipologiyası metodunu təklif etmişdir. Bu metodikaya görə, çoxmənalı sözün semantemalarında denotativ (D1 və D2) və konnotativ (K1 və K2) sememləri ayrılır. Denotativ semem real gerçəklik predmetlərinin obrazları ilə ya ilkin (D1) ya da törəmə (D2) mənaları ilə assosiasiya yaradır. Konnotativ semem K1 və K2 birbaşa adı olan denotatların əlavə ifadə vasitələri rolunda çıxış edir, denotativ sememə yaxınlıq dərəcəsinə görə seçilir [139, s. 31-32].

Tədqiqatçılar polisemiyanın əsas üç tipini ayırırlar: 1) radial polisemiya; bu halda bütün əlavə mənalar əsas mənə ilə motivləşir; 2) zəncirvari polisemiya; bu halda sözün yeni mənası ona yaxın olan mənə ilə motivləşir, kənar mənalar ümumi semantik komponentə malik olmaya bilər; 3) radial-zəncirvari polisemiya; bu, əvvəlki iki halın kombinasiyasını özündə birləşdirir.

Bundan başqa müntəzəm və qeyri-müntəzəm polisemiya da fərqləndirilir. *“Müntəzəm polisemiya sözün müəyyən model üzrə semantik genişlənməyə süni mənə əmələ gətirməsi və bu potensialı nitqə və dildə reallaşdırmasıdır”* [83, s. 84]. Qeyd etmək lazımdır ki, müntəzəm polisemiya metonimik köçürmələrə, qeyri-müntəzəm polisemiya isə metaforik köçürmələrə aiddir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, zəncirvari polisemiyada kənar və ya sem halqalardakı mənaların bəzən ümumi semantik komponenti olmur.

Sem semasiologiyasında klassik qarşılaşdırma komponent təhlili geniş tətbiq olunan tədqiqat metodudur. Metod müəyyən semantik komponentlər dəsti kimi təqdim olunan iki və daha artıq semantik yaxın mənənin onların mənə komponentlərinin qismən üst-üstə düşməsi və ya düşməməsi əsasında natamam eyniliyini aşkara çıxarmaq məqsədilə yerinə yetirilən əməliyyatlar ardıcılığını özündə birləşdirir. Belə tədqiqat ayrı-ayrı semləri, mənaca yaxın sememləri fərqləndirməyə imkan verir. Sememin təsviri zamanı kateqorial və nüvə əlamətləri ilə yanaşı, kafi fərqləndirici gücə malik əlamət, yaxud eyni əlamətə görə dərəcələnmən fərq nəzərə və qeydə alınır. Belə metod daha çox paradigmatik əlaqədə olan sözlərin – sinonimlərin, konversivlərin, leksik-semantik qrupun vahidlərinin tədqiq edilməsi üçün istifadə olunur. Paradigmatik əlaqədə olan sözlər diferensial əlamətlər dəsti ilə fərqlənən integral əlamətə malik olur. Qarşılaşdırma komponent təhlili bir-biri ilə qarşılaşdırılan sözlərin miqdarı çox olduqda daha effektiv nəticə verir, sememlərin obyektiv diferensiasiyasına imkan yaradır. Komponent mənalarına görə qarşılaşdırılan sözlərin sayı az olduqda, semantik əlamətlərin qeydə alınmasında yanlışlıq, qeyri-dəqiqlik istisna olunmur. Metodun əsas çatışmayan cəhəti sözün sem təsvirində periferiya semlərinin az yer almasıdır. Metodun müsbət cəhəti nəticədə sem şərhinə ehtiyacı olmayan əsaslandırılmış semləri aşkara çıxarmaqdır.

Müəyyən semantema tərkibinə daxil olan sememlərin tutuşdurma komponenti təhlil zamanı bir sıra hallarda törəmə sememdə periferiya əlamətinin aktuallaşması və eyni zamanda tematik qrupa aidliyin əsas inteqral əlamətinin ifrat zəifləməsi baş verir. Belə transformasiya bir cins mənasını adlandıran sememin başqa cinsin növünü adlandıran vasitəyə çevrilməsi üçün əsas rolunu oynayır. Məsələn, rus dilində *женух*: *evlənən* – ailə vəziyyətinə görə adlandırma; 2) *həddi-buluğa çatmış gənc* – yaşa görə adlandırma ilə izahlanır.

Sözün mənası gerçəklikdə mövcud olanın ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə üzrə adlandırılmasına əsaslanır. Leksik məna ilə fəlsəfi anlayış kateqoriyasının vahidi bir-biri ilə qarşılaşdırılır və ad həmin vahidi adlandırır, leksik məna isə onun mahiyyətini açır. *Ağac* gerçəklikdə mövcud olan predmetin adıdır. Bu sözün ifadə etdiyi məna isə ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə əsasında təyin olunan predmetin özüdür. Belə predmetlər çox və müxtəlif ola bilər. Ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə məhz belə çoxluğu tam əhatə etmək məqsədi daşıyır. *Söyüd, alma, şam, palıd, gavalı* və s. hər biri ağacdır. Real gerçəklikdə olan hər predmet və ya predmetlər çoxluğu üçün seçilmiş ad anlayış kateqoriyasına daxil olan ümumiləşdirilmiş anlayışın özüdür. Anlayış məntiqi münasibətlər və formalar sistemində təyin olunur. Anlayışın həddləri yayğındır. *Ağac* mənasının periferiyasında *kol* məfhumu ilə qarışma vardır. Həmin nöqtədə *ağac* anlayışının həddləri yayğındır. Fındıq gətirənin ağac və ya kol olması faktının müəyyənləşdirilməsi hər iki anlayışın həddlərindəki, kənar, uzaq nöqtəsində məna yaygınlığından irəli gələn qeyri-müəyyənlikdir. Bu qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması predmetləri bir-birindən ayırmaq üçün əlavə əhəmiyyətli əlamətlərə əsaslanmağı tələb edir. Aydın olur ki, anlayışın konkret nüvəsi vardır. Nüvədən uzaqlaşdıqca təyinedici əlamətlərin eyniliyi ilə yanaşı fərqliliyi meydana çıxır. Nəticədə yeni predmetlər və onların adları ilə yanaşı, sözün mənasının inkişaf edərək ilkin mənadan bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşması hadisəsi baş verir. Sözün mənası inkişaf edərək yeni predmeti və ya hadisəni ifadə etmək imkanı qazanır. Bu halda formaca fərqli deyil, eyni olan söz başqa bir mənanı ifadə etmiş olur. İlkin məna ilə bağlılıq həm də predmet və hadisələr arasındakı fərqliliyin qavranmasına kömək edir. Anlayış sərhədinin açıqlığı,

yayğınlığı, eləcə də inkişaf etməsi, yaxud nüvədən uzaqlaşması sözün çoxmənəlilik qazanmasını şərtləndirir. Leksik mənə haqqında müxtəlif konsepsiyalarda sözün mənə strukturunda əlamətlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşməsi məsələsi ortaya çıxır. Anlayış sərhədinin genişlənməsi ilə nüvə mənə müxtəlif əlamətlərlə genişlənərək yeni mənə dairələri cızır. Bu yeni mənə dairələrinin də sərhədlərində yayğınlıq, açıqlıq, semantik inkişaf mümkündür. Bu halda sözün yeni mənasının inkişaf edərək daha bir yeni mənə yaratması hadisəsi baş verə bilər. Bu şəkildə yaranan mənə ilkin sözün mənası ilə müqayisədə törəmə olub, sözün mənasına daha yaxınlıqla səciyyələnir. Beləliklə, bir söz bir və daha çox mənəli olur. İki və daha artıq mənə ifadə edən söz çoxmənəli söz adlandırılır. Bu, çoxmənəliliğin ümumi şəkildə təyin olunmasıdır. Çoxmənəliliğin dəqiq anlaşılması üçün əlavə vacib meyarların seçilməsi lazım gəlir. Vacib əlamətlər kimi ilkin mənə ilə semantik əlaqə və sözün formaca eyniliyi qəbul edilir. Elmi mənbələrdə polisemiya, kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, bir-birinə yaxın şəkillərdə təyin olunur. Polisemiya eyni bir sözün bir-biri ilə əlaqəsi olan bir neçə mənasının mövcudluğudur. S.Cəfərov yazır: *“Bir sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənələr onun mənə çalarlığı adlanır. Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlərə çoxmənəli (polisemantik) sözlər deyilir”* [16, s. 18].

E.V.Kuznetsovanın fikrinə görə, çoxmənəli söz bir sıra semantik variantlarla səciyyələnir. Bu variantların mənələri bir leksemlə əlaqələnir. Mənə variantları sözün sözdaxili semantik paradigmasını əmələ gətirərək bir-biri ilə mənə bağlılığına malik olur, mənələr müxtəlif kontekstlərdə reallaşır [104, s. 101, 216].

E.Kuznetsovanın tərifində mənələrin fərqli kontekstlərdə reallaşmasının qeyd edilməsidir. Deməli, E.Kuznetsova çoxmənəli sözün mənasının kontekstdən asılılığını qəbul edir. Söz predmetə, hadisəyə verilmiş addır, predmet və hadisələr isə necə adlandırmaqlarından asılı olmayaraq mövcuddur. Söz işarə mahiyyəti kəsb edir, onun işarə təbiəti vardır. İnsan müxtəlif predmetləri, əlamətləri, keyfiyyətləri, hərəkətləri adlandırır. Bu predmetlər üçün istifadə olunan adlar da fərqlənir. Məsələn, fındıq, qoz, şabalıd, ağac, su, çay və s. Sözün bir ilkin mənası olur. Doğrudur, tarixən qədim dövrlərdə yaranmış çox söz vardır ki, onların ilkin mənasını təyin etmək dərin etimoloji təhlil tələb edir. Buna baxmayaraq, sözün müasir dövrdəki əsas mənasını

ayırmaq bu və ya digər dərəcədə mümkündür. Ona görə də çoxmənalı sözlərdə məna sayından asılı olmayaraq əsas və ümumi məna seçilir. *“Söz zaman keçdikcə yeni mənalar ifadə edir. Bu mənalar sözün törəmə, eləcə də məcazi mənaları olur”* [8, s. 112]. Yeni məna əsas mənadan aralanır, məcazlaşma zamanı oxşarlıq, bənzərlik və digər səbəblərlə motivləşmə yeni məcazi mənayı yaratmaqda öz rolunu oynayır. Yeni mənadakı ikili xüsusiyyət sözlərin semantik təhlilinin budaqlanmasına zəmin yaradır.

Bir sıra tədqiqatçılar polisemiyanın dilin öz mahiyyətindən irəli gəlməsini qeyd etmişlər [145, s. 270; 119, s. 233 və s.]. Polisemiya problemi çərçivəsində çoxmənalı sözlərin mənaları arasındakı semantik münasibətlər daha çox diqqət mərkəzinə çəkilir. Sözün mənasının məcazlaşma və funksional köçürmə əsasında inkişafı, birgə mövcud olan mənalar arasında müvafiq münasibətləri təyin edir. Eyni zamanda sözün mənaları arasındakı qarşılıqlı münasibət semantik inkişafın gedişini təyin edir. Məcazlaşma bir söz çərçivəsində mənaların birləşməsini təmin edir.

Söz fonetik, qrammatik və idiomatik cəhətdən formalaşmış adlandırma vahidi olub gerçəkliyin predmet və hadisələrini, predmet və hadisələrin əlamət və keyfiyyətini, habelə hal və hərəkəti bildirir. Leksik və qrammatik mənaya malik olan sözü müxtəlif cəhətlərdən öyrənmək olar. Bu cəhətlərdən biri sözün dilin leksik-semantik sisteminin vahidi olması ilə bağlıdır. Leksik-semantik sistemdə sözün məna tərəfi əsas obyekt olur. Dil funksionallıq sahəsində fərqli vəzifələri yerinə yetirə bilər. İlk növbədə söz addır və ya nominantdır və onun adlandırma funksiyası güclüdür. Dilçilikdə söz geniş məfhumdur, ona leksik-qrammatik planda yanaşmaq olur. Sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş leksik vahid söz-forma adlandırılır. Söz-formada ad xüsusiyyəti ilə birlikdə sözə əlavə olunan qrammatik məna da ortaya qoyulur. Söz nitq hissəsinə aidlik baxımından fərqləndirildikdə də qrammatik məna ön planda olur. Bütün bunlar sözün lüğət vahidi kimi götürülməsi zamanı onun leksem və ya leksik vahid olaraq qəbul edilməsinin düzgünlüyünü təsdiq edir. Leksik vahid müxtəlif tipli mətnlərdə işləyə bilər. Bu halda leksemin funksiyaları çərçivəsində dəyişmələr baş verir. Məsələn, bədii dildə söz estetik funksiya daşıyır. Təbii ki, bu estetik mənənin aydınlaşdırılması kontekstlə əlaqələndirilir. *“Leksik vahid məcazlaşma obyektidir olduqda onun mənasında yenə də dəyişmə əmələ gəlir. Yəni sözün ilkin əsas mənası dəyişir.*

Məcəzi mənə da sözün işləndiyi kontekstlə müəyyənləşir” [134, s. 14]. Təcrid olunmuş şəkildə hər bir leksik vahid nominantdır. Bu halda onun əsas mənası üzde olursa, kontekst daxilində sözün ümumi məzmunla əlaqədar mənaları və ya mənası aşkarlanır.

V.V.Vinoqradov göstərir ki, sözün leksik mənası onun predmet, əşya məzmunu olub dilin qrammatik qanunlarına görə formalaşır və həmin dilin ümumi semantik sistemin elementi kimi həmin dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözün mənası bədii əsərdə yalnız onun birbaşa kommunikativ-predmet mənası ilə məhdudlaşmır. Sözün əsas mənası bədii əsərdə başqa mənə çaları ilə genişlənir. Müəllif sözün birbaşa, nominativ, sərbəst və törəmə (metaforik və metonomik) mənalarını ayırır [69, s. 169].

“Sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin adının başqa bir əşya və hadisəyə keçə bilməsi ilə əmələ gəlir. Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” [31, s. 135].

Çoxmənalı sözün sememləri müəyyən sıra təşkil edir. Bu sememlərin toplusu semantem adlandırılır. Semantemaya müəyyən sem üzrə formalaşan sözlər daxil olur. Çoxmənalı söz çox sememli sözdür. M.A.Sternina sememlərin sayına görə aşağıdakı bölgünü aparmışdır: 1) monosememli leksemlər; 2) az sememli leksemlər; 3) çox sememli leksemlər; 4) hipersememli leksemlər; 4) superhipersememli leksemlər. Müəllifin fikrinə görə, birinci qrupa bir mənası olan sözlər, ikinci qrupa mənaları sayı 2-5 arasında olan sözlər, üçüncü qrupa mənaları sayı 6-10 intervalında yerləşən sözlər, üçüncü qrupa mənalar sayı 10-20 arasında olan sözlər, sonuncu qrupa isə mənalar sayı 20-dən çox olan sözlər daxildir [142, s. 38].

Aydındır ki, leksik vahidin işlədilməsinin əsas məqsədi onun nominativ mənasını göstərməyi nəzərdə tutmur. Söz daha ifadəli obrazlar yaratdıqda bir məsələ də ortaya çıxır. Obrazlı ifadənin yaradılmasında hansı nitq hissələrinə aid olan sözlərin fəallığı diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, feillər hal və hərəkət bildirir, isimlər

əşya ifadə edir, sifət isə əlamət və keyfiyyəti adlandırır. *“Leksik vahidin ilkin mənasını genişləndirmə və daraltma imkanları onun adlandırıdığı predmetdən, obyektən, əlamət və keyfiyyətdən asılı olur”* [35, s. 39]. Alınma sözlər dilə gəlmə vahid olduğundan onların semantikasında dilin daxili qanunları üzrə semantik dəyişmələr ləng gedir. Alınma, hər şeydən əvvəl, dilin özünün leksik sistemində mənimsənilməlidir. Bura mənimsəmənin bütün səviyyələri – fonetik, leksik, qrammatik, semantik aiddir. Bütün bu mənimsənilmə səviyyələrinin keçilməsi sözün semantik dəyişmələrinə məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Dilin mənşəcə öz sözləri isə semantik dəyişmə üçün açıqdır. Deməli, leksik-semantik inkişafın bir göstəricisi sözün mənşəcə növü qəbul edilə bilər. Digər vacib cəhət isə sözün hansı nitq hissəsinə aidliyi ilə bağlıdır. Zənnimizcə, bu məsələni öyrənmək üçün ən sadə halda mövcud lüğətlər əsasında statistik araşdırma aparmaq olar ki, onun nəticəsi bizə hansı nitq hissəsinə aid sözlər arasında daha çox polisemantik vahidlərin olduğunu göstərsin. Təbii ki, burada başqa bir məsələ də meydana çıxır. *“Bizi əhatə edən real gerçəkliyin əşyalarının sayı çoxdur, əşyaların miqdarı ilə müqayisədə mümkün keyfiyyət və əlamətlərin sayı az olacaqdır”* [30, s. 124]. Deməli, statistik göstəricilərin əldə olunması zamanı morfoloji kateqoriyaya və ya nitq hissəsinə aid vahidlərin ümumi sayı da nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçılar dilin lüğət tərkibində neçə isim, neçə feil, neçə sifət və s. olması barədə araşdırmalar aparmışlar [90, s. 18; 149, s. 48]. Bu araşdırmaların nəticələri qeyd edilmiş planda tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir.

Predemetin deyil, onun əlamət və keyfiyyətinin obrazını yaratmaq funksiyası çətin qavranılır. Həmin məsələyə münasibət bildirən T.A.Arxañgelskaya göstərir ki, sözün işlədilməsi anlamında sözün məxsusi mənasının elementlərinin işlədilməsini deyil, sözün ifadə hadisənin təsəvvürü ilə bağlı dayanıqlı assosiasiyaların yaradılmasını nəzərdə tutmaq lazımdır [54, s. 12].

“Sifətlərin lüğəvi mənalari ilə onların nitqdə işlənmə zamanı ifadə etdikləri məna arasındakı fərqi mümkünliyi heç bir şübhə doğura bilməz. Qeyd etmək olar ki, sifətlərin digər nitq hissələri kimi, lüğətdə və bədii mətnə işlənmə zamanı ifadə etdikləri mənalari arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir” [65, s. 123]. Söz bədii mətnə işlənərkən ona dil sistemine xas olan mənalari transformasiya oluna bilər. Söz

yeni mənə çalarları, yeni semlər qazana bilər. Makrokontekst söz və bədii tamı, mikrokontekst söz və onun ətrafını nəzərdə tutur. Sifətlər geniş mənada qəbul edilən əlaməti bildirir. Burada keyfiyyət, münasibət, xassə, mənsubiyyət, qiymətləndirmə və s. bir toplu yaradır. Bütün toplunun semantik diferensiallaşdırıcı əlaməti kimi keyfiyyət çıxış edir. Sifətlərin qrammatik formaları digər nitq hissələrindən, məsələn isimlərdən fərqli olaraq əlavə leksik mənə yaratmır, qrammatik forma sözə yalnız əlamət keyfiyyətini verir, onu sifətə çevirən vasitə rolunu oynayır. *“Sifətlərin özlərinin predmetə aidlik oblasti, denotasiyası və konkret referensiyası yoxdur. Sifətlərin tətbiq olunma sferası müvafiq əlamətə malik denotatların tam dairəsidir”* [72, s. 3].

Əsas əlamətlə bağlı digər xüsusiyyətləri ifadə etməyə keçid prosesində sifətlər törəmə, ikinci olan, daha çox predmet və hadisələrə aid mənalar qazanır.

Predmetlərin hansı əlamət və keyfiyyətlərə malik olması özü-özlüyündə bilavasitə linqvistik məsələ deyildir. Lakin nitq hissəsi kimi sifətlərin tədqiqi prosesində belə məsələ leksikoloji səviyyədə öyrənilir. Bu zaman məlum olur ki, sifətlərin mənaları ilə onların işlənməsi arasında sıx əlaqə vardır. Sifətlərin ifadədəki rolu, vacibliyi və ya fakültativliyi, hər şeydən əvvəl, onun hansı ətrafda işlənməsindən asılıdır. Ona görə də sifətin adlandırma sferasına daxil olması, bu nitq hissəsinin nitqdə isimlə qarşılıqlı əlaqəsindən doğur, sifətlərin distributiv imkanlarını artırır. Sifətlərin müstəqil leksik mənalar dairəsi məhdud olduğu halda, onların müəyyən ətrafda işlənməsi geniş semantik əhatə dairəsi əmələ gətirir. Bu məsələ sifətin semantik təsnifi ilə həllini tapır. Sifətlər predmetlərin keyfiyyət xarakteristikalarını ifadə etməklə yanaşı, temporal və modal səciyyəli əlamətləri, o cümlədən intensivləşməyə əlamətlərini də bildirir.

Y.M.Volf belə hesab edir ki, sifətlər predikat sinfinə aiddir. Onlar predmeti deyil, ona xas əlaməti adlandırır. Keyfiyyət bildirən sifətlər təmiz və ya klassik predikatlardır. Sifətlər siqnifikantlardır [72, s. 6].

Müxtəlif sistemli dillərdə çoxmənalı sözlərə aid tədqiqatlarda çoxmənalı sözlər üçün mənaların orta sayı haqqında məlumat yoxdur. Buna baxmayaraq, çoxmənalı sözlər üçün şərti olaraq orta mənə sayını 4-5 intervalında qəbul etmək mümkündür.

Lakin söz mətnində işləndikdə əldə etdiyi mənə çalarlarının sayı, onun qəbul etdiyi əlavə semlərin sayı artır. Bu baxımdan söz kontekst daxilində geniş mənə spektrinə malikdir. Belə mənə spektrinin əsas aşkarlayıcısı rolunu sinonimlər oynayır.

Sözün mənasının təyini onun ətrafı ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn, *white* sözü bir sıra sözlərlə bitişik ətrafda işlənir və bu zaman ümumi mənasını dəyişmir: *white snow*, *white skin*, *white wine*, *white bread* tipli söz birləşmələrində *white* əsas mənasında qəbul olunur. Bu birləşmələrin hər birində təyin olunan predmetin rənginə işarə edilir. Doğrudur, *skin* və *wine* sözləri ilə birləşmədə əsas məzmununda müəyyən dəyişmə və çalar özünü göstərir. Məsələn, *white skin* birləşməsində dərinin solğunluğu nəzərə alın bilər. Başqa bir birləşmənin – *white magic* birləşməsinin hərfi tərcüməsi *ağ magiya* kimi verilir. Tərcümədəki *ağ* sehir və ya cadunun ağılığını nəzərdə tutmur. Burada *white* sözü *xeyirxah* mənasındadır.

İngilis dilində a *white elephant* – *something very expensive but useless* – *bahalı lakin lazımsız bir şey* idiomunda da *white* sözü öz müstəqil mənasında deyildir.

Mənanın inkişafına səbəb olan əlamətlərin aşkara çıxarılması, nitq hissələrində keçid proseslərinin semantik söz yaradıcılığına təsir xüsusiyyətləri indi daha çox diqqəti özünə çəkir. Polisemiya hadisəsi semem, komponent və müqayisəli təhlil metodları ilə araşdırılır. Sözün birbaşa denotativ mənası (semem), törəmə nominativ mənası, motivləşdirilmiş konnotativ mənası, eləcə də motivləşdirməni itirmiş və ya motivləşməmiş konnotativ mənaları ola bilər. Belə olduqda mənə dəyişmələrinin inkişaf xətlərini dəqiqləşdirmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözün ilkin denotativ mənasından motivləşmiş köçürmə mənasına doğru necə inkişaf etməsi semantik derivasiyanın ümumi mexanizmi aydınlaşdırma bilər.

İngilis dilində *fawn* əsas denotativ mənasına görə *maral balası* və ya *cavan maral/bir yaşa qədər maral* anlamındadır [187, s. 322]. Bu, sözün ilkin və əsas mənasıdır. Motivləşmə nəticəsində sözün ikinci *sarı-qəhvəyi rəng* mənası yaranmışdır. Aşkar görünür ki, bu mənə maralın rəngi ilə bağlıdır və motivləşmə rəng əsasında getmişdir. Bununla yanaşı, söz ingilis dilində maralla bağlılığı olmayan və əgər belə bir bağlılıq varsa, izahı çətin olan bir mənə da qazanmışdır. Söz *quyruq bulamaq* mənasında işlədilir və bu sözün lüğətdə verilməsi zamanı hərəkətin itə

aidliyi qeyd olunur. A tame beast *fawns* to be fed. – Heyvan yem almaq üçün *yaltaqlanır/ quruq bulayır*. Deməli, söz *fayda, xeyir əldə etmək* sememinə də malikdir. Bu semem üzrə sözün semantik derivasiyası *yaltaqlıq etmək, quyruq bulamaq* mənasının əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə bu və ya digər heyvana xas olan xüsusiyyətin insan üzərinə köçürülməsinə imkan verən semantika formalaşmışdır. He *fawns* on his rich uncle, hoping to gain some of his money. – O, pul almaq ümidi ilə əmisinə *yaltaqlanır*.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *quyruq bulamaq* frazeoloji vahidi *yaltaqlıq etmək* mənasında işlənir. Azərbaycan dilində də bu mənə itin hərəkəti ilə motivləşmişdir.

İngilis dilinin qrammatikasında eyni sözün fərqli nitq hissələrinə aid olması geniş yayılmışdır və bu dildə isim və feillərin eyni sözlər üzrə formalaşması daha çox müşahidə olunur. “*We were sitting round the table. – Biz masanın ətrafında oturduq (önlük). A round table covered with a red cloth. – Dəyirmi masa qırmızı süfrə ilə örtülmüşdü (sifət). The boat rounded the tip of the island- Qayıq adanın ucunu dövrə vurdu (feil). People stood round for something to happen. – İnsanlar nəşə baş verəcəyinə görə dövrə kimi dayandılar (zərf). They compromised in the second round of the talks. – Onlar danışıqların ikinci mərhələsində razılığa gəldilər(isim)*” [58, s. 18]. Verilən nümunədən göründüyü kimi, *round* sözü İngilis dilinin morfolojiyasına aid dərslərdə beş müxtəlif nitq hissəsini ifadə etmişdir.

Slow movement söz birləşməsində *slow* sifət, *go slow* birləşməsində isə bu söz zərfdir. İngilis dilində *slowly* zərfi də vardır.

“*Tədqiqat göstərir ki, dildə polisemiya hadisəsi geniş yayılmış linqvistik hadisə olub real gerçəkliyin sonsuz əşya və hadisələrinin adlandırılması zərurətindən doğmuşdur. Polisemiya bütün dillər üçün səciyyəvi olan dil hadisəsidir və sözlərin mənalarının dəyişməsi, onlarda mənə sürüşmələrinin baş verməsi davamlı prosesdir, dil inkişaf etdikcə bu proses də davam edir. Beləliklə, bir neçə nitq hissəsi çərçivəsində konnotativ mənə dəyişməsi istiqamətində inkişaf edən leksəm daha böyük semantik potensiala malikdir*” [24, s. 108].

1.2. Polisemiya və omonimiya

Dilçilikdə geniş elmi mübahisələr doğuran məsələlərdən biri də polisemiya ilə omonimliyin fərqləndirilməsidir. Omonimliyə müxtəlif təriflər verilmişdir. T.V.Malaxovskinin fikrinə görə, omonimiya bir dilin sözünün ifadə planında heç olmasa bir komponent (yazılış və ya oxunuş) əsasında eyniliyi, məzmun planında da heç olmasa bir komponentə (leksik və ya qrammatik) görə fərqlənmə hadisəsidir. Fərqli leksik semantika deyiləndə adlananlar arasında törəməlik əlaqəsinin yoxluğu başa düşülür. Qrammatik semantikada fərqlilik ümumleksik qrammatik əlamət əsasında fərqi nəzərdə tutur. Burada çox zaman nitq hissələrinə mənsubluq cəhətdən fərq əsas götürülür [110, s. 56]. Bu izahda omonimliyi təyin etməyin dörd əlaməti qeyd olunmuşdur. Onlardan ikisi ifadə planına, digər ikisi isə məzmun planına aiddir. İfadə planında birinci əlamət yazılış, ikinci əlamət oxunuş eyniliyidir. Təbii ki, hər iki əlamətin eyni zamanda təzahür etməsi də mümkündür. Məzmun planında leksik və qrammatik mənalar arasındakı fərq əsas götürülür. Aydın olur ki, ifadə planı eyni, məzmun planı fərqli olan sözlər omonimlərdir. Qeyd olunan dörd əlamətin eyni zamanda doğruluğu vacib şərt deyildir. Sözlərin ifadə planının bir əlaməti üzrə eyniliyi, məzmun planının bir əlaməti üzrə fərqliliyi omonimliyi təmin edir. Omonimliyin bu şəkildə izahı, təbii ki, mübahisə doğurur. Nitq hissəsinə mənsubluq və ya mənanın dəyişməsi omonimlik üçün kafi şərtə çevrilir. T.V.Malaxovski sözlərin semantikasındakı bağlılığın varlığı və yoxluğu məsələsini əlamət kimi qəbul etmir [110, s.76]. Nəticədə çoxmənəlilik və omonimlik eyni hadisəyə çevrilir. Məsələn, ev heyvanının adı olan *qaz* ilə maddənin bir forması olan *qaz* arasında mənə bağlılığı yoxdur. Əgər bu fakt nəzərə alınmazsa, onda bu iki mənə da polisemiya kimi qəbul oluna bilər. Əslində isə burada polisemiya deyil, omonimlik vardır. Omonimlikdə mənaların arasındakı semantik əlaqələrin yoxluğu, polisemiyada isə belə əlaqənin varlığı zəruri şərt olmalıdır.

Polisemiya və omonimliyin kafi və zəruri şərtləri vardır. Sözlərin qrafik və fonetik cildinin eyniliyi həm çoxmənəlilik, həm də omonimlik üçün kafi şərtədir. Kafi şərt tələbinin doğruluğu sözlərin omonim və ya çoxmənəli olması haqqında mülahizə

irəli sürməyə əsas verirsə, onları omonim və ya çoxmənalı hesab etməyə əsas vermir. Kafilik şərtinin ödənməsi zərurilik şərtini yoxlamağı tələb edir. Qrafik və fonetik cildi eyni olan sözün mənaları arasında əlaqənin yoxluğu omonimlik, əlaqənin mövcudluğu isə çoxmənalılıq üçün zəruri şərtidir.

Packer – n. 1) qablaşdırıcı; 2) qablaşdırıcı maşın; 3) qablaşdırma firması; 4) tədarükçü.

Packer – n. 1) fırıldaqçı; 2) məhkəmə iclaslarını məqsədli qanunsuz qərar çıxarmaq üçün seçilən şəxs [190, s. 100).

Eyni qrafik və fonetik cildi olan *packer* sözünün mənaları arasında əlaqə yoxdur. Daha doğrusu, lüğət tərtibçiləri əlaqənin yoxluğunu əsas götürərək sözü iki dəfə baş söz kimi lüğətə daxil etmişlər. Birinci sözdə əsas mənə qablaşdırma ilə bağlıdır. Burada malların müəyyən qablara – qutuya, kisəyə və s. yığan şəxs, yaxud maşın nəzərdə tutulur. *Pack* – bağlama, *paket*, *qutu* kimi mənaları olan isimdən düzəltmə isimidir. İngilis dilində omonim sayılan, mənalar arasındakı əlaqəsi olmayan sözlər kimi qəbul edilən *packer* omonim cütündə, fikrimizcə, mənalararası motivləşmiş bağlılıq vardır. İkinci *fırıldaqçı* mənəsi kart oyunu ilə əlaqədardır. Kart oyunlarında geniş yayılmış fırıldaqlardan biri kartları qarışdırarkən əlverişli şəkildə düzmək olmuşdur. Belə düzülüş lazım olan kartların eyni ələ düşməsinə təmin edirdi. Kartları düzmək proses baxımından *səliqə ilə qablamaq*, *lazım gələn şəkildə qoyaraq dəst halına gətirmək* mənəsi verir. Bu, motivləşmiş mənə əlaqəsini göstərir. Lüğətdə bu mənalar arasında əlaqənin yoxluğu nəzərə alınmışdır.

Page. n. 1) səhifə; 2) məc. epizod; 3) poliq.zolaq

Page. n. 1) paj; 2) qulluqçu uşaq; 3) qanunvericilik məclisində xidmətçi; 4) gəlinin paltarının yerlə sürünən hissəsini aparən uşaq [188, s. 101].

Eyni fonetik cildə malik bu iki sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq müşahidə olunmur. Ona görə də bu sözlər omonimlərdir.

Eyni nitq hissəsinə aid olub bütün qrammatik formalarda, səslənmədə və yazılışda eyni olub mənaları arasında heç bir əlaqə olmayan sözlərə tam leksik omonimlər deyilir.

Yazılış və səslənməyə görə eyni olub müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, cümlədə fərqli cümlə üzvləri funksiyasında çıxış edən sözlər sintaktik omonimlər adlandırılır. Fikrimizcə, belə bir qənaət leksik, morfoloji və sintaktik səviyyə funksiyalarını nəzərə almaqdan qaynaqlanır. Biz belə hesab edirik ki, omonimlik üçün zəruri şərt mənə əlaqələrinin yoxluğuudur.

Polisemiya və omonimiyanı ayırmada çətinlik bəzi hallarda eyni səs cildinə malik olan sözlərin mənşə fərqliliyi meyarının əsas götürülməsinə səbəb olmuşdur. İngilis dilində *ball* sözü omonimdir. Onun isim kimi “*ball – 1) kürə, şar; yumaq; 2) top; 3) güllə, mərmə; qumbara; 4) amer. beysbol; ball – bal, rəqs gecəsi*” [186, s. 102] mənaları vardır. İkinci söz mənşəcə yunan dilindəndir. Eyni səs cildinə malik olan bu iki söz mənşəcə fərqlənir. Verilmiş sözlərin omonimliyinə tətbiqi kriteriyası mənşə müxtəlifliyi sayıla bilməz. Məsələ burasındadır ki, sözün mənşəyini həmişə müəyyənləşdirmək olmur. Mənşə müxtəlifliyi əsas götürüldükdə omonimiya tarixi leksikologiyaya aid hadisəyə çevrilmiş olur. Halbuki bu hadisə bilavasitə semantikaya aiddir və mənə fərqlərinə istinadla öyrənilməlidir.

Omonimiya və polisemiyanın fərqləndirilməsinin obyektiv meyarları cərgəsinə sözdüzəltmə və sintaktik xüsusiyyətlər də aid edilmişdir [6; 11; 58, s. 112; 71; 105; 152 və s.]. Təbii ki, bunlar həlledici amillər ola bilməz. Sözdüzəltmə sırasının ayrılması müvafiq mənaların ayrılması ilə əlaqələndirilir. Törəmə mənə əvvəlki mənadan çox uzaqlaşa bilirsə də, mənə əlaqələri zəif və implisit şəkildə olsa da qalır. Müxtəlif semantik konstruksiyalarda işlənməni həmişə mənalar arasında uzaqlaşma ilə əlaqələndirmək mümkün deyil.

“Kontekst danışanın hansı mənanı daşıyan sözün işlətdiyini aydınlaşdırır. Sözün çoxmənalılığının əsas məsələlərindən biri kontekstlə bağlılıqdır. Kontekst çoxmənalılığı aşkara çıxarmaq vasitələrindən biridir” [1, s. 127]. Kontekst (lat. “*contextus*” – *möhkəm əlaqə*) – mətnin (ona daxil olan ayrıca söz və ya ifadənin mənasını müəyyən etmək üçün) mənaca bitmiş, tam hissəsidir. Məsələn, bədii ədəbiyyatda kontekst yalnız təhkiyənin hər hansı bir fraqmentinin konkret məzmununu, ifadəliliyini deyil, müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrini də müəyyən edir. Kontekstin pozulması mətnin və bədii obrazın bədii vahidliyini pozur.

Kontekstdən kənarda müəllifin təsvir etdiyi obyektə münasibətini, məsələn, kinayəsini başa düşmək mümkün deyil. Linqvistikada kontekst sözün müəyyən ətrafını, cümləni, mürəkkəb sintaktik bütövü və s. ifadə edə bilər. Əgər seçilmiş fraqment daxilində mənanı təyin etmək olmazsa, onda kontekstin sərhədləri genişləndirilir.

“Sözün mənası yalnız nitqdə təyin olunur. Kontekst mənaya həlledici təsir göstərir. Kontekst özü geniş məna daşıyan anlayışdır. Nitqdə situativ və nitq kontekstlərini biri-birindən ayırırlar” [151, s. 203]. Situativ kontekst müəyyən nitq şəraitində formalaşan nitq aktı və ya nitq aktları olur. Məsələn, *ring* ləksemi *halqa*, *rinq* – *zəng* mənalarını ifadə edir. Situasiyadan asılı olaraq bu mənalardan hansının nəzərdə tutulması aydınlaşır. Otaqda olanlardan biri telefonun zəng çalmasını eşidib bu sözü işlədirsə, situasiyadan asılı olaraq otaqdakı digər şəxslər də nəyin nəzərdə tutulduğunu başa düşürlər. Sözün mənasının dərk olunması üçün həmin predmetə işarə etmək də mümkündür. Məsələn, *ring* deyib zaldakı boks rinqini göstərmək olar.

Omonimiya və polisemiya hadisələri vahid leksik sistemdə müştərək mövcud olmaqla funksional fərqlərə də malikdir. Polisemiya dil ifadələrinin eyniliyi və motivləşməsinə əsaslanaraq dil kodunun çevikliyi və qənaətliyini təmin edir, qarşılıqlı əlaqəli mənalara xidmət edir. Omonimiya dildə faydalı təyinatla malik deyil. Səs cildinə görə eynilikdən doğan qənaət məna fərqləri ilə aradan götürülür. Omonimliyin və çoxmənalılığın başvermə səbəbləri, eləcə də yolları əsaslı şəkildə müxtəlifdir. Omonimlikdə ekstralingvistik amillərin birbaşa təsiri polisemiyada olduğu qədər üzde deyil. Ekstralingvistik (sosial) amillər dildənkənar gerçəkliklə bağlı olub dildə dəyişmələrlə şərtlənir.

Omonimiyanın əsasında duran səbəblər, ilk növbədə dil sisteminin fonetik, sintaktik, semantik dəyişmələri ilə bağlıdır.

R.Babayeva çoxmənalı sözlərlə omonimlərin üç fərqi göstərir: *“1) çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir; 2) çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənaları bildirir; 3) çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur”* [11, s. 66].

Bu fərqli cəhətlərdən yalnız ikincisi ilə razılaşımaq olar. Çox güman ki, R.Babayeva burada həqiqi mənə dedikdə məcazi mənəni ayırmağı nəzərdə tutmuşdur. Digər iki bənddə göstərilən əlamətlər həm omonimlərə, həm də çoxmənalı sözlərə aiddir.

Bəzi tədqiqatçılar omonimiyadan bəhs edərkən qarışıq fikirlər irəli sürür, məsələnin mahiyyətini izah edə bilmirlər. Məsələn, P.Məmmədzaadənin fikrinə görə, dilin lüğət tərkibində omonimlərin yaranıb artması başlıca olaraq aşağıdakı halların nəticəsidir: “1. Sözlərin mənə dəyişməsi; 2. Sözlərin səs tərkibinin dəyişməsi; 3. Sözlərin quruluşca dəyişməsi; 4. Başqa dillərdən söz alınması” [32, s. 70]. Müəllif göstərdiyi halları açma bilmir. P.Məmmədzaadə omonimlərin 2 növünü qeyd edir: “1. Yazılışı eyni olan, lakin müxtəlif mənə verən sözlər. 2. Tam olmayan omonimlər. Onlar da 2 yerə bölünür – eyni cür yazılanlar və eyni cür səslənənlər. Məsələn: bow – kaman; bow – baş əymək”. Onun fikrinə görə, omonimlərin çoxu fonetik dəyişikliklərlə üst-üstə düşür. İngilis dilində omonimlər aşağıdakıların nəticəsi olaraq əmələ gəlib. “1. Çoxmənalılığın dağılması nəticəsində. Belə ki, çoxmənalı sözün bir mənəsi ondan ayrılır və müstəqil sözə çevrilir. Çünki semantik olaraq bu özünün əvvəlki mənəsinə qayıda bilməz. Məsələn, “board” sözü əvvəlcə bir parça odun mənəsində, sonra isə gəminin bir tərəfi – göyərtəsi mənəsində işlənir. 2. Fonetik və morfoloji, bəzən də onların köklərinin müxtəlif formalarla üst-üstə düşməsi nəticəsində. 3. İsimdən fəlin əmələ gəlməsi nəticəsində. Məsələn: plant – to plant, water – to water, love – to love və s. 4. Qısaldılmış sözlər nəticəsində. Məsələn: ad – advertisement, exam – examination, fridge – refrigerator və s. 5. Bəzən də alınma sözlər yerli kök sözlərlə omonimlik yaradır. Məsələn: ball (Eng.) – top, ball (Fr.) – bal, maskarad” [32, s. 72].

Omonimlərin növlərindən bəhs olunarkən leksik omonimlərin adı şəkilir və omonimliyə yaxın onun sərhəddində, periferiyasında yerləşən, omonimliyə yaxın hadisələrdən danışılır. Leksik omonimlikdə tam və qismən omonimlik məsələsi ön plana çəkilir. Tam omonimlik eyni bir nitq hissəsinə aid olub onun bütün qrammatik formalarında üst-üstə düşür. Qismən omonimlikdə eyni nitq hissəsinə aidlik qalır, qrammatik formalarda fərqlilik özünü göstərir.

Omonimliyə yaxın hadisələrin üç növü vardır: 1) omofonlar; 2) omoqraflar; 3) omoformalar. Omofonlar fonetik omonimlər olub səslənməyə görə eyni, yazılışa görə fərqli sözləri əhatə edir. Məsələn, *sea – dəniz, see – görmək, sun – günəş, son – oğul*, və s. Omoqraflar qrafik omonimlərdir. Onlar yazılışa görə eyni, səslənməyə görə fərqli sözlərdir. Məsələn, *tear [tɛə] – cırmaq, tear [tiə] – göz yaşı, wind [wind] – külək, wind [waɪnd] – dövryyə, burum* və s.

Omoformalar morfoloji omonimlərdir. Bu halda müxtəlif sözlərin qrammatik formaları üst-üstə düşür. Qeyd edilənlərdən başqa, dillərarası omonimlik də olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *düşmək – enmək*, Türk dilində *düşmək – yıxılmaq*.

Bir sıra omonimlər dilin inkişafı prosesində mənaların bir-birindən son dərəcə uzaqlaşması nəticəsində baş verir. Bu halda eyni sözün iki mənası iki fərqli söz kimi qəbul edilir. S.Ulman belə hesab edir ki, ingilis dilindəki *flower – çiçək* və *flour – un* sözləri mənənin uzaqlaşması nəticəsində əmələ gəlmiş omonimlərdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, yazılış fərqi müxtəlif sözlərin mövcudluğunu təsdiq etsə də, bu sözlərin yaranma mənbəyi eynidir [180, s.176]. Bir çox hallarda leksikoqraf sözlərin omonim və ya çoxmənalı olduğunu ayırmaqda çətinlik çəkir. Omonimlərin əksəriyyəti dilin tarixi inkişaf prosesində səs cildinin eyniliyi səbəbindən yaranır. Əvvəl fonetik fərqli olan sözlər sonradan səs cildinə görə üst-üstə düşür. Məsələn, qədim ingilis sözləri *mete* və *metan* tarixi inkişaf nəticəsində *meet* formasını almış, *meat – ət* və *meet – qarşılamaq* omonimləri əmələ gəlmişdir. Dildə qısa sözlər çox olduqda omonimlik artır, səs tərkibinə görə uzun sözlərdə omonimlik dərəcəsi isə aşağı olur. Ona görə də ingilis və fransız dillərində omonimlik səviyyəsi aşağı, alman dilində yuxarıdır.

B.Tranka Oksford cib lüğəti (Oxford Pocket Dictionary of Current English) əsasında təkhecalı sözlərin 14 tipini ayırmışdır.

Onun hesablamalarına görə, geniş yayılmış tip CVC (səmit+səit+səmit) tipidir. İngilis dilində bu tipli 1343 söz vardır. Cəmi 3178 təkhecalı söz arasında bu tip 42% təşkil edir. Bu kateqoriyadan olan omonimlərin sayı (333) ən yüksəkdir. Daha sadə quruluşa malik CV tipində faiz nisbətində omonimlərin sayı çoxdur. Bu tiptən olan 174 sözdən 91-i omonimdir [179, s. 185-186]. S.Ulmanın fikrinə görə, belə məlumatlar başqa dillər üçün müəyyənləşdirilsə, müqayisəli tədqiqat aparmaqla

hadisənin universalı və ya heç olmasa geniş yayılması haqqında müddəa irəli sürmək mümkünləşərdi [148, s. 278]. Azərbaycan dilçisi Ə.Rəcəbli da universalilərdən bəhs edərkən bu məsələyə toxunmuşdur [38].

Omonimləri də formal vasitələrin köməyi ilə diferensiallaşdırmaq mümkündür. İngilis və fransız dillərində omonimlərin diferensiasiyası üçün orfoqrafiyadan geniş istifadə olunur. Polisemiya həm motivləşmə, həm də ümumi mənə ilə sıx bağlıdır. Motivləşmə isə sözün semantik avtonomluğu ilə əlaqədardır. Çoxmənalı tək və ya təcrid olunmuş şəkildə götürüldükdə, kontekstdən kənarında birmənalı deyildir. Məqalənin, əsərin adı, ümumiyyətlə, başlıq birmənalı olmur. Başlıqda omonimlik nəzərə alınmır. Ümumi mənəli sözlərin çox olduğu dillərdə polisemiya və omonimiyada kontekstdən asılılıq aşkar hiss olunur.

Polisemiya geniş və çoxplanlı problem olduğundan leksikologiyanın bir çox məsələləri ilə birbaşa bağlılığa, əlaqəyə, kəsişməyə malikdir. Polisemiyaya aid tədqiqatlarda polisemiya və omonimiya arasında oxşar və fərqli cəhətlərin aydınlaşdırılmasına, iki linqvistik hadisənin sərhədlərinin təyin edilməsinə həmişə diqqət yetirilir [46; 117; 114; 150; 152].

Omonimliyi polisemiyadan fərqləndirən sonrakı cəhətlər bunlardır: 1) omonimləri fərqləndirmək üçün sinonim, yaxud yaxın mənəli sözlər seçilir. Əgər omonim sözə seçilmiş sinonim digərindən əsaslı şəkildə fərqlənirsə omonim olmalıdır. Əksinə, bunlar arasında əlaqə olarsa çoxmənalı hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *yel-külək*, *yel-xəstəlik*, ingilis dilində: *tip-məsləhət*, *tip-bəxşiş*. Göründüyü kimi, *məsləhət-bəxşiş* və *külək-xəstəlik* sözləri arasında əlaqə olmadığından bu sözlər omonimdir. 2) omonimləri fərqləndirmək üçün antonim sözlər seçilir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *sağ-sol*, *sağ-ölü*, ingilis dilində: *light-ışık*, *light-yüngül*, *dark-qaranlıq*, *heavy-ağır*. Beləliklə, *sol-ölü* və *qaranlıq-ağır* sözləri arasında semantik əlaqə olmadığından hər iki dildə *sağ* və *light* sözləri omonimlərdir. İlk baxışda bilinməsə də, əslində *ışık* və *yüngül*, *qaranlıq* və *ağır* sözləri arasında motivləşmiş bağlılıq nəzərə çarpır. Bütün bunlarla yanaşı, elə yuxarıda verilmiş sinonim və antonim misallara istinadən polisemiyanın dərin

qatlarına ensək, polisemiya və omonimliyin eyniliyini və omonimliyin polisemiyadan yarandığını görürük.

Ominimlər bir sıra hallarda polisemiyadan törəyir. Polisemantın mənə əlaqələri dağıldıqda omonimlər əmələ gələ bilər. Bəzi hallarda polisemantın mənə əlaqələri o qədər implisit şəkildə təzahür edir ki, bu əlaqəni tapmaq çətinləşir. Nəticədə polisemantın bir və ya bir neçə mənasının omonim kimi qeydə almaq hadisəsi baş verir. Leksikoqrafik vasitələr müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərtib olunur. Müəllifin sözün mənalarına münasibəti subyektiv səciyyə daşıyır. Mənalara arasındakı əlaqəni təyin edə bilməyən, onu görməyən müəllif polisemantın bəzi mənalarını omonim kimi ayırır.

İşarənin eyniliyi, qrafik və səs cildinin eyniliyi əsasında təyin olunsada, səs cildi aparıcı mövqedə durur. Bəzi dillərdə sözün qrafik cildi fərqlənir, səslənmə isə eyniliyini saxlayır. Bu cür təsadüfi səs eyniliyi də psevdomonimiya yaradır. Məsələn, ingilis dilində *write – yazmaq, right – sağ tərəf* sözləri fərqli yaranmaya və fərqli mənalara malik olsalar da, eyni səslənmə ilə səciyyələnir.

Linqvistikada leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik omonimiya anlayışları ətrafında elmi mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Fərqli nitq hissələrinə aidliyi omonimiya üçün əsas qəbul edilənlərin sayı az deyildir. İngilis dilindəki *look – baxmaq, look – baxış* sözlərinin leksik-qrammatik omonim kimi qeyd edilməsinə təsadüf etmək olur. Söz birinci halda feil, ikinci halda isimdir. Əslində bu söz polisemantdır. Çünki *baxmaq* və *baxış* sözləri mənə əlaqəsinə malikdir və hər iki mənənin əsasında, kökündə *baxmaq* durur.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, *“polisemiya və omonimiyada hadisələrinin bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Onları diferensiallaşdırmaq hər iki hadisə üçün zəruri və kafi şərtlərin köməyi ilə mümkündür. Polisemiya üçün mənalar arasında semantik əlaqə vacibdir ki, bu da onu omonimiyadan ayırır”* [26, s. 34].

1.3. Polisemiyanın növləri və tipləri

Dil sistemində dəyişmənin özünü fəal göstərdiyi alt sistem leksik sahədir. Leksik altsistemə zaman keçdikcə alınmalar daxil olur, dilin sözdüzəltmə imkanları

hesabına yeni sözlər əmələ gəlir. Sözdüzəltmə və sözalma dilin lüğət tərkibinin daim zənginləşməsinə səbəb olur. Bilavasitə ayrıca vahid kimi lüğətə daxil edilməyən yeni mənə ilə dili zənginləşdirən vahidlər də vardır. Bu vahidlər dildə olan sözlərdir və semantik proseslər nəticəsində bir sıra sözlərdə mənə dəyişmələri baş verir. Semantik dəyişmə leksik vahidin əvvəlki mənələrindən fərqli bir mənada işlənməsini gerçəkləşdirir. Polisemiyanın üç növünü ayırmaq olur: 1) leksik polisemiya; 2) leksik-qrammatik polisemiya; 3) leksik-qrammatik variantlıq.

Leksik polisemiya bir sözün müxtəlif predmetləri, hadisə və obyektləri adlandırmasıdır. Leksik polisemiyanı təyin edən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Söz eyni nitq hissəsinə aid fərqli predmetləri adlandırır.

2. Sözün müxtəlif mənələri arasında semantik bağlılıq olmalıdır. Yəni mənələr arasında əlaqə vacibdir. Leksik polisemiya sözün əsas və törəmə mənələri olur. Törəmə mənələr əsas mənədən və ya əsas mənə üzrə yaranmış törəmə mənə ilə əlaqə, yaxud motivləşmə əsasında əmələ gəlir. Leksik polisemiya halında mənələr bağlıdır, relevant informasiya törəmə mənələr üzərində toplanır. Bu zaman konseptual oblast mövcud olur ki, burada bir mənənin relevant informasiyası əsas mənə ilə üst-üstə düşür. Anlayışın qalan digər informasiya həcmi fərqlənir.

Leksik polisemiya çoxmənəliliğin birinci səviyyəsidir. Çoxmənəliliğin öyrənilməsi də ilk olaraq bundan başlanmışdır. Leksik polisemiyanın xüsusiyyətlərinin konkret nümunələr üzrə təhlili həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mənələrin bədii ədəbiyyatdan və ya konkret mətnlərdən seçilmiş illüstrativ material əsasında təhlili mənənin kontekstdən asılılığını da nümayiş etdirir.

Ayrıca nitq hissəsinə aid olan sözün mənələr sayından asılı olaraq leksik polisemanti azsememli, çoxsememli, hipersememli, meqasememli leksem qruplarına ayıra bilərik. Leksik polisemantları həm bu şəkildə, həm də nitq hissəsinə aidliyə görə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, çoxmənəli azsememli isimlər qrupu, çoxmənəli azsememli sifətlər qrupu və s.

Leksik polisemiya bir nitq hissəsinə aid çoxmənəli sözün mənələri araşdırılarkən mənə sayının və mənələrin müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Belə

çoxmənalı sözləri mənaların müəyyən miqdarına görə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, feillərdə mənə çoxluğuna görə seçilən söz *run* feilidir. O.Musayevin lüğətində əsas feil kimi *run* sözünün 31 mənası verilmişdir: “1) qaçmaq; 2) qovmaq; 3) qaçıb getmək, qaçıb qurtarmaq; 4) hərəkət etmək, getmək; 5) işləmək; gedib-gəlmək; 6) ötmək, keçmək (vaxt haq.); 7) yayılmaq, bürümək; 8) uzanmaq; 9) çəkmək; 10) müəyyən müddət üçün etibarlı olmaq; 11) axmaq, axıb getmək, tökülmək; xəfif-xəfif axmaq; 12) ərimək; 13) qarışmaq; 14) tökmək; 15) fırlanmaq; 16) deyilmək; 17) keçmək, aşmaq (manəni); 18) rəhbərlik/başçılıq etmək; 19) idarə etmək; 20) qoymaq, aparmaq (təcrübə haq.); 21) işləmək (maşın haq); 22) iştirak etmək (yarışda); 23) göstərmək, nümayiş etdirmək (film və s.); 24) getmək, davam etmək; 25) izləmək, dalınca qaçmaq (heyvanın); 26) məruz qalmaq(riskə, təhlükəyə və s.); 27) nəşr/çap etmək; 28) səsə qoyulmaq, seçkidə iştirak etmək (vəzifə tutmaq üçün); 29) naqqallıq/boşboğazlıq etmək; 30) əritmək (metali); 31) təsadüfən rast gəlmək” [186, s. 1242].

V.Ərəbovun lüğətində isə *run* feilinin 10 mənası verilmişdir: “1) qaçmaq; 2) işləmək (maşın); 3) tez yayılmaq; 4) uzanmaq, yayılmaq; 5) iş aparmaq 6) toqquşmaq; 7) öz namizədliyini irəli sürmək; 8) qovmaq (vəhşi heyvanı), salmaq, güdmək, pusmaq, izləmək (heyvanı); 9) xəbər vermək, bildirmək, elan etmək; 10) solmaq, bozarmaq (rəng)” [188, s. 789].

Oksford lüğətində *run* feilinin 33 [194], Webster’s New World Dictionary lüğətində isə 45 [195] mənası verilmişdir. Sözü müxtəlif lüğətlərdə verilən mənə sayındakı fərq aydın görünür. Bununla yanaşı, verilən mənaların müxtəlifliliyi də diqqəti çəkir. Məsələn, *run* feilinin dildə çox ümumişlək olan, O. Musayevin lüğətində 11-ci, Oksford lüğətində 22-ci olan – *axmaq, axıb getmək, tökülmək; xəfif-xəfif axmaq* mənası V. Ərəbovun lüğətində verilməmişdir. Lakin V. Ərəbovun lüğətində 10-cu və Oksford lüğətində 26-cı olan – *solmaq, bozarmaq (rəng)* mənası isə O.Musayevin lüğətində geyd olunmamışdır.

İngilis dilində eyni səs cildinə malik söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. İki və daha artıq nitq hissəsinə aid olan çoxmənalı sözlər leksik-qrammatik polisemantlar olaraq ayrıca qrup təşkil edir. Onları leksik polisemantlardan ayırmaq lazım gəlir.

Leksik-qrammatik polisemiyanı nümunə əsasında izah etməyə çalışaq. İngilis dilindəki *measure* sözü ad olaraq on mənə ilə verilir. Bu mənələrin bəzilərinin özləri də mənə çalarlarına malikdir. Sözün əsas mənası Azərbaycan dilində *ölçü* anlamındadır. Lüğətdə verilmiş mənələrdən birincisi *ölçü, ölçü sistemi*, ikincisi, *ölçü vahidi*, üçüncüsü *miqyas, meyar/kriteriya* sözləri ilə qarşılığını tapır. Verilmiş mənə əsas mənə və onun variantlarını əhatə edir. Başqa bir lüğətdə digər mənələr də göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, lüğətdə sözün aşağıdakı mənələri verilir: “*Measure – 1) ölçü, ölçü sistemi; 2) ölçü vahidi; 3) miqyas; meyar; 4) dərəcə, hədd; 5) (riyaziyyat) bölən (ədədi qalıqsız bölən); 6) (ədəbiyyat) bölgü, heca; 7) (musiqi) takt, ölçü; 8) (geologiya) müəyyən geoloji formasiyanın layları; 9) (poliqrafiya) sətrin formatı, sütunun eni; 10) köhnəlmiş rəqs*” [189, s. 985].

Bundan əlavə ingilis dilində *measure* sözü həm də feildir. Feil olaraq bu sözün daha yeddi mənası vardır. Bunlar 1) *ölçü çıxarmaq*, 2) *ölçüb-biçmək*, 3) *hesablamaq*, 4) *ölçüsü olmaq*, 5) *bərabər ölçüyə gəlmək*, 6) *gücünü sınamaq*, 7) *sərhədi tapmaq* mənələridir [189, s. 985-986].

Göründüyü kimi, *measure* sözünün ad və feili sememləri vardır. Məsələn, *in a great measure – əhəmiyyətli dərəcədə* (substantiv semem), *to measure one's desires by one's means – istəyi/ arzunu/ imkanı eyniləşdirmək/tənləşdirmək* (feili semem).

Nümunə gətirilmiş sözün qeyd olunan sememlərində verilmiş mənələr arasında semantik əlaqələr aşkar görünür. Substantiv və feili sememlər bu nümunədə xüsusi qrupa daxil olur. Çünki onlar fərqli nitq hissələrinə aid olmaqla seçilir. Belə çoxmənalılıq leksik-qrammatik çoxmənalılıq və ya leksik-qrammatik polisemiya adlanır. Bu şəkildə çoxmənalılıq məsələsinə ayrı-ayrı tədqiqatçılar baxmışlar [78; 85; 128; 132].

Leksik-qrammatik polisemiya struktur-morfoloji yanaşma geniş yayılmışdır və bu məsələ nitq hissələri nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilir. Bir nitq hissəsinin başqasına keçməsi fərqli terminlərlə adlandırılır. Ədəbiyyatda bu hadisəni nitq hissələrində keçid, transpozisiya, transformasiya, leksik-qrammatik substitutsiya, funksional sürüşmə və təkrar kateqoriallaşma, sintaktik derivasiya, konversiya və başqa terminlərlə adlandırılır [53; 91; 155 və s.]. Tanınmış germanist F.Veysəlli

yazır: *“Transformasiya dilçilikdə çoxdan özünə yer tapmış tədqiqat metodudur. Təhlil zamanı transformasiya bir metod kimi tətbiq edilir. Bu da onunla bağlıdır ki, dil daşıyıcıları öz dillərinin müxtəlif paradigmləri arasındakı əlaqələri xatırlayır və bilirlər”* [43, s. 152]. Qeyd olunan hadisənin sözdüzəltmə səciyyəsi daşdığı da tez-tez göstərilir. Bununla yanaşı, tədqiqatçıların əksəriyyəti bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi nəticəsində sözün yeni məna qazanmasını omonim leksemin əmələ gəlməsi kimi qiymətləndirirlər. Eyni zamanda, qrammatik, leksik-qrammatik, morfoloji, transpozisiyalı, funksional, konversial omonim terminləri də istifadə olunmaqdadır.

Nitq hissələrində keçid hadisəsini sözdüzəltmə prosesi, bu prosesdə eyni sözün yeni fərqli mənalar əmələ gətirməsini omonimlik hesab etmək, təbii ki, elmi mübahisə doğurur. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid zamanı mənalar arasındakı semantik əlaqə itmir. Ona görə də bu halda omonimlik hadisəsindən deyil, polisemiyadan danışmaq olar. Sözdüzəltmə prosesi leksik-semantik dəyişməni nəzərdə tutur. Deməli, eyni vahidin müxtəlif nitq hissələri kimi funksionallığı nə omonimiya, nə də sözdüzəltmədir. Bu, leksik-qrammatik polisemiyaadır.

S.D.Katsnelson yazır: *“Əgər hər hansı məna müxtəlif kateqorial funksiyaları yerinə yetirirsə, onda bu, sözün kateqorial polisemiya halıdır. Hər bir sözün mənası kateqorial və empirik komponentlər əsasında formalaşır. Kateqorial polisemiyada hər iki mənadakı empirik komponentlər eynidir. Bir məna digərindən yalnız kateqorial komponentə görə fərqlənir. Bu halda mənalardan biri əsas, digəri törəmədir”* [94, s. 173-174].

Biz belə bir fikrin tərəfdarıyıq ki, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan eyni sözün mənaları arasında semantik əlaqə varsa, bu, nitq hissəsi səviyyəsində polisemiyaadır və çoxmənəlilikin ikinci səviyyəsi olub leksik-qrammatik polisemiya adlandırılmışdır. Bu tipli çoxmənəlilikin əlamətlərinin axtarışı prosesində leksik-qrammatik variantlıq məsələsi də ortaya çıxmışdır. Tədqiqat göstərir ki, iki fərqli tipli leksik-qrammatik polisemiya vardır. Bunlardan birində həm sözün mənasında semantik dəyişmə baş verir, həm də söz kateqorial dəyişməyə məruz qalır. Leksik vahid bir nitq hissəsindən digərinə keçir. İkinci tip leksik-qrammatik polisemiyada sözün özək semantikasını dəyişməyib, onun qrammatik kateqoriyasını isə dəyişir. Söz bir nitq

hissəsindən digərinə əsas mənasını dəyişmədən keçir. Bu tipli leksik-qrammatik polisemiya leksik-qrammatik variantlıq adlandırılmışdır.

It is sudden *attack*. – Bu qəfil hücumdur. They *attack* this town every day. – Onlar bu şəhərə hər gün hücum edirlər.

Hər iki cümlədə *attack* sözünün eyni mənası – *hücum* mənası istifadə edilmişdir. Bu söz semantik sintaktik distribusiyadan asılı olaraq birinci halda ad, ikinci halda feil funksiyasında çıxış edir. Birinci halda predmetlik, ikinci halda prosessualıq ifadəsini tapmışdır. Leksik-qrammatik variantlıqda bir leksik semə iki qrammatik sem uyğun gəlir. Leksik-qrammatik və ya kateqorial semlər bir-biri ilə müxtəlif distributiv münasibətlərə girir. Sözün kontekstdəki yeri ingilis dilində qrammatik semin dəyişmə göstəricisinə çevrilmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, çoxmənalı sözün leksik və qrammatik semləri nitq hissəsi səviyyəsində özünü iki cür aparır. Leksik-qrammatik polisemiyada fərqli leksik semə bir qrammatik sem uyğun gəlir. Leksik-qrammatik variantlıqda isə bir leksik semə iki kateqorial sem uyğun gəlir. İkinci halda qrammatik semin reallaşması həm də kontekstdən asılı olur. S.D.Katsnelson leksik-qrammatik variantlığı sözlərin kateqorial polisemiyası adlandırmışdır [94, s. 173-174]. Əslində variantlıq leksik-qrammatik polisemiyanın xüsusi halıdır. Leksik-qrammatik polisemiyada həm leksik, həm də kateqorial mənə dəyişir və törəmə mənə yaranır.

Beləliklə, polisemiyanın üç növünü ayırmaq olur: 1) leksik polisemiya; 2) leksik-qrammatik polisemiya; 3) leksik-qrammatik variantlıq.

Qeyd edilən üç növdən ikincisi daha yüksək səviyyəni təşkil edir. Çünki birinci növdə yalnız leksik sem, üçüncü növdə qrammatik sem, ikinci növdə isə həm leksik, həm də qrammatik sem dəyişir.

Polisemiyanın üç növü onun müxtəlif modellərini qurmağa imkan verir. Bu modellər sözün leksik və kateqorial semlərinə əsasən qurulur. Polisemantik sözün qrammatik göstəricisinin hansı nitq hissəsinə aidliyi üzrə modelin ümumi formasını $P(A, F)$ şəklində göstərə bilərik. Məsələn, yuxarıda nümunə kimi verilmiş *attack* çoxmənalı sözü $P(I, F)$ olacaqdır. Çoxmənalı sözün eyni nitq hissəsinə aid bir neçə mənası olduğundan modelin ümumi formasına indeksli dəyişən daxil etmək

məqsədəuyğundur. *Measure* sözünün on mənası İ1, İ2, İ3, ... İ10 ardıcılığını yaradacaqdır.

Polisemiya hadisəsi və sözlərin çoxmənəliliklərinin müxtəlif tiplərə bölünməsi, bu tiplər və polisemantik sözün mənasının hansı nitq hissəsinə aidliyi onların modelləşdirilməsinə imkan verməsi təsdiqini tapır.

Semantik derivasiyanın tədqiqi prosesində polisemantik sözlərdə və monosemantik sözdə məna dairəsinin genişlənməsi xüsusiyyətləri, onun kəmiyyət xarakteristikalarını aydınlaşdırmaq üçün faktlar toplanır. Təhlil göstərir ki, polisemiyaya meyilli və meyilli olmayan dillər vardır. İngilis dilinin analitik quruluşu üçün polisemiya səciyyəvidir. Bu dildə sözün konversiyası və ya bir nitq hissəsindən digərinə keçid imkanları müəyyən dərəcədə genişdir. Bu məsələ O.S.Axmanova, V.Q.Qak, Y.L.Qinzburq, Y.S.Kubryakova və başqaları tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir [55, s. 123; 75, s. 41; 76, s. 214-215; 79, s. 126-127; 103, s. 56]. Dilin düşüncə tərzilə əlaqəsinə istinadla qeyd olunur ki, affiksiz transpozisiyada koqnitiv quruluşlar iştirak edir. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid insanın müəyyən biliklər sistemi, eləcə də insanın fəaliyyəti ilə əlaqəlidir.

Nitq hissələri arasında keçid və ya transpozisiya konversiv leksemlərdə motivləşdirilmiş konnotasiyanın inkişafına səbəb olur. İngilis dilində belə leksemlərin qeyd olunan xətt üzrə tədqiq və təhlili göstərir ki, konversiya həmişə mənanın inkişaf etməsinə səbəb olmur. Həmçinin mənanın inkişafı da həmişə konversiya ilə bağlı deyildir. Sözün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçərək kateqoriyasını dəyişməsi bir çox leksemlərin semantik potensialını nümayiş etdirir. Bir neçə nitq hissəsi çərçivəsində konnotativ məna dəyişməsi istiqamətində inkişaf edən leksem daha böyük semantik potensiala malikdir. Sözün bir nitq hissəsi çərçivəsində əsas denotativ məna üzrə semantikasını inkişaf etdirməsi semantik potensialın azlığını sübut edir. Bu cəhət nitq hissələrinin keçid prosesləri zəminində semantik söz yaradıcılığında sözlərin kateqorial mənalarına xüsusi diqqət verməyin vacib olduğunu təsdiqləyir.

Leksik məna haqqında müxtəlif konsepsiyalarda sözün məna strukturunda əlamətlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşməsi məsələsi ortaya çıxır. Anlayış sərhəd/inin

genişlənməsi ilə nüvə mənə müxtəlif əlamətlərlə genişlənərək yeni mənə dairələri cızır. Bu yeni mənə dairələrinin də sərhədlərində yaygınlıq, açıqlıq, semantik inkişaf mümkündür. Bu halda sözün yeni mənasının inkişaf edərək daha bir yeni mənə yaratmaq hadisəsi baş verə bilər. Bu şəkildə yaranan mənə ilkin sözün mənası ilə müqayisədə törəmə sözün mənasına daha yaxınlıqla səciyyələnilir.

Sifətlərdə də polisemiya digər nitq hissələrində olduğu kimi, əsas mənənin genişlənməsi və daralması prosesində yaranır.

İngiliscə-azərbaycanca lüğətdə ingilis dilindəki *flighty* sifətinin dörd mənası verilir. “*flighty – 1) şiltaq; dəyişkən; 2) məc. qəribə; dəlisov, dəli, azğın, havalı; tezdəyişən, hərdəmxəyal, dönük; 3) dəli, ağılı çaşmış; 4) hürkək (at haq.)*” [187, s. 585].

Bu mənaları müqayisə etdikdə onların özlərinin də bir-biri ilə fərqli mənə hədudlarına malik olduğunu görürük. Məsələn, tərtibçilər *şiltaq* sözü ilə *dəyişkən* sözünü eyni mənə yuvasına daxil edirlər. Halbuki bunların arasında mənə fərqi böyükdür. İnsan xarakterindəki dəyişkənlik tam olaraq şiltaqlıq kimi qiymətləndirilə bilməz. Tərtibçilər sifətin ikinci və üçüncü mənalarını açarkən eyni *dəli* sözündən istifadə etmişlər. Bu isə mənələrin fərqləndirilməsi məsələsinə ziddir. Sözün fərqli mənaları verilsə və ya mənaları bir-birindən ayırmaq lazım gəlsə, onda eyni mənənin başqa mənə zonasına salınması düzgün deyildir. Fikrimizcə, ikinci mənada *dəli* sözünün verilməsi doğru deyildir. Nəhayət, yenə də ikinci, məcazi mənada *dönük* anlamı əsas mənədən və eləcə də ikinci mənənin sadalanan variantlarından kəskin fərqlənir. Yəni *dönük* tamamilə fərqli mənədir. Ümumiyyətlə, sözlərin mənələrinin fərqləndirilməsi mürəkkəb prosesdir. Bu və ya digər mənənin mövcudluğu faktlarla təsbit olunmalıdır. Lüğət tərtibçisi həmin mənəni, xüsusən üzdə olmayan mənəni müəyyən kontekst daxilində təyin etməlidir. Bu kontekst həmin mənənin mövcud olmasını təsdiq edə bilər. Söz müəyyən kontekstdə bir dəfə müəyyən mənada işləne bilər. Onun göstərilən mənada işləkliyinin daha yaxşı və düzgün təsdiqi üçün ikinci və ya üçüncü kontekstin də tapılması bir çox hallarda zəruridir. Verilmiş *flighty* nümunəsində əsas mənə xarakterdə dəyişkənlikdir. Xarakterdə tez-tez dəyişmələrin baş verməsi şiltaqlıq, dəlilik, hərdəmxəyyallıq, qəribəlik kimi izahını tapa bilər.

Lakin *azğın* və *dönük* mənaları xarakterin dəyişkənliyi ilə bağlı deyildir. Ola bilər ki, sözün *dəli* semantikasının inkişafı *azğın* semantikasının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Lakin digər mənaların heç biri *dönük* mənası istiqamətində inkişaf etdirilə bilmir.

Qeyd olunmuş nümunə, yəni *flighty* sözü, *flight* sözündən törəmə ola bilər. Bu, birinci halda təsdiqini sona artırılmış “y” vahidində tapır. Digər yolla bunun sübutu etimoloji təhlilə əsaslanı bilər. İngilis dilində *flight* sözü leksik-qrammatik polisemantik vahiddir. Bu söz lüğətdə isim, sifət və feil kimi verilir.

“*flight*¹ n. I. 1. uçuş; 2. uçub getmə/köçmə; 3. av. reys (gəminin, təyyarənin və s. müəyyən marşrut üzrə yolu);

flight n. II. qaçma, sürətlə geri çəkilmə; qaçaqaç; qaçış.

*flight*² adj. uçuş; ~ course uçuş marşrutu, ~ strip hər b. uçuş zolağı (ehtiyatda olan) ~ personnel/crew hər b. uçuş heyəti

*flight*³ v. 1. qovmaq, qaçmağa məcbur etmək; qorxutmaq, hədələmək; 2. lələk vurmaq, lələklə bəzəmək (oxu); 3. hərəkət edən hədəfi vurmaq (tüfənglə) 4. uçmaq, dəstə ilə uçmaq (quş. haq.)” [187, s. 585]

Leksik-qrammatik polsemantın isim kimi omonim mənası vardır. Birinci məna *uçuş* ilə bağlıdırsa, ikinci məna *qaçma* ilə bağlıdır. Birinci isimin üç mənası fərqləndirilmişdir. Bunlardan *uçub getmə* ilə *köçmə* mənalarının eyniləşdirilməsi quşlarla bağlı olduqda kontekstdə müəyyən məqamda sinonim ola bilər. Üçüncü məna terminoloji mənadır. Motivləşmə *uçma* əsasında aparılmışdır. Omonim variantdakı məna ardıcılığında *qaçma* və *sürətlə geri çəkilmə* izahlı mənasının eyniliyi və sinonimliyi şübhə doğurur. Qaçmaq sürətlə geri çəkilmək deyildir. Bu mənaların sinonimliyi yalnız kontekst əsasında faktla təsdiqini tapmalıdır. Eyni zamanda *qaçaqaç* mənası da fərqli mənadır, yəni *qaçma* ilə bağlı olsa da ondan ayrılmış mənadır. Burada da faktoloji sübut lazım gəlir. Sifətin mənaları söz birləşməsi səviyyəsində izahını tapır. Burada yanaşma əlaqəsi ilə yaranan birləşmədə ismin təyin rolunu yerinə yetirməsi faktı göz qabağındadır. Feilin mənalarında isə *qorxutmaq* və *hədələmək* eyni semantik müstəvidə dursa da, *qovmaq* feilinin əsas mənasından çox aralandığına görə, ayrıca məna olaraq qəbul edilməlidir. Bu

polisemantik feilin yeni yaranmış mənası sayıla bilər. Göründüyü kimi, sözün mənalının lüğətdə verilməsi zamanı kontekstlərə müraciət etməmək bir sıra mənalardan arasındakı əlaqənin sübutu, bəzən isə sözün daha bir məna qazanmasının izahı üçün çətinlik törədir. İki sözün – *flight* və *flighty* müqayisəsi göstərir ki, sifət isimdən derivat ola bilər. Burada mənanın inkişafı yalnız hərəkət və dəyişkənliklə əsaslandırıla bilər. Qaçmaq və uçmaq prosesində yerdəyişmə baş verir. İnsan xarakterində dəyişmə də əvvəlki haldan uzaqlaşma ilə izah oluna bilər. Bu cür izah məntiqə söykənsə də özünü tam doğrultmur. Çünki bir halda fiziki yerdəyişmədən bəhs olunursa, digər halda xarakter dəyişkənliyi ön plana çəkilir.

Çoxmənalılıq və ya polisemiya hadisəsinin baş verməsi səbəbləri müxtəlif olduğu kimi dildə hansı sözlərin çoxmənalılıq əldə etməsi də bir çox amillərdən asılıdır. Nitq hissələrindən hansında çoxmənalı sözlərin daha geniş dairəni əhatə etməsi də hələ ki, bu və ya digər nitq hissəsinə aid sözlərin ümumi sayı ilə müqayisədə müəyyənləşdirilməyib. Aşkar görünən cəhət odur ki, real gerçəklikdə olan əşya və predmetlərin çoxluğu onların daha artıq çoxmənalı söz əmələ gətirməsinə səbəb olur. Mənanın inkişafında məcazlaşdırma xüsusi rol oynayır. Zənnimizcə, keyfiyyət və əlamətin müxtəlif predmetlər üzərinə köçürülməsi imkanları genişdir. Həmçinin zaman və məkan münasibətləri də metaforlaşmaya meyillidir.

“*Dilçilikdə tək-mənalılıq – “monosemiya” (məncəcə yunan sözü olub (monos)-tək və (sema) – işarə deməkdir), çoxmənalılıq – “polisemiya” (yunanca (poli)-çox, (sema) – məna, işarə deməkdir) adlandırılır*” [48, s. 37]. Yalnız bir leksik mənası olan sözlərə tək-mənalı sözlər deyilir. Məsələn: ingilis dilində *we – biz, they – onlar, five – beş, seven – yeddi, car – maşın, orthography – orfoqrafiya, lexicology – leksikologiya* və s. sözlər yalnız bir mənanı ifadə edir.

Bundan başqa, dilçilikdə *azmənalılıq – “oligosemiya”* da vardır ki, yunan dilindən tərcümədə *oligos (few) – az, sema (sign) – məna, işarə* mənasını bildirir. Oligosemiya, əsasən tərcümə zamanı və mənbə dilinin hər hansı bir elementinin, xüsusilə, məhdud bir məna diapazonuna malik olduğu zaman meydana gəlir və bu məhdudiyyət həmişə hədəf dildə çatdırıla bilmir: Məsələn, rus dilində “*нпуўму*”

müəyyən bir yerə “*неужком*” yəni *piyada gəlmək* mənasını bildirir. Əgər “*неужком*” sözü bu vəziyyətdə funksionallıq ifadə edilirsə, o zaman “*нпуümü*” felinin ingilis dilinə tərcüməsində “*to come*”, “*to arrive*” fellərinin istifadəsi uyğun gəlməyə bilər. Digər bir misal, ingilis dilindəki “*you*” şəxs əvəzliyinin Azərbaycan dilinə “*sən*” və “*siz*” kimi uyğun variantları vardır ki, bu da danışanın müraciət etdiyi şəxslə münasibətdən asılı olaraq dəyişir.

Eyni şəkildə, mənbə dildə olan mətnlə bağlı uyğun bir situasiya xüsusiyyəti hədəf dil mətninin mədəniyyətində olmadıqda, mədəni tərcüməsizlik (cultural untranslability) yaranır. Tərcüməçilər müəyyən mədəniyyətə əsaslanan sözləri fərqli bir mədəniyyətə malik başqa bir dilə çevirmək problemi ilə üzləşirlər.

Danışıq ifadələrini (colloquial expressions), mədəniyyət sözlərini, dini ifadələri, jarqonları, atalar sözlərini tərcümə etmək çətindir, çünki bir mədəniyyətlə başqa bir mədəniyyət, yaxud bir dil ilə başqa bir dil arasında uyğunluq yoxdur. Məsələn, dilimizdəki “*halva*”, “*aşura*” və s. dini yeməklər və mədəniyyətə əsaslanan gündəlik söhbətlərdə ümumişlək olan sözlər xarici dilə dəqiq tərcümə edilə bilməz. Göründüyü kimi, oligosemiya leksik boşluq kimi müvəffəqiyyətli tərcüməyə mane olur. Üstəlik, tərcüməçi sözlərin denotativ, konnotativ və idiomatik mənalarını müəyyən etməyi, fərqləndirməyi bacarmalıdır ki, tərcümədə dillərarası assosiasiya əldə olunsun, əks halda bu sözlərin tərcüməsi daha problemlidir.

“Sözün öz əsas mənasından əlavə, müxtəlif mənalarda işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra mənalar bildirməsi sözlərin çoxmənəlilik, yaxud polisemiya adlandırır” [50, s. 287].

Sözlərin çoxmənəliliğinin tədqiqatı zamanı sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olması qabaqcadan aydınlaşdırılır. Bu cəhət ayrı-ayrı nitq hissələrinin polisemiya hadisəsində nə dərəcədə məhsuldar olduğunu, semantik inkişafın xüsusiyyətlərini açmağa imkan verir.

Əgər sözün iki mənası varsa və bunlardan ilkin, yaxud birinci, eləcə də törəmə və ya ikinci məna bəllidirsə, onda mənalar arasında semantik bağlılıq, həmçinin polisemantik inkişaf istiqaməti bəlli olur. Məsələn, “*booze n. 1) içki; spirtli içki; 2) içki məclisi*” [188, s. 205].

Booze sözünün mənalarının lüğətdə verilmə ardıcılığını əsas götürsək ilkin mənə *içki* olacaqdır. Sözün semantikasında daralma getmiş və cinsdən (ümumiyyətlə *içki* növə (spirtli *içki*) keçid baş vermişdir. Hazırda söz *spirtli içki* mənasını daşıyır. Bu mənəni A_1 ilə işarə edirik.

Booze sözündən törəmə *içki məclisi* mənəsi yaranmışdır. Əsas əlaqələndirici sem ilkin mənədir və *içki* sözünün semantikasında yer almışdır. Törəmə mənə əsas mənədən əmələ gəlmişdir. *İçki məclisi* mənəsini A_2 ilə işarə etsək, iki mənəsi olan çoxmənəli sözün semantik inkişaf sxemini aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik.

Sxem 1.3.1.

Boozer – n. 1) *əyyaş, içki düşkünü*; 2) *pivəxana, meyxana, içkixana*. [193, s. 143]. İki mənəsi olan bu polisemantın *əyyaş* mənəsi ilkindir. *İçki* ilə bağlı olan söz sonradan spirtli içkinin içildiği yeri adlandıraraq ikinci mənə qazanmışdır. Semantik bağlılıq *içki (spirtli)* mənəsi üzərində qurulmuşdur. Əgər indeksli dəyişən daxil etməklə ilkin mənəni B_1 , törəmə mənəni B_2 ilə işarələsək polisemantın mənə inkişafı sxemini aşağıdakı kimi verə bilərik.

Sxem 1.3.2.

İngilis dialektlərində *booze* sözü *qurğuşun mədəni* mənəsində da işlənir. İlk baxışdan bu mənə ilə *içki (spirtli)* arasında semantik bağlılığı görmək olmur. Lakin belə bir bağlılıq vardır. Qurğuşun mədəninə işləyən fəhlələr nəfəsalma prosesində ağır metalın müəyyən komponentlərini qəbul etmiş olurlar. Nəticədə mədəndə işləyənlərdə baş ağrısı, baş gicəllənməsi halları üzə çıxır. Spirtli içki də oxşar təsiri və ya effekti yaradır. Deməli, semantik əlaqə müəyyən məkən daxilindəki prosesdə iştirak nəticəsində meydana gələn halla izah olunandır.

Bakery – n. 1) *çörəxana*; 2) *çörəkbişirmə sənəti* [193, s. 143]. Bu sözün mənaları arasındakı əlaqə *çörək* mənasındadır. Birinci mənə ilkin (C₁), ikinci mənə (C₂) törəmədir.

Sxem 1.3.3.

İki mənəsi olan çoxmənalı sözlərin semantik təhlili göstərir ki, ilkin mənə əsasında törəmə mənə yaranır. İlkin və törəmə mənələr arasındakı əlaqə əsas mənənin aparıcı semə üzərində qurulur və mənənin inkişaf istiqaməti əsas mənədən törəmə mənəyə doğru yönəlir.

Təhlili üç mənəsi olan çoxmənalı sözlər əsasında davam etdirək.

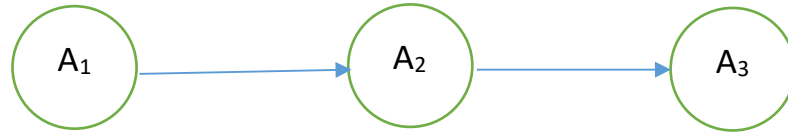
“*Babble* – n. 1) *vağ – vuğ (uşaq danışığı) childs babble – uşaq danışığı*; 2) *cəfəngiyyat, boşboğazlıq, boş danışıq*; 3) *anlaşılmaz daqışıq, səs-küy*” [189, s. 135].

İlkin mənə dil açmamış körpənin çıxartdığı ardıcıl səslər (*vağ-vuğ*), ümumiyyətlə, çağa danışığı kimi götürülmüşdür. İkinci mənə birincidən fərqli olaraq başa düşülən danışığı ifadə edir. Lakin danışıq başa düşülən olsa belə əhəmiyyətsiz və mənasız hesab edilir. Buradan da *cəfəngiyyat, boşboğazlıq, boş danışıq* anlamları formalaşır. Üçüncü mənə həm danışığın anlaşılmaqlığını ifadə edir, həm də mənəni başa düşülməyən bir-birinə qarışmış səs-küyü bildirir. Birinci və ya ilkin mənə (*vağ-vuğ*) A₁, ikinci mənə (*cəfəngiyyat*) A₂, üçüncü mənə A₃ (*səs-küy*) olacaqdır.

İkinci mənənin birincidən törəməsi danışığın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Uşaq öz dilində danışırsa da onun nə dediyi qeyri-müəyyəndir, boş danışıqdır. Cəfəngiyyat da əhəmiyyət baxımından eyni tərtibdə durur. Yəni adresantın danışığı adresat üçün heç bir əhəmiyyət daşımır, boş danışıqdır.

Üçüncü mənə *anlaşılmaz danışıq və səs-küy* ilə izah edilmişdir. Bu iki izah arasında, şübhəsiz, həm eynilik, həm də fərq vardır. Eynilik danışığın başa düşülməsi ilə səs-küyün oxşar mahiyyət kəsb etməsindədir. Lakin *boş danışıq* məzmunu olub yerində olmayan, nitq şəraiti ilə heç bir bağlılığı olmayan, yaxud düzgün olmayan

danışıqdır. Semantik əlaqəyə bu yöndən yanaşdıqda üçüncü mənənin ikinci mənədən törəməsini söyləmək mümkündür.

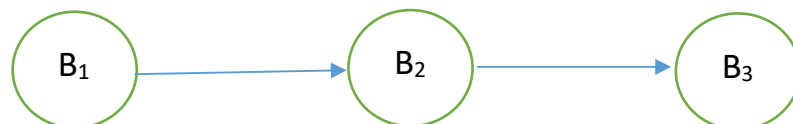

Sxem 1.3.4.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikidilli və ya tərcümə lüğətlərində mənənin izahında müəyyən sərbəstlik olur. Burada əsas diqqət mənə bə dildəki sözün obyekt dildəki mümkün mənələrini qeyd etmək əsas götürülür. İzahlı lüğətlərdə isə mənəni daha dəqiq vermək tələbi aparıcıdır. Bu baxımdan *babble* sözünün obyekt dildə *səs-küy* mənəsində verilməsinin nə dərəcədə düzgün olduğunu da tədqiqat və təhlil obyekt etmək mümkündür.

“*bare – v. 1) çılpaq etmək; 2) açmaq; 3) boşaltmaq*” [187, s. 154]. İkinci mənə birincidən törəmədir. Hərəkət gizli olanın, içdə olanın üstünü açmaq, onu aşkara çıxarmağı ifadə edir. *Çılpaq etmək, çılpaqlaşdırmaq* da belə bir prosesdir. Fərqli cəhət “*çılpaqlaşdırmaq*” feilindən sona qədər getmək anlamının olmasındadır. *Açmaq* feilində hansı səviyyədək açmaq bəlli olmur. Məsələn, bir neçə qat sarınmış bir şeyin birinci qat sarğısını, eləcə də bütün qatlarını götürmək də *açmaq* feili ilə ifadəsini tapa bilər.

Üçüncü mənə Azərbaycan dilindəki *boşaltmaq* feilinin əsas və törəmə mənələrindən birini, yaxud bir neçəsi ilə izah olunandır. Bütün hallarda burada *açmaq* feili ilə semantik əlaqə güclüdür. Əgər *bare* feilinin birinci mənəsini B₁, ikinci mənəsini B₂, üçüncü mənəsini B₃ ilə işarə etsək, onda üç mənəni olan çoxmənalı sözün mənələrinin inkişaf sxemini aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

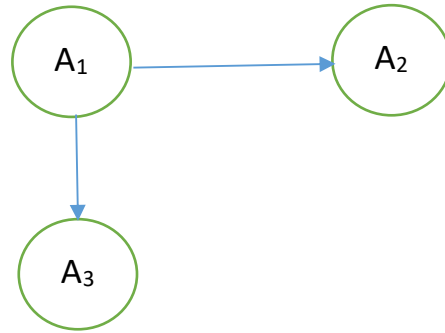

Sxem 1.3.5.

Təhlil etdiyimiz üç mənəni olan çoxmənalı sözlərdə ilkin mənədən birinci törəmə mənə, birinci törəmə mənədən isə ikinci törəmə mənə yaranır. Mənələrin bu

şəkildə törəməsi zəncirvari polisemiya adlanır. Zəncirvari polisemiya yalnız üç mənası olan çoxmənalı sözlər üçün deyil, daha çox mənası olan polisemantlar üçün də mümkündür. Törəmə mənaların ardıcıl olaraq bir-birindən əmələ gəlməsi polisemiyanın növlərindən biridir.

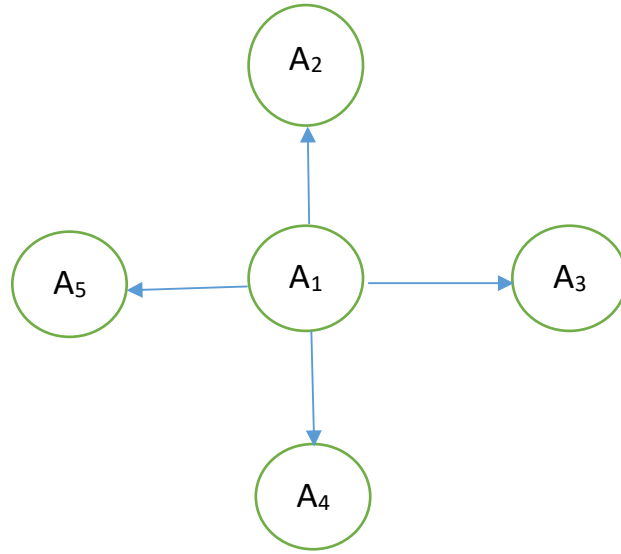
“*barrack* – n. 1) *kazarma, barak*; 2) *daxma, koma*; 3) *talvar, çardaq*” [193, s. 153]. Bu sözün semantikasında yaşayış yeri semi əsasdır. Eyni zamanda məkanın kiçikliyi və rahatsızlığı, yaraşıqsızlığı semləri də vardır. İkinci və üçüncü mənə da birinci ilə bağlılığa malikdir. Üçüncü mənə ilə semantik əlaqə bir qədər uzaqdır. Çünki birinci və ikinci mənələrdə yaşayış yeri semi əsasdırsa, üçüncü mənədə qapalıq, saxlama, qoruma semləri üzrə əlaqə aşkardır. Mənə uzaqlığına baxmayaraq, hər iki törəmə mənə birinci əsasında əmələ gəlmişdir.

Sxem 1.3.6.

Çoxmənalı sözün mənələr sayı çox olduqda da bu mənələrin hamısının birinci, əsas mənədən törəməsi mümkündür. Belə halda radial polisemiya əsas mənədən ayrılan budaqlanmaların sayı əsas mənə istisna olmaqla qalan mənələrin sayına bərabər olur. Qeyd olunan halların sxemlərini qurarkən, budaqlanma istiqamətlərini ixtiyari şəkildə müəyyənləşdirmək olur. Çünki hər yeni törəmə mənə əsas mənə ilə bağlanır və mənənin inkişaf istiqaməti əsas mənədən törəmə mənəyə yönəlir. Radial polisemiyanın ilkin polisemiya olması faktı ikinci mənənin birincidən, yəni ilkin mənədən törəməsi ilə təsdiqini tapır. “*Radial polisemiya hər bir sonrakı törəmə də birbaşa əsas mənə ilə bağlı olur. Mənələr sayı artdıqca törəmə mənənin əsas mənədən uzaqlaşma hadisəsi baş verir*” [127, s. 398]. Çox zaman törəmə mənələrdən sayca böyüklərinin ilkin mənə ilə bağlılığını sübut etmək daha çətin olur. Radial

polisemantın törəmə mənalar sayı (T_n) bütün mənalarından (n) bir ədəd azdır ($T_n = n - 1$). Məsələn, sözün 5 mənası varsa, 4 törəmə mənə birinci mənadan əmələ gələ bilər.

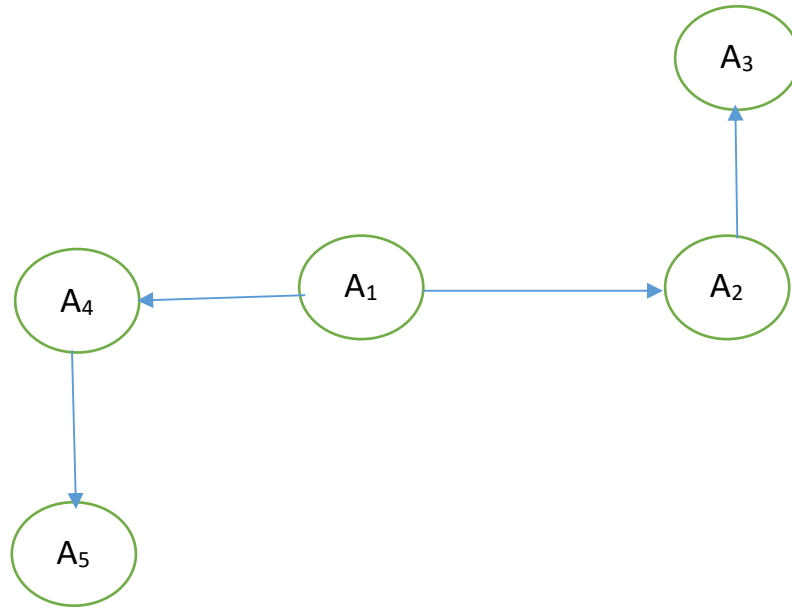

Sxem 1.3.7

Törəmə mənaların əsas mənadan yaranmasına uyğun gələn polisemiya radial polisemiya adlanır.

Beləliklə, polisemiyanın zəncirvari və radial növləri bir-birindən fərqlənir. Müxtəlif polisemantların təhlili göstərir ki, radial və zəncirvari polisemiya özünü eyni bir sözün mənə inkişafında göstərir. Belə polisemiya qarışıq polisemiya adlanır.

Qarışıq polisemiyanın müxtəlif modelləri ola bilər və model müxtəlifliyi törəmə mənadan yaranan yeni mənaların bir-biri ilə semantik bağlılığından asılıdır. Qarışıq polisemiyanın müxtəlif modellərinin mövcudluğu dedikdə, biz mənalar ardıcılığında radiallığın və zəncirvariliyin müxtəlif mənə budaqlarında yerləşməsini nəzərdə tuturuq. Aşağıdakı sxemdə qarışıq polisemiyanın mümkün bir modeli göstərilmişdir.

Sxem 1.3.8.

Bu modeldə $A_1 \rightarrow A_2$; $A_2 \rightarrow A_3$; $A_1 \rightarrow A_2 \rightarrow A_3$; $A_4 \rightarrow A_5$ zəncirvari polisemiya budaqlanmasını göstərirsə, $A_1 \rightarrow A_2$ və $A_1 \rightarrow A_4$ radial polisemiya strukturudur. Eyni sözdə həm radial, həm də zəncirvari polisemiyanın olması isə bütövlükdə qarışıq polisemiya əmələ gətirir.

Qarışıq polisemiyaya aid konkret nümunəni nəzərdən keçirək.

“Glass – 1) a hard, usually transparent, substance used, for example, for making windows and bottles; 2) a container made of glass, used for drinking out of; a sherry glass, a wine glass 3) the contents of a glass: a glass of sherry, wine, water; 4) objects made of glass: We keep all our glass and china in this cupboard; 5) a protecting cover made of glass on a watch, picture or photograph frame, Fire alarm, etc; In case of emergency, break the glass and press the botton. 6) glasses, eye-glasses or formal spectacles, sun-glasses; 7) a mirror; 8) a barometer” [194, s. 544].

Bu nümunədə zəncirvari polisemiya *glass* sözünün – 1) şüşə; 2) şüşə qab; бокал, стакан; 3) həcm ölçüsü mənalarda, radial polisemiya isə – 4) servant (cupboard); 5) çərçivə (saat, şəkil, parnik); 6) eynək, linza; 7) güzgü, 8) barometr mənalarda özünü göstərir.

Glass sözündə əsas və ilkin məna şüşə – dir. Şüşə qab mənasında motivləşmə qabın hazırlandığı material üzrə gedir. Şüşədən müəyyən qab, məsələn güldan, külqabı, nəlbəki, qəndqabı və s. hazırlana bilər. Bu predmetlər nitq prosesində *glass*

sözü ilə adlandırılıla bilər. Belə vəziyyət nitq situasiyasından asılı olur. Lakin *bokal*, *stakan* mənaları *glass* sözü ilə sabitləşmişdir və adlandırma artıq nitq situasiyası ilə bağlılığa malik deyildir. Bu cür predmetlərin bir qayda olaraq şüşədən hazırlanması adlandırmanın *glass* sözünün üzərinə köçürülməsində öz rolunu oynamışdır. Ümumilikdə *glass* sözündə qarışıq polisemiya qeydə alınır. Onu da qeyd etmək ki, qarışıq polisemiya ingilis dilində daha çox yayılmışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, “*çoxmənalı sözün əsas və ya törəmə mənanın inkişafı nəticəsində qazandığı yeni mənanı təyin etməklə polisemiyanın radial, zəncirvari və qarışıq növlərini ayırmaq mümkündür*” [167, s. 94].

II FƏSİL

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN PRAQMATİK, KOMMUNİKATİV VƏ KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ

2.1. Çoxmənalılığın praqmatik əsasları və xüsusiyyətləri

Dil sistemi bu sistemin vahidləri və onların qarşılıqlı əlaqə, eləcə də qarşılıqlı təsirləri, bağlılığı ilə tamlaşır, sistem münasibətləri əmələ gətirir. Sözlər dil sisteminin əsas, özək vahidləridir, onların məna tərəfləri kommunikasiya prosesinin zəruri şərtini təşkil edir. Məna olmazsa, kommunikasiyanı gerçəkləşdirən dəyərli informasiya yaranmır.

A.Ələkbərov göstərir: *“Leksik mənanın sistem, struktur və praqmatik-sintaqmatik cəhətdən öyrənilməsi vəzifəsi əvvəlcədən bir sıra ontoloji və metodoloji məsələlərin müzakirə olunmasını tələb edir. Aydınır ki, semasiologiyanın hər hansı xüsusi probleminin həlli bilavasitə tədqiqat obyektinin təbiəti ilə şərtləşən mühüm nəzəri məsələlərin bu və ya başqa cür başa düşülməsindən asılıdır. Məsələn, “polisemiya-sinonimiya” kimi mərkəzi semasioloji problem sözün dildə ayrıca, müstəqil leksik mənasını aydınlaşdırılmadan həll edilə bilməz”* [18, s. 286].

Sözün leksik mənası məntiqi və psixoloji üsullarla tədqiq oluna bilər. Lakin bu halda mənanın inkişafı, daralması, genişlənməsi, bir mənadan digərinə keçid, kontekst daxilində yaxın mənalı sözlərin bir-birini əvəz etməsi, “sintaktika-semantika-praqmatika” üçlüyünün sözün məna sahəsinə nüfuz etməsi kimi məsələlər yalnız məntiqi və psixoloji üsullarla aşkarlanmır. Eyni səs kompleksinin müxtəlif hadisələri ifadə etmək üçün istifadə olunması onların arasındakı oxşarlıq və fərqləri aşkara çıxarmağa əsaslanır. Bu halda predmetlərin rəngarəngliyini və harmoniyasını əks etdirən assosiativ əlaqələr qanunu fəaliyyətdə olur. Təbii dilin əksər kateqoriyaları polisemantikdir, başqa sözlə desək, bir linqvistik forma iki və daha artıq mənaya malik olur. Dildə əmələ gələn hər bir yeni söz və eləcə də mövcud olmuş sözün yeni mənası praqmatikliklə sıx bağlıdır. Yeni sözün yaranmasında praqmatik relevant amillər öz rolunu oynayır. Bu amillərdən biri kontekstin

praqmatik relevant parametrləridirsə, digəri yeni sözü yaradan insandır. Yeni sözün, yaxud yeni mənənin qəbul edilməsi də insan amilindən asılılığa görə praqmatik mahiyyətlidir. Yeni söz, yaxud yeni mənə qazanmış söz dildə işləndikdə kontekstlərin də yeni relevant praqmatik cizgiləri əmələ gəlir. Dil həmişə kommunikativ yararlığını təmin etməlidir. Yeni ideyaları canlandırmaq üçün dil və xüsusən də leksika vəziyyətə uyğunlaşmalıdır.

F.de Sössür dili işarələr sistemi adlandırmışdır. Bu işarənin iki cəhəti var: 1) sintaktika-ifadə, 2) praqmatika-məzmun. İşarənin təbii xüsusiyyətləri ifadə planında əks olunur, məzmun isə işarə vasitəsiylə verilən informasiyadır, yəni işarənin informasiya bildirmə xüsusiyyətidir.

“Dil işarəsi dörd müxtəlif aspektdə özünü göstərir: 1) struktur-sintaktik; 2) semantik; 3) siqmatik; 4) praqmatik” [92, s.13; 18, s. 287].

Siqmatik aspekt adlandırmanı ehtiva edir. Predmet dil işarəsi ilə qeyd olunur, nişanlanır, adlandırılır. Bu halda söz adlandıran funksiyasını yerinə yetirir. Adlandıranın arxasında adlandırılan durur. Semantik aspektdə adlandıran mənə daşıyıcısına çevrilir və beləliklə, leksem və leksik mənə ortaya çıxır. Praqmatika dil işarələri ilə obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasında xarici əlaqələri bildirir və burada danışanın haqqında bəhs etdiyi əşya, fakt, hadisəyə münasibət nəzərdə tutulur. Nitqdə söz təcrid olunmuş şəkildə götürülmədiyinə görə leksik mənənin praqmatik aspektdə budaqlanması baş verir. Söz konkret bir mənəni çərçivələyə bilmir. Avtonom götürüldükdə ilkin assosiasiya bir leksik mənə ilə səciyyələnirsə, nitqdə sözün mənə dairəsi genişlənir, söz əlavə relevant əlamətlərin daşıyıcısına çevrilir. Relevant semantik əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi üsullarından biri qarşılaşdırmaadır. Leksemin mənəsinin təyini üçün qarşılaşdırma obyektinin düzgün seçilməsi vacib şərtidir. Əslən İrandan olan məşhur fransız dilçisi Murtuza Mamudi göstərir ki, *cheval-at* monemini *montagne-dağ*, *phocphore-fosfor*, *pont-körpü* monemləri ilə qarşılaşdırmaq doğru deyildir. *At* monemi *lapin-dovşan*, *mouton-qoyun*, *cület-qatır*, *poulain-dayça* və s. monemləri ilə qarşılaşdırıla bilər. Bu halda qarşılaşdırma *heyvan* semantik sahəsinə daxil olan vahidlərlə aparılır [115, s. 168-169]. Aydın olur ki, *at* sözü birbaşa müstəqil mənəsinədən başqa *heyvan* mənəsinəni da implisit şəkildə daşıyır.

Əlavə relevant əlamətlər seçməklə sözün məna dairəsini həm sıxmaq, həm də genişləndirmək mümkündür. Qeyd olunan cəhət leksemin mənasını aydınlaşdırmada qarşıya çıxan əlavə məsələləri aşkar nümayiş etdirir.

O.Musayevin redaktorluğu ilə Azərbaycanda tərtib edilmiş ingiliscə-azərbaycanca lüğətdə ingilis dilindəki “*evening*” sözünün isim kimi üç mənası verilmişdir:

“*evening* 1) *axşam*; *in the* – *axşamüstü*, *axşamçağı*; *every* – *hər axşam*; *towards* – *axşama doğru*, *axşama yaxın*; *to work* – *s axşamlar işləmək*; 2) *Axşam qonaqlığı*, *əyləncə gecəsi*; *axşam*; 3) *gecə*; *to make an – of it- gecəni şən keçirmək*; *literary* – *ədəbi gecə*; *musical* – *musiqi gecəsi*” [187, s. 524].

Oxford Advanced Learner’s Dictionary – də *evening* belə izah olunur: “*The evening* is the part of the day between the afternoon and the time when you go to bed” [194, s. 429]. – *Axşam* günün gündüz ilə gecə (yatmaq vaxtı) arasında olan bir hissəsidir.

Lingvo Universal [En-Ru] lüğətində də sözün üç mənası göstərilir: “*evening* [iːvniŋ]. 1) *вечер*; 2) *закат, исход, конец (жизни)*; 3) *вечеринка; званый вечер*” [200]. – 1) *axşam*; 2) *qürub, çıxış, son (həyatın)*; 3) *gecə; təntənəli gecə*.

Azərbaycan dilində *gecə* və *axşam* mənalarının sinonim və ya eyni götürülməsi məna sayının üçə çatmasına kömək etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *musiqi axşamı*, *musiqi gecəsi*, *ədəbi axşam*, *ədəbi gecə* substitut kimi işlənir. “*Axşam sözünün mənası onun gündüz və gecə sözlərinin paradiqmasında aralıq yer tutmasından əmələ gəlir və gündüzün sonu kimi qiymətləndirilir*” [68, s. 134]. Onu da qeyd edək ki, rus linqvisti T.I.Vendinanın göstərdiyi aralıq mövqe özünü bir qədər doğrultmur. *Axşam*, *gecə* bir-birinə yaxın yerləşir. Zənnimizcə, burada *sübh*, *səhər*, *günorta*, *axşam*, *gecə* paradiqması real gerçəklik hadisələri arasındakı zamanı müəyyən səviyyədə dəqiqləşdirir.

“*Am I correct that you were scheduled to meet with the curator of the Louvre this evening?*” [201] – “*Bu gün axşam siz Luvr kuratoru ilə görüşməliyidiniz, mən düzmü deyirəm?*” [197] Bu nümunədə *evening* sözü *axşam* mənasında işlənmişdir. *axşam* sözü zamana görə qiymətləndirildikdə assosiativ olaraq yuxarıdan yatmaq

vaxtı ilə məhdudlaşır. *Gecə* sözü isə davam etmə müddətinə görə səhərin açılmasına qədər uzanır.

“*Apparently, the curator's private office had become DCPC's makeshift command post for the evening*” [201]. – “*Bu gecə kuratorun kabinetini məhkəmə polisinin mərkəzi idarəsinin əsl ştabına çevrilmişdi*” [202]. Bu nümunədə *evening* artıq *gecə* mənasındadır. Kuratorun kabinetini iş otağına çevrilib və orada toplaşanlar səhər açılana qədər də çalışa bilərlər.

“*... a matching beaded tank top and evening bag from Mark Badgley*” [201] – *bisərdən olan maykası və Mark Bedqlidən olan gecə çantası*” [197]. Bu nümunədə *evening bag* – *gecə çantası* birləşməsinin tərkibində işlənən *evening* əslində çantanın növünün təyini və bu növün söz birləşməsi ilə adlandırılmasını təmin etmək məqsədi ilə işlənmişdir.

“*The Amerikan University of Paris proudly presents an evening with Robert Langdon professor of religious symbology, Harvard University*” [201] – “*Parisin Amerika Universiteti məmnuniyyətlə Sizi Harvard Universitetinin dini simvolika üzrə professoru Robert Lanqdonla görüşə (gecəyə) dəvət edir*” [197]. Bu nümunədə *evening* sözü başqa bir mənədədir və *gecə* təşkil olunan müəyyən tədbirin adını ifadə edir.

“*Təkcə leksik-semantik sistemin qeyri-mütənasibliyi, natamamlığı və qeyri-adekvatlığı deyil, həm də linqvistik qiymət və qiymətləndirmənin subyektivliyi dil-ifadə vasitələrinin bir-biri ilə əlaqələnməsindən doğan boşluq və təxminliklər, digər tərəfdən ünsiyyət prosesində motivlər, məqsədlər müxtəlifliyi, alternativlər çoxluğu dil toxumasını danışanın əlində (və dilində) elastik və asan istifadə olunan bir kütləyə, asanlıqla hər yerə axıb gedən bir məhlula – mühərrik bir mexanizmə çevirir*” [3, s. 54].

Gecə sutkanın (24 saatın) başa çatdığı, günün tamamlandığı vaxtı da özünə daxil etdiyindən bu söz məcazi mənada müəyyən situasiyada *son*, *bitmə*, *başla çatma* məcazi mənalarında işlədilir. “*Günəş qürub edir, sönür kainat; Əzəldən belədir vəfasız həyat*” [S.Vurğun, “*Vaqif*” pyesi, 1937]. *Gecə* qaranlıqla bağlıdır. Yəni *gecə* olduqda qaranlıq olur. Lakin işığın azlığı və çoxluğu, qaranlığın qatılığı, aydınlığı

müxtəlif təbii hadisələrdən asılı olaraq dəyişir. Dildə *aylı gecə, işıqlı gecə, qaranlıq gecə, zülmət gecə* birləşmələri istifadə olunur. Belə birləşmələr *gecə* sözünün semantikasını dəyişdiyini nümayiş etdirməsələr də, onlar sözün semantikasındakı fərqli semləri qeydə almağa kömək edir. *Gecə*, eləcə də *axşam* sözlərinin semantikasındakı günün müəyyən hissəsi əsas məna xəttidir. Bununla yanaşı, sözün semantikasındakı qaranlıq, zülmət, işıq çalarları ilə fərqlənən qaranlıq, siklin, dövrün tamamlanması, bitmə, son kimi semlər aşkara çıxır. *Evening* sözü də əsas mənasına görə günün müəyyən dövrünü ifadə edir, onun işarəsi rolunu oynayır.

“İşarənin rolu ondan ibarətdir ki, hər hansı bir əşyanın (şeyin) şüurda əvəzi (əvəzləyiçisi) olaraq, onu təmsil etsin, onun yerinə işlənsin...Bizim bütün həyatımız işarələr şəbəkəsindən ibarətdir” [13, s. 96-97].

“Dil iki müxtəlif işarələmə üsulunu birləşdirir. Biz onlardan birini semantik, o birini isə semiotik üsul adlandıracağıq. Semiotik üsul dil işarəsinə xas olan və ona bütöv vahid statusu verən işarələmə üsuludur... Semiotik olan (işarə) tanınmalıdır, semantik olan isə (nitq) anlaşılmalıdır. Dil mənalandırmanın iki müxtəlif ölçüdə baş verdiyi yeganə sistemdir. Başqa sistemlərdə mənalandırma birölçülüdür” [13, s.117].

Mənalandırmanın iki ölçüsü – tanıma və anlama bir-birindən ayrılmaz olsa da, bir-birini izləmə xüsusiyyətinə malikdir. Bu, iki ölçüdə tanıma birinci mövqedə durur, anlama onu izləyir, ondan sonra gəlir. Adresat ilk növbədə sözün əsas mənasına görə onu tanıyır. Bundan sonra ikinci proses başlanır ki, bunu hətta mənanın dəqiqləşdirilməsi ilə müqayisə etmək mümkündür.

Konkret fikir vahidlərinin adlandırma prosesi, yəni “aktual mənalər” (anlamlar) rolunda çıxış edən fikir vahidlərini əksətdirmə prosesi ən azı iki mərhələdən keçir. İki mərhələli adlandırma belə gedir: müstəqil və məcazi assosiasiya ünsiyyətdə meydana çıxır. Bu zaman adlandırılması lazım gələn konkret fikir vahidi öz mücərrəd nümayəndəsi ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir və konkret anlam vahidi üçün orta işarələyəne çevrilir. Mücərrəd vahid dil işarəsi ilə müstəqil tərzdə əlaqələnirsə, yəni onun mənası olursa, onda həmin işarə anlam rolunda çıxış edən konkret fikir vahidi üçün dolayı (məcazi) işarələyən kimi işlənir.

Strukturun genişlənməsi nisbi mürəkkəb struktura uyğun gələn məna və ya birləşən işarənin birinin digərinin semantikasına təsiri müəyyən məqamlarda üzə çıxır. Söz müstəqil mənasını saxlayır, lakin birləşib yeni yaratdığı strukturdakı digər sözün semantikasında dəyişmələr əmələ gətirir.

“It was warm in the evening sun”. – *“Axşam günəşində isti idi”* [188].

“Then he put on this very tight black evening dress. I swear to God” [199]. – O, sonra qara, dar *gecə paltarını* geydi, Allaha and olsun!

Gecə günəşi – *evening sun, the evening meal* – *gecə yeməyi/şam yeməyi/axşam yeməyi, evening dress* – *gecə paltarı/geyimi* və bu kimi birləşmələrdə iştirak edən sözlərin semantikasi dəyişmir. Lakin təyinedici söz təyin edilən sözün semantikasına təsir göstərir. Təbii ki, günəş günəş olaraq qalır. Buna baxmayaraq *evening sun* birləşməsindəki günəş qızdırmaq, isitmək, yandırmaq baxımından fərqlidir. *Gecə günəşi* günəşin batma dövrü ilə assosiativ əlaqə əmələ gətirir. Günəş batarkən onun istiliyi az olur.

“Məlumdur ki, dil vahidlərinin səs tərkibi, səs cildi maddi hesab olunursa, məna idealdır, nizamlanmış səs kompleksini canlandırmanı tələb edir. Fikir hərflərlə ifadəsini tapmır, o, təfəkkür prosesinin məhsuludur. Müvafiq dinləyənlə məlum olan məfhum, ideya həmin işarənin mənasıdır. Məna şüur faktı olsa da, müəyyən səs kompleksi ilə işarələrlə əlaqələndiyi üçün həm də dil faktı hesab olunur. Əşya ilə işarə məna vasitəsilə əlaqələnir. Dildə mənalar bir-biri ilə əlaqələnir” [80, s.16; 95, s.9].

Sözün mənası bir əşyadan, hadisədən başqasına köçürülür. Sözün mənacə köçürülməsi məcaz hesabına əmələ gəlir. Mənacə dəyişmələr, əslində, sözün mənacə inkişafına səbəb olur. Dəyişmələr müxtəlif nitq hissələrində bir-birindən fərqli şəkildə təzahür edir. Məna dəyişmələri bəzi nitq hissələrində daha çox, digərlərində azdır. İsim, sifət və feillərdə məna dəyişmələri çox, əvəzlik və saylarda bu xüsusiyyət özünü olduqca az göstərir. Polisemantın nitq hissəsinə aidliyi onun mənalar çoxluğu haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır [61, s. 81-82; 86, s. 98; 95, s. 75]. Fikrimizcə, çoxmənalılıq dərəcəsi (mənalar sayı) ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə lüğətlər əsasında kəmiyyətə öyrəniləndir. Məsələn, ingilis dilində “*a-acc*” ilə başlanan sifətlərdə

çoxmənəlilik göstəriciləri ilə bağlı apardığımız hesablamalar aşağıdakı nəticələr vermişdir. Böyük ingilis-rus lüğətdəki sifətlərdən “*a – acc*” ilə başlayanları arasında “*abandoned 2, able 2, abortive 3, abrasive 2, absolute 3, absent 2, absorbing 3, abstemious 2, abstentious 2, abstinent 2, abstract 2, abstracted 3, abstruse 2, abusive 2, academic 3, acceptable 2, accessible 3, accessory 2, accidental 2, accommodating 2, accomplished 2, accredited 2, accursed 2* və s.” sifətləri qeydə alınmışdır. Onların ümumi sayı 23-ə bərabərdir. 23 sifətdən altısı üçmənalı, 17-si ikimənalıdır. Göründüyü kimi, “a” hərfi ilə başlayan və anlautda “acc” qrafem birləşmələri daxil olmaqla mümkün çoxmənalı sifətlərin 73,8%-i ikimənalıdır. Üçmənalı olanların sayı altıdır və bu da 26,2% təşkil edir [189].

Müxtəlif nitq hissələrinə aid vahidlərdə semantik proseslərin hansı şəkillərdə baş verməsi, hər bir konkret vahidin semantik mənzərəsi nümunələrin seçilib təhlil edilməsi ilə daha aydın anlaşılır.

Əgər termin üçün çoxmənalılıq məqbul deyilsə, termin kontekstdən asılı deyilsə, sözün çoxmənalılığı, daha dəqiq desək, konkret mənalı kontekst və nitq prosesində müəyyənləşir. Dil mövcud olan hər bir şeyi ifadə etmək imkanına malik olmalıdır. İnsan nəyi dərk edirsə, qavrayırsa, onun real və ya abstrakt mövcudluğunu qəbul edirsə, onu dil vasitələri ilə adlandırmağı da bacarmalıdır. Bu baxımdan sonsuz olanın sonsuz işarələmə sistemi də qurulmalıdır. Elm dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər sayının sonlu olduğunu qəbul edir. Bu sayın yuxarıdan bir ədədlə məhdudlaşdığı göstərilə bilər. Lakin əşya və predmetlər sonsuzdursa, onda müəyyən obyektlərin işarələr sayı da sonsuz olmalıdır. Miqdar, kəsr, sıra sayları sonsuzdur. Natural ədədlər ardıcılığı da sonsuzdur. Ən böyük natural ədəddən böyük natural ədəd həmişə vardır. Miqdar sayının tərtibi yüksəldikcə, miqdarı artıqca yeni işarənin əmələ gəlməsində iştirak edən mövcud işarələrin sayı artır. Bir-biri ilə birləşən minimal və ya sadə işarələrin mürəkkəb strukturda miqdarı da artır. Məsələn, 105235 ədədi *yüz beş min iki yüz otuz beş* kimi adlandırılır. Adlandırma strukturunda *yüz* və *beş* sözləri iki dəfə işlənmişdir. Daha böyük ədəddə eyni sözün işlənmə sayının artması, təbii ki, mümkündür. Adlandırma real olsa da, bu cür, yəni ifrat sayda uzun adların hamısının say birləşməsi kimi sözlərlə ifadə edilməsi təcrübədə və ya dil

materialında rast gəlinmir və rəqəmli yazılışa üstünlük verilir. Gerçəklikdə obyekt, predmet, hadisələrin sayı sonsuzdur və sonsuz müxtəlifliyi adlandırma, işarələmə, nişanlama probleminin bir həll yolu da eyni işarənin müxtəlif mənaların ifadəsi üçün istifadə edilməsidir.

Dildə adlandırma tələbi zəruri olan müəyyən mənaların bu və ya digər sözlə ifadəsində seçimin mahiyyətini müəyyənləşdirmək xeyli dərəcədə çətindir. Çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik dil işarələrinin mənə və şəkildə müxtəlif münasibətlərinə əsaslanan dil hadisələridir. Mənə özü mürəkkəb anlayışdır, mənənin predmetlə əlaqəsi, mənənin məfhumla əlaqəsi məsələlərinə münasibətdə də hələlik ziddiyyətli məqamlar vardır [52; 61, s. 118; 90; 100, s. 214].

Sözün mənəsi haqqında ədəbiyyatda müxtəlif fikirlərə rast gəlinir [55, s. 48; 66, s. 4; 125; 140 və s.]. Bunlardan beşini qeyd etmək lazım gəlir: 1) sözün mənəsi xarici aləmi əks etdirməyin linqvistik formasıdır; 2) mənə səs tərkibi ilə məfhumun əlaqəsidir; 3) mənə səs tərkibi ilə xarici aləm predmetlərinin əlaqəsidir; 4) mənə məfhumun özüdür; 5) mənə dil işarəsinin səciyyəsi ilə əlaqədar dəyişdirilmiş məfhumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, məfhum anlayışdır. Nitq prosesində çox zaman məfhum diqqət mərkəzinə çəkilir, məfhumun bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Ünsiyyət prosesində məfhum haqqında ən ümumi biliklər nəzərə alınır, məfhumun bütün məzmunundan istifadə edilmir. Sözün mənəsi məfhumun yalnız ən ümumi, ən əhəmiyyətli əlamətini diqqət mərkəzinə çəkir. *“Sözün mənəsi sözün səs cildinin əksi ilə əşyanın əksi arasındakı əlaqədir”* [40, s. 201].

Dildə söz dörd əsas münasibətə qoşulur: 1) xarici aləmin predmet və hadisələrinə münasibət; 2) anlayışa (məfhum) münasibət; 3) insanın hiss və arzularına münasibət; 4) dilin başqa sözlərinə münasibət.

Qeyd olunan münasibətlərdən asılı olaraq sözün leksik mənə strukturun müxtəlif növlərini ayırmaq mümkündür: 1) denotativ mənə; 2) siqnifikativ mənə; 3) emotiv mənə; 4) struktur mənə.

Göstərilən mənə növlərini bir qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirək. Sözün adlandırdığı predmet denotat adlandırılır. Denotativ mənə sözün adlandırılan predmetə aidliyi ilə səciyyələnir. Burada səs cildinin konkret adlandırılan predmetlə

münasibəti əsas götürülür. S.Cəfərov yazır: “Söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür əmələ gəlir-gəlsin fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksi arasında üzvi əlaqə yoxdur və ola da bilməz” [16, s.17]. Sözü səs cildi ilə onun adlandırdığı predmet arasında üzvi əlaqə olmasa da, dildə elə sözlər qrupu vardır ki, onların yaranması səsle bağlı işarələmənin nəticəsi olmuşdur. Səstəqlidi sözlər bu qəbildəndir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, səsle məna arasında tarixən əlaqənin mövcudluğu nəzəriyyəsi vardır. Fonosemantika səsle məna əlaqələrini öyrənir, dildəki hər bir səsin, eləcə də səs birləşmələrinin müəyyən mənaya malik olmasını araşdırır.

Hər bir predmetə onun hansısa üzde olan əsas əlamətinə görə ad verilir. Real gerçəklikdə bir-biri ilə ümumi və ya oxşar əlamətlərə malik əşya, hərəkət və əlamətlər kifayət qədərdir. Bu cür ümumi, oxşar əlamətli predmetlərin eyni cür işarələnməsi də dildə yayılmış hallardandır.

“Ümumi sistem nəzəriyyəsinə görə insan psixikası xarici aləmin proqnozlaşdırıcı struktur modelidir. Bu təfəkkür modelinin əsas kütləsi konkret obrazlardır, tək-tək denotatların (hadisə və obyektlərin) inikasıdır. Bu fərdi struktur modellərdən əlavə şüurda bir ümumiləşmə də meydana gəlir. Həmin ümumiləşmiş obrazlar mücərrəd vahidlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Mücərrəd vahidlər bütün bir sıra konkret obrazlar qrupunun (sinfinin) struktur modelini təşkil edir. Deməli, denotatlar sinfinin struktur modeli olan mücərrəd vahidlər də öz növbəsində müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşır və daha yüksək mücərrədlik yaradır. Başqa sözlə, dildə mücərrədlik mərhələlər (yaruslar) üzrə pillə-pillə yüksəlir” [3, s. 290].

İki predmetin ümumi və oxşar əlamətləri ola bilər. Eyni zamanda bu predmetləri bir-birindən fərqləndirən diferensiallaşdırıcı əlamətlər də vardır.

Diferensiallaşdırıcı əlamətlər predmetləri bir-birindən fərqləndirir, onları ayırır. Nəticədə denotat müxtəlifliyi əmələ gəlir. Denotatlar fərqli, ad eyni olduqda dildə polisemiya və omonimiya hadisələri müşahidə olunur. Sözlərin məna münasibətləri araşdırılarkən denotat müxtəlifliyi vacib şərt kimi nəzərə alınır.

Sözlə adlandırılan anlayış dilçilikdə siqnifikat adlandırılır. Siqnifikatın denotatdan fərqi cins-növ səviyyəsindədir.

Emotiv və ya konnotativ mənə predmet və hadisələrin emosional, ekspressiv və qiymətləndirmə inikası ilə bağlı mənədir. Konnotasiya assosiativ münasibətlə bağlı qiymətləndirmə aldığıda eyni sözün yeni mənası əmələ gəlir. Konnotasiya məcazlaşma ilə sıx bağlı hadisədir.

Struktur mənə bir sözün başqa sözlərlə münasibəti fəvqündə yaranır. Söz başqa sözlərlə sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdə ola bildiyindən sintaqmatik struktur mənə və paradiqmatik struktur mənələr fərqləndirilir. Sözlər arasında xətti münasibətlə, semantik distribusiyaya və valentliklə səciyyələnən mənə sözün başqa sözlərlə məzmun münasibətlərindən doğur. Sözün semantik valentliyi onun dildəki distributiv imkanlarını təyin edir.

Paradiqmatik struktur mənə müəyyən sinfə (sinonim cərgəyə, antonim cütə, leksik-semantik qrupa, semantik sahəyə) daxil olan sözlər arasındakı şaquli münasibətdən törəyir.

T.İ.Vendina göstərir: *“Sözün struktur mənası onun dilin leksik sistemindəki yerini təyin etməyə imkan verir. Təyinetmə sözün başqa sözlərlə qarşılaşdırılması əsasında aparılır”* [68, s.134].

Sözün leksik mənası insan şüurunda sözün səs cildi ilə predmet arasında birbaşa və ya assosiativ əlaqələr əsasında formalaşır. Sözlə onun adlandırdığı obyekt, predmet, əşya və s. arasındakı münasibətin xarakterindən asılı olaraq əsas (birbaşa) və törəmə (köçürmə) mənələr fərqləndirilir.

“Əsas mənə obyektiv gerçəklik, hadisənin inikası ilə birbaşa bağlıdır. Bu mənə ilkin, əsas mənədir, üslubi neytraldır, kontekstdən asılı deyildir” [12, s. 34]. Dilin tarixi inkişaf prosesində sözün leksik mənası mürəkkəbləşə bilər, konkret hadisə və predmeti ifadə etməklə yanaşı, söz xarici aləmin başqa predmetini də ifadə etmək imkanı qazana bilər. Sözün adlandırdığı əvvəlki və sonrakı predmetlər arasında ümumi, oxşar əlamətin olması halında eyni sözün bu iki və daha çox predmeti ifadə etmək hadisəsi daha çox baş verir. Bu cür mənələr köçürmə, məcazi və ya törəmə mənələr adlandırılır.

Sözün törəmə mənası onun əsas və ya birbaşa mənədən sonra təkrar adlandırma prosesində aldığı mənədir. Törəmə mənə tarixi inkişaf prosesində yaranır

və sözün ilkin mənası ilə yanaşı fəaliyyət göstərir, dildə istifadə olunur. Törəmə mənə həmişə kontekstual şərtlənir, qismən obrazlılıq qazanır. Sözün mənasını kontekstdə və ya ondan kənarında gerçəkləşdirməsindən asılı olaraq sərbəst və qeyri-sərbəst mənalar fərqləndirilir. Qeyri-sərbəst mənə frazeoloji bağlı və sintaktik (funksional şərtlənən) mənədir. Sərbəst və ya müstəqil mənə kontekstlə şərtlənmir, kontekstlə təyin olunmur. Sərbəst mənaya malik sözün işlənmə sahəsi, onun başqa sözlərlə əlaqə və münasibətləri leksik sistemin daxili qanunları ilə deyil, məntiqi-əşyavi yolla təyin olunur. Frazeoloji əlaqəli mənə kontekstlə bağlıdır və yalnız sabit söz birləşmələrində reallaşır.

“Sintaktik şərtlənmiş mənanı söz müəyyən sintaktik funksiyanı yerinə yetirdikdə alır. Söz cümlədə xəbər funksiyasını yerinə yetirdiyindən belə mənə predikativ-səciyyəlandırici mənə da adlandırılır” [73, s. 137].

Mənə termini dil işarəsinin daxili cəhətinin yalnız leksik-semantik tərəfini nəzərdə tutur. Dilin hər bir işarəsinin sintaktik tərəfi də vardır. Sintaktik tərəf işarənin başqa işarələrlə birləşmə imkanları və qaydalarını özündə toplayır.

A.Ələkbərov göstərir ki, məntiqi baxımdan həm işarələyənlər, həm də işarələnənlər arasında düzgəlmə, ehtiva, kəsişmə (yaxud ümumi hissənin olması) və ümumi hissənin olmaması kimi dörd münasibət mümkündür. Həmin münasibətlərin hər iki planda (ifadə və məzmun), müxtəlif birləşmələri sözlər arasında mənə və şəkilcə əlaqələrin 17 müxtəlif növünü meydana çıxarır. Müəllif bu növlərə aşağıdakıları daxil edir: “1) sözlər həm mənaca, həm də şəkilcə düz gəlir; 2) sözlər şəkilcə düz gəlir, onlardan birinin mənası isə o birisinin mənasını ehtiva edir; 3) sözlər şəkilcə düz gəlir, onların mənaları isə kəsişir; 4) sözlər şəkilcə düz gəlir, amma onların mənaları arasında ümumi hissə yoxdur; 5)iki dil vahidinin mənası eynidir, şəkilcə isə onlardan biri digərini ehtiva edir; 6) iki sözdən biri digərini həm mənaca, həm də şəkilcə ehtiva edir; 7) iki sözdən biri ikincini şəkilcə ehtiva edir, mənaca isə ona daxil olur; 8) iki dil vahidindən biri ikincisinə şəkilcə daxil olur, onların mənaları isə kəsişir; 9) mənaca bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlərdən biri digərinə daxil olur; 10) sözlər şəkilcə kəsişir, onların mənaları isə düz gəlir; 11) iki söz şəkilcə kəsişir, mənaca isə bir-birini ehtiva edir; 12) dil işarələri həm mənaca, həm də

şəkilcə kəşişir; 13) sözlər şəkilcə kəşişir, mənaca isə onların bir-biri ilə əlaqəsi yoxdur; 14) dil vahidlərinin mənaca eyniliyi və şəkilcə tam fərqi; 15) dil vahidləri mənaca bir-birini ehtiva edir, şəkilcə isə onların bir-biri ilə əlaqəsi yoxdur; 16) sözlər mənaca kəşişir, şəkilcə isə onların arasında əlaqə yoxdur” [19, s. 292-299]. Göründüyü kimi, mənə və şəkilcə əlaqələrin 17 növünün olduğunu qeyd edən müəllif 16 növü göstərmişdir. Bu növlərdən çoxmənəliliklə bağlı olanları haqqında bir qədər geniş məlumat vermək lazım gəlir.

“Sözlər həm mənaca, həm də şəkilcə düz gəlir” növü konversiya variantlarından biridir. Bu tip Azərbaycan dilinin ancaq ilkin (kök) feil-ad əsaslarını əhatə edir. Növ leksik-qrammatik polisemiyyəyə aiddir”. A. Axundov bu məsələyə toxunmuşdur [7, s. 328-333].

Qeyd olunan növdə feil və feili isim əsaslarının şəkilcə eyniliyi diqqəti cəlb edir: *köç-köç, oxu-oxu, yarış-yarış, görüş-görüş, vuruş-vuruş* və s. İngilis dilində konversiya geniş yayılmış hadisə olduğundan bu dildə leksik-qrammatik polisemiyyə çox inkişaf etmişdir.

Sözlər şəkilcə düz gəlir, onlardan birinin mənası o birisinin mənasını da ehtiva edir. A.Ələkbərov bu növ üçün iki cür hadisəni ayırır. O göstərir ki, birinci hadisədə söz əsasının sintaktik birləşmə imkanı dəyişir. Məsələn, *qurtar-(bitmək, axıra çatmaq, tamamlanmaq); qurtar-(bitirmək, axıra çatdırmaq, tamamlamaq); dəyiş-(başqalaşmaq, başqa cür olmaq); dəyiş-(başqalaşdırmaq, başqa cür etmək)*. Müəllif onu da qeyd edir ki, gətirilən nümunələrdə feil əsası eyni zamanda müəyyən hərəkəti və həmin hərəkəti icbari yolla yerinə yetirməni ifadə edir. Bu hadisəyə bir sıra feili-isim əsaslar da aiddir: *ac-ac; quru-quru* və s. İkinci hadisə metonimiyanın bəzi növlərini əhatə edir. Sözü əsası eyni zamanda müəyyən üsulla əlaqələnməni ifadə edir. Məsələn, hərəkət və onun obyekt (tikmə), hərəkət və onun nəticəsi (qazma), material və ondan hazırlanan şey (qızıl) və s. [19, s. 293-294]. Sözlər şəkilcə düz gəlir, onların mənaları kəşişir. Bu növ çoxmənəliliklə çox az təsadüf olunan hallarında müşahidə olunur: məsələn, *neft (yerdən çıxarılan qara rəngli yanacaq); neft (lampa üçün işlədilən ağ rəngli yanacaq)*.

Sözlər şəkilcə düz gəlir, amma onların mənaları arasında ümumi hissə yoxdur.

Bu növ omonimiyaya aiddir. Məsələn, *state (a condition) vəziyyət – state (the government) dövlət, sentence (a linguistic construction) cümlə – sentence (a period of punishment) hökm, watch (to see) baxmaq – watch (a portable clock) qol saati.*

Göründüyü kimi, A.Ələkbərovun mənə və şəkilcə əlaqələr üzrə fərqləndirdiyi 16 növdən birinci üçü çoxmənəlilik və dördüncüsü omonimiya müstəvisində yer alır, biri bilavasitə omonimiyaya aiddir.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, hər bir yaranan yeni bir sıra səbəblərə görə, praqmatik mahiyyət daşıyır. Hər şeydən əvvəl, yeni sözün və ya dildə işlənmiş sözün yeni mənə qazanmasında praqmatik amillər mühüm rol oynayır. İkincisi yeni mənənin yaranmasında kontekstin praqmatik relevant parametrləri, həmçinin bu sözü yaradan şəxs iştirak edir. Üçüncüsü, yaranan yeni sözün cəmiyyətdə qəbul edilməsində həmin sözü dildə və nitqdə işlədəcək fərdlərlə bağlı praqmatik amillər öz rolunu oynayır. Dördüncüsü, dilə daxil olan yeni söz işləndiyi kontekstin praqmatik relevant xüsusiyyətləri özünə cəlb edir və özü yeni kontekst xüsusiyyətləri ilə əhatə olunur.

2.2. Çoxmənəliliğin kommunikativlik məsələləri

Leksemin təyini zamanı mənə və mənəlandırma sistem-struktur amillərdən təcrid olunmur. Sözün mənəsi linqvistik baxımdan həmin sözün sintaktik və leksik-semantik əlaqələrə girmək imkanlarını nəzərdə tutur. Sözün mənəsi, onun təbiətini, mənədə baş verən prosesləri öyrənmək sintaqmatikaya müraciət etməyi, sözü nitq axınında, birləşmə formasında araşdırmaq tələbini ortaya atır. Qeyd edildiyi kimi, canlandırılan mənə deyil, fikirdir. Ünsiyyət və ya kommunikasiya prosesində fikir əsas amildir. Məlumatın başa düşülməsinə, fikrin formalaşmasına nitq aktının situativ amilləri, şəraiti, kontekst, emosional vəziyyət və s. təsir göstərir.

Sözün iki və daha artıq mənəsinin mövcudluğu polisemiya adlandırılırsa, bir söz eyni zamanda bir neçə əşya, hadisə və əlaməti bildirirsə, konkret olaraq hansı mənənin ifadə olunması kontekstdən, nitq fəaliyyəti prosesində əlaqələnmədən aydınlaşır. Bir sözdən başqa bir əşya və ya predmeti ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Belə istifadə kor-təbii şəkildə baş vermir, sözün müəyyən mənə xətti, mənə bazası üzrə inkişaf etdirilməsinin real nəticəsi olaraq meydana çıxır [62, s. 36; 84, s. 111]. Qeyd olunduğu kimi, söz müəyyən mənə sahəsinin daxilində yerləşir və məhz bu mənə sahəsində yeni leksik vahidin yaranması baş verir.

Polisemantın mənaları arasında elə əlaqələr mövcud olur ki, onlar müxtəlif mənaların eyni sözə aidliyini təsdiq etməyə əsas verir. Bir sıra tədqiqatlarda leksik mənalar leksik-semantik variantlar adlandırılır. Söz leksik ətrafından (kontekst, şərait) asılı olaraq ona mənsub semantikanın fərqli tərəflərindən çıxış etməklə yanaşı, kənarlaşmış əsas mənə potensialı olaraq sözdə qalır və sözün işlənməsinə, onun semantik inkişafına, törəmə mənənin tətbiqinə, sinonim əvəzləmələrə məhdudiyyətlər qoyur.

Çoxmənalı söz müəyyən semantik birlik əmələ gətirir, onun mənası ifadə olunanla forma, rəng, vəziyyət, funksiya ümumiliyi və başqa aspektdən oxşarlıq əsasında əlaqələnir. Bu, mənənin metaforik və metonimik əlaqələrini fərqləndirməyə imkan verir. Çoxmənalı sözlərin mənaları arasında ümumi mənə ünsürünün – semin mövcudluğu vacib şərtidir. Bəzi hallarda məcazi və ya köçürülmə mənə ümumi ünsürlə deyil, assosiativ əlamətlə bağlılığa söykənir. Belə mənəların izahı eyni sözün başqa mənələrində təzahür edən əlamətlərin göstəricilərindən asılı olmur.

Metafor ikinci nominasiya vahidi olmaqla mövcud mənə bazasında yeni mənə yaratmaqla dildə qənaət prinsipini həyata keçirməyə xidmət edir. Metaforu yaradanın intensiyasından asılı olaraq ya adlandırılanı yenidən eyniləşdirmək, ya da adresata emosional təsir göstərmək niyyəti reallaşdırılır. Bu isə metaforlaşma ilə ya indikativ, ya da praqmatik funksiyanın yerinə yetirilməsi deməkdir. Kommunikativlik nöqteyi-nəzərindən metaforlaşma nəticəsində sözün yaranan yeni mənası danışanın kommunikativ niyyətini, eləcə də dinləyəne intensional təsirini nəzərdə tutur. Ünsiyyət zamanı dinləyən ötürülən informasiyanın dərk etmə, koqnitivlik baxımından sadəliyinə meyillidir [116 s. 8; 133, s. 14]. O, sözün ilkin mənasına köklənirsə və ona ötürülən informasiyanın formalaşmasında iştirak edən hər hansı söz metaforlaşıb yeni mənə qazanırsa, bu, koqnitiv mexanizmin daha ciddi şəkildə kommunikasiya prosesinə qoşulmasını tələb edir. *“Metaforda universallıq və spesifiklik vəhdətdə*

olduğundan, onun dərk olunması müəyyən qarşılaşdırma və təhlillər tələb edir” [45, s. 111-112; 89, s. 21]. Bu baxımdan sözün yeni məcazlaşmış mənasının ünsiyyətdə aktivləşməsi kommunikasiya prosesində müəyyən gərginlik, yaxud lənglik yarada bilər. Deməli, çoxmənalı sözün metaforlaşmış mənası kommunikativliyi ötürülən informasiyanı sürətlə qavramaq cəhətdən zəiflədir.

Məlumdur ki, sözün səslənmə və məzmun qeyri-mütənasibliyi (səs cildinin xətti diskretliyi, mənanın tamlığı) onun semantik vahid kimi dil sistemində sabitliyi, daimiliyi, ümumiliyi, nitqdə aktuallaşması, dəyişkənliyi və ya konkretliyi sözün struktur-semantik quruluşunda paradigmatik-nominativ qarşılaşdırma və sintaqmatik-predikativ uyuşma kommunikasiya prosesinə təsir göstərən amillərdir.

Nitqdə sözün işarəsi başqa sözlə desək, maddi tərəfi deyil, məna tərəfi aparıcıdır. Çünki ünsiyyət işarənin yox, mənanın qavranması üzərində qurulur. Söz işarəsinin sabitliyi ünsiyyətə, kommunikativliyə kömək edir, sözün dərkini asanlaşdırır. Polisemiyanın kommunikativlik xüsusiyyətləri işarənin mənacə dəyişməsinin minimallığına meyillidir. Bu baxımdan çoxmənalılığın hüdudunu müəyyənləşdirmək üçün eyni tematik qəbildən olan sözlərin məna quruluşunu müqayisəli şəkildə izləmək daha faydalıdır [81, s. 149; 89, s. 22;]. Heç bir sözdə qrammatik məna leksik mənadən ayrı yaşaya bilməz. Sözün leksik və qrammatik cəhətlərinin vəhdəti onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qrammatik mənanın dəyişməsi leksik mənanın dəyişməsindən asılı olmur.

“Sözün mənası özünün konseptual məzmununda formal məfhumə uyğundur. Əşyanın seçilib tanınması üçün labüd olan ən ümumi və səciyyəvi fərqləndirici əlamətlərin minimumunu formal məfhum adlandıracağıq. Dil sisteminin vahidi olan sözün mənasına əşyanın yalnız əsas əlamətləri daxildir ki, bunlar onu tanıyıb adını düzgün işlətmək üçün gərəkdir” [95, s. 18-19]. Sözün leksik mənasını müəyyənləşdirərkən, onun dilin leksik-semantik sistemində yerini, vəzifəsini təyin edərkən, hər şeydən əvvəl, onun siqnifikativ-semasioloji və denotativ-onomasioloji münasibətlərini nəzərə almaq lazımdır.

“Sözün mənası həmin sözün bildirdiyi əşya və hadisədən asılı olmayaraq müəyyənləşdirilə bilməz” [150, s. 8].

Çoxmənalı söz, adətən, müxtəlif əşyaları və bunlara müvafiq məfhumları bildirir. Məsələn, “*job* 1) iş, əmək, vəzifə, sənət, peşə; məşğuliyyət, məşğələ; *to look for a job* – iş axtarmaq; *odd jobs* – təsadüfi iş; *by the job* – işəməz (ödəmə); 2) qulluq; yer; *out of a job* – işsiz; 3) d.d. iş – güc; iş, tapşırıq; *it's quite a job* – asan tapşırıqlardan deyil, burda əmək sərf eləmək lazımdır; 4) dərs, tapşırıq; 5) sl. oğurluq; 6) öz vəziyyətində şəxsi marağını istifadə eləmə; hiylə, fənd, fırıldaq; 7) vəziyyət, iş vəziyyəti; *a bad job* – ümitsiz halda; *good job* – yaxşı halda (vəziyyətdə); *it's just the job* – bu elə lazım olandır; *jobs for the boys* d.d. oğlan uşaqları üçün iş yeri; *on the job*-işdə, iş başında; *on the job training* – iş yerində/iş vaxtında öyrənmə” [187, s. 481].

2012-ci ildə nəşr olunmuş və baş redaktoru V.Ərəbov olan lüğətdə *job* sözünün 7 mənası göstərilmişdir. O.Musayevin redaktorluğu ilə çap olunmuş kitabda isə isim kimi mənaların sayı 3-dür. V.Ərəbovun redaktorluğu ilə çıxan kitabda *job* sözünün birinci mənası yeddi sinonim variantla (*iş, əmək, vəzifə, sənət, peşə, məşğuliyyət, məşğələ*) qeyd edilmişdir. O.Musayevdə birinci mənə *iş* və *əmək* sözləri ilə izahını tapmışdır.

“*Now you won't need to do that job*”. – İndi sənə o işin qulpundan yapışmaq lazım deyil. If he had called before Saint Nicholas's Day they might have given him a *job* as they were hurried then; but at present they had more boys than they needed [205]. – Əgər Müqəddəs Nikolay Günündən əvvəl zəng etsəydi onlar tələsik olduğuna görə ona bir iş verərdilər, amma indi lazım olduğundan daha çox oğlanlar götürüblər. Bədii ədəbiyyatda sözün *iş* mənası daha çox qeydə alınır. Bu mənada söz işləkliyi ilə seçilir. Sözün başqa mənələrdə işlənməsi daha çox ədəbi əsərdə axtarış aparmaq tələb edir.

Məntiqi kateqoriya olan məfhumla sözün mənasını eyniləşdirmək düzgün deyil. Sözün mənası linqvistik baxımdan tarixən yaranır və müəyyən leksik-semantik sistemin elementi olur. Sözün leksik mənası ilə məfhumu bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlər qnoseoloji-semiotik plandadırsa, onların arasındakı mühüm fərqlər etnolinqvistik-praqmatik sahə və hər dilin özünəməxsus leksik-semantik sistemi ilə əlaqədardır.

“Sözün leksik mənası, nə qədər mürəkkəb semantik quruluşa malik olsa da, yalnız bir məfhumla əlaqələndirilə bilər” [50, s. 12].

“Sözün semantik quruluşu leksik-semantik variantların nizamlanmış çoxluğuudur. Çoxluğun elementləri konkretidir, çoxluq özü isə mücərrəd elmi anlayışdır” [51, s. 7].

“*Young Jerry relieved his father with dutiful interest, and reported no job in his absence*” – Atasını qürurla əvəz etmiş gənc Cerri atasına məlumat verdi ki, onun yoxluğu zamanı heç bir tapşırıq olmamışdır.

“*Hooray, father! Here's an early job to begin with!*” – Ura, ata! Budur başlamaq üçün ilk iş [204, s. 410].

Dildə mövcud olan, konkret mənanı ifadə edən adın təkrar başqa mənə bildirmək üçün istifadə edilməsinin səbəbləri arasında müxtəlif tarixi, sosial, iqtisadi, texnoloji və digər dəyişmələr durur. Bu cür dəyişmələr yeni adları yaratmaq ehtiyacı doğurur.

Sözün semantikasının dəyişməsində sosial amillər çox mühüm rol oynayır. Müəyyən sosial qruplar sözü hansısa əlamət üzrə motivləşmə əsasında yeni predmetin adı kimi istifadə edir. Nəticədə söz yeni mənə qazanır, fərqli sosial, mədəni, peşə qruplarının nitqində işlədilir. Nəticədə sözün ifadə etdiyi mənə dairəsi genişlənir və söz polisemanta çevrilir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə daxil olan yeni predmet, hadisə, əlamət və s. adlandırmaq üçün yeni işarələr, adlar yaradılmır, onların işarələnməsi üçün mövcud sözlərdən istifadə edilir. Dildə polisemiyanı doğuran səbəbləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) sözün mənasının genişlənməsi; 2) mənaların diferensasiyası; 3) alınma sözlər; 4) köhnəlmiş sözün yenidən istifadəyə girməsi; 5) mənənin köçürülməsi.

Polisemantın hansı mənasının aktuallaşmasını təyin edərkən kontekstə müraciət olunur. Kontekst mövcud leksik ətrafla qrammatik əlaqələr hesabına kommunikasiyada tələb olunan mənənin qavranmasına səbəb olur və kontekst daxilində polisemiyanı aradan qaldırır, sözün konkret mənasını ortaya qoyur.

Aşağıda E.Hemenqueyin “Qoca və dəniz” povestindən seçilmiş tərkibində *cut* sözü olan bəzi nümunələr kontekstin rolunu aydınlaşdırmaq baxımından təhlilə cəlb

olunmuşdur. Bizim hesablamalarımıza görə bu povestdə *cut* sözü 42 dəfə işlədilmişdir. *Cut* leksik-qrammatik çoxmənalı sözdür. Lüğətdə isim kimi *cut* sözünün 13 mənası göstərilmişdir. “*cut n* 1. *kəsik; kəsmə, kəsilmə; kəsilmiş yer; 2. güclü zərbə (qamçı ilə, qılıncla və s); 3. kəsilmiş parça; kəsib götürülən parça; can əti; a cut from coint; breast cut döş əti; 4. qırxım, yun qırxımı; kəsmə, kəsilmə (parça haq.); 5. çevrə, kontur; 6. biçim, ülgü, paltar fasonu; 7. azaltma, azalma, kəsmə; aşağı salınma/düşmə; a cut in prices/in salary qiymətlərin, məvacibin aşağı salınması/düşməsi; düz/kəsə/ ən yaxın yol; to take/to make a short cut kəsə/ ən yaxın yolla getmək; 9. hücum, düşməncəsinə çıxış, təhqir etmə, təhqir, həqarət; 10. d.d. tanışlığı kəsmə; 11. d.d. buraxma, iştirak etməmə; 12 ağac üzərində qravüra/ oyma naxış; 13. d.y. açma/ayırma (vaqonu); a ~ above xeyli yaxşı/üstün” [186, s. 375].*

Feil kimi *cut* sözünün lüğətdə 23 mənası verilmişdir. Mətnə bu söz feil olaraq daha çox istifadə olunur. “*cut v.* – 1. *kəsmək, doğramaq; 2. kəsilmək, doğranmaq; 3. qoparmaq, kəsmək; 4. vurdurmaq (saçı), qırxmaq (saçı); 5. 1) aşağı endirmək, azaltmaq; 2) qısa, kəsə yolla getmək; 3) qısaltmaq; 6. biçmək; 7. vurmaq; 8. məyus etmək, xatirinə dəymək, yaralamaq; 9. kəsmək, kəsişmək, kəsib keçmək; 11. d.d. kəsmək, dayandırmaq; 12. görməmək, fikir verməmək, tanımamaq, məhəl qoymamaq; 13. bölmək, kəsmək (qumar kağızını); 14. yonqarlamaq, rəndələmək; 15. bir proqramdan digərinə keçmək (rad); 16. biçmək (taxılı); 17. qırmaq (meşəni); 18. açmaq, salmaq, çəkmək (yol, tunel); 19. cilalamaq, taraş etmək, yonmaq (daşı), oymaq; 20. çıxarmaq (diş); 21. kəsmək (topu); 22. kəsmək (kompüterdə); 23. axtalamaq, burmaq (heyvanı)” [186, s. 376].*

V.Ərəbovun lüğətində isə *cut* sözünün isim kimi 13, feil kimi 20 mənası verilmişdir.

“*Those who had caught sharks had taken them to the shark factory on the other side of the cove where they were hoisted on a block and tackle, their livers removed, their fins cut off and their hides skinned out and their flesh cut into strips for salting* [203]. – “*Köpəkbalığı tutanlar öz ovlarını limanın o biri başındakı balıq zavoduna təhvil vermişdilər; orada balıqları tirlərdən asıb üzgəclərini kəsmiş, qara*

ciyərlərini çıxartmış, dərilərini soymuşdular; duza qoymaq üçün hamısını uzununa nazik-nazik yarmışdılar” [196].

Bu nümunədə *cut* sözü iki dəfə istifadə edilmişdir. Tərcüməçi birinci işlənmiş *cut* sözünü (*their fins cut off*) *kəsmək* feili ilə vermişdir. Əslində mətnə *cut off* feili birləşməsindən istifadə olunmuşdur. O.Musayevin lüğətində birləşmənin qarşılığı *kəsmək* və *kəsib atmaq* mənalarında verilir [186, s. 376]. Əsərdə *cut off – kəsib atmaq* mənasındadır. Yazıçının kommunikativ niyyəti köpək balığının üzgəclərinin lazımsızlığını göstərməkdir. *Üzgəclərini kəmişdilər və üzgəclərini kəsib atmışdılar* cümlələrindəki informasiya həcmi fərqlidir. Kommunikativlik danışanın ötürdüyü informasiyanı onun kommunikativ niyyətinə müvafiq şəkildə dərk etməyi nəzərdə tutur. Kontekst çoxmənalı sözün verilmiş məqamdakı mənasını aydın başa düşməyə kömək edir. Bəzi hallarda bu məsələ başqa yolla həllini tapır. Bu nümunədə müəllif *cut off* birləşməsindən qeyd olunan məqsədlə istifadə etmişdir. Cümlədəki *their livers removed – qara ciyərin çıxarılması* mənasını verir. Lakin burada qara ciyərin çıxarıldıqdan sonra atılması və ya saxlanması barədə heç bir məlumat yoxdur. İnformasiyanı qəbul edən kommunikant və ya adresat bu barədə özü nəticə çıxarır və həmin nəticə, böyük ehtimalla, qara ciyərin atılmadığını ifadə edəcəkdir. Üzgəclərin kəsib atılması və qara ciyərin çıxarılması informasiyalarının ardıcılığı da məhz ikincinin saxlanması, yəni qara ciyəri atmamaq informasiyasını gücləndirir.

Yuxarıdakı nümunədə ikinci *cut* tərcümə mətnində *yarmaq* qarşılığı ilə təqdim olunur (*their flesh cut into strips for salting – duza qoymaq üçün hamısını uzununa nazik-nazik yarmışdılar*). Məlumdur ki, balıq çox böyük olmadıqda onu bütöv şəkildə də duzlamaq olur və bu halda balıqda bıçaqla eninə və ya uzununa zolaqlar açır və həmin zolaqlara da duz doldururlar ki, duz bütün ətə keçə bilsin. Köpək balığını, şübhəsiz ki, bütöv şəkildə duzlamaq mümkün deyil. Ona görə də onun ətini zolaq-zolaq kəsib ayırır və bu zolaqları duzlayırlar. Deməli, *uzununa nazik-nazik yarmışdılar* tərcüməsi düzgün deyildir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində *nazik-nazik yarmaq* ifadəsi uğurlu deyildir. Əsərdə köpək balığının ətini duzlamaq üçün zolaq-zolaq kəsməkdən, kəsib ayırmaqdan söhbət gedir. Adıçəkilən əsərin başqa bir yerində də duzlama ilə əlaqəsi olmasa da, belə bir prosesdən söhbət açılmışdır.

*“He put one knee on the fish and **cut** strips of dark red meat longitudinally from the back of the head to the tail. When he had **cut** six strips he spread them out on the wood of the bow, wiped his knife on his trousers, and lifted the carcass of the bonito by the tail and dropped it overboard”* [203]. – *“...O bir dizini balığın üstünə qoydu və tunesin qara-qırmızı ətini boynundan ta quyruğunacan uzununa **nazik-nazik dilimlərə böldü**. Dübbədüz altı tikə **kəsib** hamısını cərgə ilə qayığın burnundakı taxtanın üstünə düzdü; bıçağı şalvarına siləndən sonra balığın skeletini götürüb dənizə tulladı”* [196].

Birinci cümlədə balıqdan boynundan ta quyruğunacan zolaqların kəsilməsi qeyd olunur. Tərcümə mətnində bu, *dilimləmək* (*nazik-nazik dilimlərə bölmək*) kimi verilir. Aydın görünür ki, *cut* sözünün *dilimləmək*, *hissələrə*, *parçalara bölmək/ayırmaq* mənaları da vardır. Hekayənin qəhrəmanı balıqdan yemək üçün özünə parçalar, dilimlər kəsir. Mətnə cümlələr, temalar arasında həmişə güclü əlaqələr olur. Qocanın iştahası yoxdur, ancaq o başa düşür ki, güc toplamaq üçün mütləq yeməlidir. O, məhz buna görə balığı dilimlərə bölür, düşünür ki, dilim-dilim yeməyə özünü məcbur edə bilər. Müəllif bu cəhəti qabardır. *“I don’t think I can eat an entire one,” he said and drew his knife across one of the strips* [203]. – *“Bir tikə yeyə bilsəm, böyük şeydir, – deyib uzunsov tikələrdən birini bıçaqla tən ortadan böldü”* [196].

Bu nümunələr də çoxmənalı sözün kommunikativlik baxımından mənalan-dırılmasının mətnin müxtəlif hissələrindəki fikirlərlə əlaqəsini təsdiq edir.

*“Most people are heartless about turtles because a turtle’s heart will beat for hours after he has been **cut up** and butchered”* [203]. – *“Adamların böyük əksəriyyətinin tısbağalara münasibəti qəddar və amansızdır, neyçün ki, bağa ürəyi onları öldürəndən və **tikə-tikə kəsib-doğrayandan** sonra da hələ xeyli müddət döyünməkdən qalmır”* [196]. Bu nümunədə istifadə olunmuş *cut up* birləşməsi *kəsmək* anlamını genişləndirir. Təsadüfi deyil ki, tərcüməçi bu yerdə *tikə-tikə kəsib-doğramaq* ifadəsini işlətmişdir.

Nümunələrdən aydın olur ki, nitqdə hər bir çoxmənalı söz özünün bir mənasında çıxış edir və bu, birmənalılıq kommunikasiyanın zəruri şərti sayılır.

Çoxmənalı söz kontekst və situativ distribusiyadan asılı olaraq semantikasının müxtəlif tərəflərini nümayiş etdirir. Ünsiyyət prosesinin konkret situasiyasında kommunikativ tapşırıqdan asılı olaraq polisemantın kommunikativ relevant mənası istifadə edilir. Situasiyanın dekodlaşmasında adresat mümkün semantik variantlardan zəruri olanı seçir. Konkret kommunikativ situasiyada sözün mənasının dəyişməsi leksik-semantik variativlik əmələ gətirir.

Çoxmənalı söz nitqdə mümkün mənələrdən yalnız birini üzərinə götürdüyündən polisemiyanın nitqdə neytrallaşması, polisemiya monosemiyaya keçid baş verir. Bununla belə, sözün nitqdə çoxmənalı işlənmə halları da mümkündür. Bu, hökmün ambivalentliyi, ikiplanlılığı kimi izah edilir. Ambivalent hökmlərin mövcudluğu çoxmənalı sözün mənasının şərhə və ya qavranmasında konteksti polisemiyanı aradan qaldıran vasitə kimi qəbul etməklə yanaşı, onun, yəni kontekstin hökmün çoxmənalı yozumunu saxlamaq funksiyasını yerinə yetirdiyini də təsdiq edir. Təcrübədə ikinci hal az qeydə alınır. Nitqdə sözün çoxmənalılığı normadan kənara çıxma deyil. Bu, nitqin çoxmənalılıq halıdır.

Çoxmənalı sözün inkişafını şərtləndirən amillər arasında semantik dəyişmələrin psixoloji səbəbləri də diqqəti cəlb edir. Belə hadisə nitq prosesində tabu və qadağalara, dini inanclara, etik qaydalara əməl etməyin nəticəsi kimi üzə çıxır.

Maddi aləmin predmet və hadisələrinin qarşılıqlı təsiri barədə anlayış və təsəvvürlər assosiativ əlaqələr şəklində inikasını tapır. Assosiativ əlaqələrdən ən dayanıqlısı şüurun gerçəklik obyektlərinin əlaqə və ümumiliyi, oxşarlığı haqqında real, yaxud uydurma təsəvvürlərdir. Assosiativ əlaqənin əsasında hadisələrin müştərəkliyi, onların bəzi əlamətlərinin oxşarlığı, ümumiliyi durur. Qeyd edilən əlamətlərdən hansının aktuallaşmasından asılı olaraq metanomik, metaforik köçürmələr, onların növləri olan sinekdoxa və funksional köçürmələr fərqləndirilir.

L.Blumfild göstərir ki, dil formasının mənasında baş verən bir dəyişiklik, sadəcə olaraq, onun istifadəsi zamanı meydana çıxan dəyişikliyin nəticəsidir və onlar semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olan dil formalarıdır. Bir-birini əvəz edən mənələrin məntiqi əlaqələrini bağlayan semantik dəyişikliklər sonradan təsnif edilmişdir. Müəllif mənənin daralmasını qədim ingilis dilində *mete* (qida) – *meat*

(*edible flesh – yeyilə bilən ət*), mənənin genişlənməsini orta ingilis dilində *bridde* (*ətə bala quş*) – *bird* (*quş*), metaforanı ulu german dilində *biting* (*mən dişləyirəm*) – *bitter* (*acı*), metonimiyanı qədim ingilis dilində *ceace* (*çənə – cheek* (*yanaq*)), mənənin pisləşməsinə qədim ingilis dilində *cnafa* (*oğlan qulluqçu*) – *knave* (*firildaqçı*), mənənin yaxşılaşmasını qədim ingilis dilində *cnihi* (*oğlan*) – *knight* (*cəngavər*) nümunələrini verməklə izah etmiş, hər hansı bir mənə dəyişikliyinin maddi əşyalar arasındakı əlaqələrlə bağlı olduğunu qeyd etmişdir [14, s. 415-417].

Dil vahidlərinin mənələrində dəyişmələr tədrici, zaman keçdikcə baş verir. Bu dəyişmələr kommunikasiya prosesindən birbaşa asılıdır. Mənə dəyişmələrini, transformasiyaları, metaforlaşdırmanı insan dildən istifadə zamanı həyata keçirir. Sözü mənəsində daralma, genişlənmə, pisləşmə, yaxşılaşma kommunikasiya ilə bağlıdır. Sözlərin çoxmənəlilikini araşdırarkən həm ünsiyyət və sözdən istifadə prosesində baş verən semantik dəyişmələri izləmək, həm də çoxmənəli sözün bu və ya digər kommunikasiya məqamında hansı mənədə işlənməsini aydınlaşdırmaq mümkündür. Yuxarıda *cut* sözünün işlənmə məqamları və mənələri haqqında verilən təhlildə lüğətdə rast gəlinməyən *dilimləmək*, *parçalara bölmək* mənələrinin real kommunikasiyada üzə çıxması təsdiqini tapmışdı. Sözün mənə sferasında dəyişmələr bu sözün ünsiyyətdə işləndiyi ətrafdan, bu sözün birləşmə əmələ gətirməsindən (*cut off*, *cut up*, *cut in* və s.) asılıdır. Aydın olur ki, semantik məsələlər yalnız söz səviyyəsində deyil, ondan həm aşağı, həm də yuxarı tərtibdə izahını tapır.

Hər bir dildə motivləşmiş və motivləşməmiş sözlər vardır. S.Ulman ingilis və digər dillərdə sözlərin üç üsulla motivləşməsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir. Birinci üsul olan fonetik motivləşmədə səslər müvafiq hərəkəti, fəaliyyəti təqlid edir. İkinci üsul morfoloji, üçüncü isə semantik motivləşmədir. Bu üsullardan birinci və üçüncü daha geniş yayılmışdır [145, s. 264]. Dil inkişaf etdikcə sətəqlidi sözlərdə artım aşağı düşdüyündən fonetik motivləşmə də müasir dil materialında az nəzərə çarpır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əsas motivləşmə semantik motivləşmədir.

“Dil işarəsinin ikitərəfliliyi semantik mənənin əsas diferensial əlamətidir. İşarə bir əşyanı adlandırmaqla digərini də adlandırma bilər. Bu, işarənin ikinci əşya üçün ekspressiv işarəliyini təsdiq edir. Həmin işarənin eyni zamanda ikinci əşyanı

adlandırması dili dərkətmə alətinə çevirir. Müxtəlif dillərdə polisemiyanın yayılması dəyişən parametr olub bir sıra amillərdən ekstralingvistik və lingvistik amillərdən asılıdır” [6, s. 77; 13, s. 157; 60, s. 77-78]. Sözdüzəltmə mexanizmi zəif inkişaf etmiş dillərdə lüğət tərkibinin polisemiya hesabına zənginləşməsi aşkar hiss olunur. Ümumi mənalı sözlərdə polisemiya xüsusi mənalı sözlərlə müqayisədə daha güclüdür.

Müxtəlif sözlərin işlənmə tezliyi ilə mənalara sayı arasında riyazi asılılıq vardır. Eyni səs cildinə malik olan söz fərqli mənalarda işləndiyinə görə onun məndə işlənmə sayı artmış olur. Mənalara çoxluğu qanununa görə, sözün müxtəlif mənalara sayı onun məndə işlənməsinin nisbi tezliyinin kvadrat kökünə bərabərdir. Bu qanunun nə dərəcədə doğru nəticələr verməsi ciddi axtarışlar tələb edir. S.Ulman mənanın subyektivliyini, dəyişkənliyini nəzərə alaraq onun sayının dəqiq düsturlarla hesablanmasını qeyri-effektiv olması fikrini irəli sürmüşdür. Oksford və başqa lüğətlər əsasında aparılmış hesablamalar fərqli nəticələr ortaya qoymaqla bu fikri təsdiq etmişdir. S.Ulmanın fikrinə görə, sözün işlənmə tezliyi ilə onun mənalara sayı arasında korrelyasiya vardır [145, s. 270]. Fikrimizcə, bu korrelyasiyanın mövcudluğu təbiidir. Çünki sözün mənalara sayı çox olduqca onun işlənmə tezliyi də artır. Çoxmənalı söz bir sözü deyil, mənalara sayı qədər sözü əvəz edir. Aydın ki, bir sözün işlənmə tezliyi n sayda sözün işlənmə tezliyindən fərqlənəcəkdir. Müxtəlif sayda mənalara malik sözün işlənmə tezliyi bu mənalara hər biri üzrə işlənmə tezliyinin cəminə bərabər olduğundan işlənmə tezliyinin qiyməti böyüyür. Daha bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir. Sözün işlənməsi və tezliyi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Tezlik lüğətlərində cəmi bir dəfə işlənən sözlər əksəriyyəti təşkil edir. Çoxmənalı sözlər ümumi məna əsasında formalaşdığına görə onların tezliyi aşağı tərtibdə olmur. Xüsusi mənalı sözlər, məsələn terminlər aşağı tezliklə səciyyələnir.

Sözün müxtəlif mənalara sayının formal vasitələrlə diferensasiya həddləri məhduddur. Belə formal vasitələrə cins (*alman: der Band – cild, das Band – lent*); sözdəyişmə (ing. *brothers – qardaşlar, brethren – qardaşlar*; ing. *hanged – asdı (edam etmək), hung – asıldı (ilişdirmək)*); söz sırası (ing. *ambassador extraordinary – elçi, extraordinary ambassador – fəvqəladə səfir*); orfoqrafiya (ing. *discreet – ehtiyatlı, discrete – ayrı*) və s. misal göstərilə bilər. Əksər hallarda bütün irrelevant

mənaları istisna etmək imkanı kontekstin köməyi ilə mümkünləşir. Polisemiyanı fərqləndirmə vasitəsi olmadıqda, bu, mənalardan bəzilərinin itməsinə səbəb olur. Aparılmış tədqiqatlar bu cür halın azlığını təsdiq edir. Polisemantın mənalarının eyni sahəyə düşməsi ayırmanı çətinləşdirir.

Beləliklə, çoxmənəlilikin kommunikativlik xüsusiyyətlərinin bilavasitə ünsiyyət prosesi, nitq situasiyası, tərəflərin kommunikativ niyyəti ilə bağlı olması təsdiqini tapır. Sözü çoxmənəliliyi ünsiyyət zamanı bəzi hallarda kommunikasiya iştirakçısından əlavə fon biliklərinə malik olmağı tələb edir. Çoxmənəli sözün periferiya mənaları ünsiyyət zamanı onun dərk olunmasında müəyyən çətinliklər də yarada bilər.

2.3. Çoxmənəliliğin koqnitiv aspektləri

Çoxmənəliliyi araşdıran koqnitoloqların diqqət mərkəzində iki mühüm məsələ durur. Bunlardan birincisi polisemiyanın koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirmək, ikincisi, polisemantın törəmə mənalarının koqnitiv təbiətini aydınlaşdırmaqdır. Çoxmənəlilik ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq A.Karamaza, C.Nanberq, C.Lakof, P.Din, P.Buyon, V. Kroft, L.Talmi, T.Brisko, L.Leşeva və başqaları tərəfindən müxtəlif elmi istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir [108; 158; 160; 168; 175; 178]. Bu cəhət çoxmənəlilik probleminə yanaşmadakı rəngarəngliyi, bu problemin mürəkkəbliyini nümayiş etdirir. Semantik nəzəriyyənin sonrakı, xüsusən də son dövrlərdəki inkişafı ilə çoxmənəlilik normadan kənara çıxma kimi deyil, dilin mənəli vahidlərinin ayrılmaz xassəsi, təbii dilin quruluş xüsusiyyətləri və funksionallığının qaçılmaz nəticəsi olaraq təyin edilir və beləliklə, də çoxmənəlilik koqnitiv dilçiliyin mərkəzi məsələlərindən birinə çevrilir. Çoxmənəliliyə koqnitiv yanaşmanın əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) dil vahidləri çoxmənəlidir; 2) çoxmənəli dil vahidinin bir nüvə (invariant) mənası yoxdur. Yəni elə bir mənə yoxdur ki, bütün digər mənələr ondan törəsin; 3) dil ifadəsinin mənası onun semantik obrazı şəklində təqdim oluna bilər; 4) dil ifadəsinin mənası kateqoriya təşkil edir və bu kateqoriyada mərkəzi element bütün digər elementlərlə obraz-sxemlərlə (danışana konseptual

yaxın variantları bir əsas obraz-sxemin variantları kimi təqdimatın düşüncə əməliyyatı) transformasiya olunur. Bu halda radial quruluş müşahidə edilir; 5) törəmə mənaları mərkəzi mənə əsasında müəyyənləşdirmək olmur, lakin motivləşmənin izlərini aşkara çıxarmaq mümkündür; 6) tammənəli sözlərlə köməkçi sözlərin və morfemlərin təsviri arasında prinsiplial fərqlər qeydə alınmır. Bu prinsiplər özünü doğruldur. Bir mənənin digərindən törəməsi və motivləşməsinin qarşılaşdırılması mühümdür. Törəmə mənə o halda çıxma bilən ya törəyə bilən olur ki, bunun üçün müvafiq şərtlər mövcud olsun. Əgər müəyyən A şərtləri toplusu varsa, onda B-nin alınması ilə nəticələnən proses baş verir. Törəmə mənənin motivləşməsi A və B halları arasında aşkarlanan məzmun əlaqəsini nəzərdə tutur. Məsələn, *cut – kəsmək* feili ilə *cut – kəsik, dilim, parça, zolaq* arasında motivləşmə xəttini izah etmək olur. Burada ikinci birinci prosesin nəticəsi kimi üzə çıxır.

Polisemantın törəmə mənalarının bir sözün variantları olması, törəmə mənaların ilkin mənədən düzəlməsi, yaxud törəmə mənənin kontekstdə aşkara çıxması kimi məsələlərə hələlik tam dəqiq cavab verilməmişdir. Sözün törəmə mənaları arasında əlaqələr, bu mənəların insanın mental leksikonunda təqdimatın mümkün variantları ətrafında elmi araşdırmalar davam etdirilir [157].

Çoxmənəliliğin koqnitiv təbiətini təsvir etmək istiqamətdə fundamental tədqiqat işlərinin əsasında, bazasında C.Andersonun zəka və koqnitiv inkişaf, C.Lakoff və M.Consonun mücərrəd biliklərin təşkili üsulları, Şperberq və Vilsonun relevantlıq nəzəriyyəsi kimi koqnitiv nəzəriyyələr durur. P.Din bu əsərlərdəki ən yaxşı müddəə və fərziyyələrə, faktlara istinadla özünün polisemiya nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, polisemiya problemləri öyrənilərkən üç məqama diqqət yetirilməlidir: 1) mənənin seçilməsi (sense selection); 2) semantik bağlılıq (semantic relatedness); 3) kateqorial mənəsubluq (category identity) [163; 168; 173].

Mənənin seçilməsi kontekst nəzərə alınmaqla konvensional mənəların müəyyən dəstənin təhlili prosesində həyata keçirilir. P.Din göstərir ki, ekstralingvistik və lingvistik kontekstlərsiz polisemiyanın bir sıra növləri reallaşa bilməzdi [160, s. 342]. Seçmə əməliyyatı həyata keçirilərkən yalnız artıq mövcud olan mənəlar

arasından adekvat mənə axtarılmır. Eyni zamanda kontekstlə bağlı yeni mənə də yaradılır.

Çoxmənalılığın araşdırılması zamanı semantik bağlılıq həmişə fokus nöqtəsində durur. Məhz bu, polisemiya ilə omonimiyəni fərqləndirən əsas xassələrdən biridir. Polisemiyada semantik bağlılıq sınaq yolu ilə təsdiq olunur. Bir sıra tədqiqatçılar bu məsələni araşdırmışlar [151; 154].

Semantik bağlılığın axtarışı və təyini iki istiqamətdə aparılmışdır: 1) əsas dayaq mənənin axtarışı; 2) törəmə mənələr cütü üçün ümumi olan semantik xüsusiyyətlərin axtarışı [164; 180; 182].

P.Din ardıcıl tədqiqat işlərində belə bir qənaətə gəlir ki, sözün bütün mənə variantlarında ümumi dayaq mənəni tapmaq mümkünsüzdür. Bu halda müşahidə olunan xüsusiyyətlərin miqdarı deyil, onların dəyərliliyi və əhatəliyi daha vacibdir [160, s. 326]. Bəzən semantik sürüşmə və dəyişməni ilkin arxisemdən başlayaraq axtarmaq lazım gəlir. İlkin arxisemin mənəsində sürüşmələr yeni mənələrin yaranmasına aparıb çıxarır. Bunun üçün sözün müəyyən inkişaf dövrünü keçməsi zəruridir. Sözün mənəsindəki semantik sürüşmə cəmiyyətin sosial tarixi ilə bağlana bilər. Bir sıra mənə sürüşmələri cəmiyyətin sosial reallıqlarının, daha dəqiq desək, cəmiyyətdəki sosial münasibətləri əks etdirən vasitələr rolunu oynayır. Mənənin pisləşməsi ilə bağlı olan semantic sürüşmələr elə sözlərdə yaranır ki, bu sözlər cəmiyyətin aşağı təbəqəsinin adlarını, onların məşğul olduğu işlərin adlarını və s. bildirir. Belə fərdlər və işlər cəmiyyətdə tarixən normal qəbul olunmamışdır. Cəmiyyət üzvlərinin şüurunda toplanan mənfi sosial informasiyalar dil daşıyıcısının təxəyyülündə süzgəcdən keçərək semantik sürüşmələr üçün koqnitiv baza əmələ gətirir. Sosial münasibətlərin koseptuallaşması nəticəsində prototipli semantik sürüşmələr əmələ gəlir. Semantik sürüşmələr yalnız sosial reallıqları əks etdirmir, onlar həm də koqnitiv vasitə rolunu oynayırlar. Belə reallıqların insanın düşüncə tərzii ilə sıx əlaqədə sosial psixologiya müstəvisində götürülməsi ilə sözün mənəsindəki semantik sürüşmələri açmaq olur.

İnsan arxisemli sözlərin mənə dəyişmələrində koqnitiv amilin rolu hiss olunur. Aşağı sosial statuslu şəxsləri adlandıran sözlərin semantikasında pisləşmə baş verir.

İngilis dilindəki *churl* sözü qədim ingilis dilinin *ceorl* sözündəndir. Qədim ingilis dilində bu söz ümumiyyətlə *insan* mənasında olmuşdur. Qədim ingilis poeziyasında sözün *kral*, *prins*, *qəhrəman* mənaları qeydə alınır. Ali mənəbdən olanların *ceorl* adlandırılması da məlumdur. Zaman keçdikcə sosial bərabərsizliyin artması ilə bu sözün *bədbəxt adam* mənası formalaşmışdır. Qədim ingilis dilində *oğlan*, *gənc* mənalarında işlənmiş *cnapa* sözünün mənası əvvəlcə *maddi təminatı olmayan gənc* olmuşdursa, sonralar *gənc nökar* mənasına doğru inkişaf etmişdir. Müasir ingilis dilindəki *knave* – *yalançı*, *fırıldaqçı* mənasında işlənir. L.Blumfildin mənanın genişlənməsini izah edərkən bu nümunəni qeyd etməsini göstərmişdik. V.Şekspirin əsərlərində *knave* müsbət konnotasiyaya malikdir.

“Polisemantda bir çox mənaların əsasında semantik deyil, konseptual xassələr, metaforik və metonimik münasibətlər durur. Baza konseptlərinin (konseptual strukturların) az miqdarı törəmə mənaları bir-birinə bağlayır, aralarında rabitə yaradır, onları adamların ümumi bilikləri ilə əlaqələndirir. Aydın olur ki, semantik bağlılıq insan şüurunun fəaliyyəti prosesində ortaya çıxır, daha doğrusu insan düşüncəsi, təfəkkürü polisemantın mənalarını bir-birinə bağlamaqla yeni mənalar yaradır” [137, s. 63; 138, s. 8]. Əlaqələndirmə və mənalandırma prosesləri paralel, bir-birindən ayrılmaz şəkildə gedir.

“Motivləşməmiş kimi qəbul olunan ixtiyari dil işarələrində formal olaraq denotatdan uzaqlaşma, ayrılma baş verdiyindən, səsin asemantizmi gücləndiyindən assosiativ əlaqə məfhumu, siqnifikativ məna ətrafında cərəyan edir ki, bu da mahiyyət etibarilə dərkətmə üçün kifayət qədər möhkəm və dayanıqlı özü hesab edilə bilər. İşarənin motivli və ya formal bağlılıq etibarilə qeyri-motivli olması onların effektivliyinə, səmərəliyinə həmişə qəti, həlledici təsir göstərə bilmir. Lakin bir şey aydındır ki, lingviistik işarə ilə onun nisbi səlisliliyi/qeyri-səlisliliyi arasında düzxətli, tam birmənalı, birqiymətli əlaqə yoxdur. Bu mənada ki, dil işarəsi mahiyyət etibarilə həmişə bu və ya digər dərəcədə yayğındır, qeyri-müəyyən, qeyri-aşkardır” [3, s. 38].

S.Abdullayevin fikirləri sözün öz ilkin mənasından uzaqlaşması artdıqca daha da dəqiqləşir, bariz təsdiqini tapır. Yəni sözün törəmə mənalarının sayı çoxaldıqca, həmçinin yeni mənanın ilkin mənadan deyil, sonrakı törəmə mənadan əmələ gəlməsi

zamanı ilkin mənə ilə semantik əlaqə zəifləyir. Çox hallarda polisemantın mənələrindən periferiyada duranını izah etmək çətinlik törətdikdə onun omonim kimi qəbul olunması hadisəsi baş verir. Mənələrarası əlaqənin aşkara çıxarılmasında koqnitiv təhlil bu zaman mühüm rol oynayır.

Kateqorial mənsubluq təyin edilmədən polisemiyanı öyrənmək mümkün deyil. Polisemiya ilə omonimiyanı ayırmadakı çətinlik də buradan irəli gəlir. Bu məqsədlə koqnitologiya aparatından, xüsusi halda kateqorialaşdırma nəzəriyyəsinə istifadə etmək vacibdir. Polisemiyanı öyrənmə koqnitiv baza proseslərinə nüfuz etməyə imkan açır. Eyni qaydada insanın koqnitiv fəaliyyəti çoxmənəliyin dərin qatlarına enməyə kömək edir.

Kateqorialaşdırma son dərəcə mürəkkəb və tam öyrənilməmiş prosesdir. Kateqorialaşdırma müəyyən ardıcılıq nəzərdə tutur. Burada fəal və passiv yaddaş arasında əlaqə mühümdür. Yalnız relevant informasiya kateqoriyalaşdırma prosesinə təsir göstərir.

P.Dinin fikrinə görə, iki vahid o zaman eyni kateqoriya mənsub olur ki, onlar ümumi relevant informasiya daşısın. *“Bir-birinə müvafiq gəlməyən informasiya qeyri-relevantdır”* [160, s. 345].

Kateqorialaşdırmanın sonrakı mərhələsində oxşarlıq və fərqlər, daha dəqiq desək, obyekt haqqında ümumi və əks informasiyalar kateqorialaşdırmağa imkan yaradır. Ümumi və əks informasiya yalnız obyektə aid deyildir. Mahiyyət və hadisə də kateqorialaşma obyektinə ola bilər. Mahiyyət sözün semantik inkişafı prosesində mənənin yaxşılaşması və ya pisləşməsi ilə nəticələnə bilər. *Blackguard* sözü *nökər, xidmətçi* mənasında olmuşdur. Bu, həmin işlə məşğul olan şəxsin aşağı sosial statusunu və asılı olduğunu da ifadə etmiş olur. Nəticədə sözün semantik inkişafı sonradan onun *alçaq* mənasını almasına səbəb olmuşdur. *Nökər* və *alçaq* mənələrinin bir-birilə əlaqəsi eksplisit deyil. Koqnitiv təhlil mötəvələşmənin izlərini aşkara çıxarır. Nökər aşağı təbəqədən olan şəxsdir, onun öz ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə yolunu azması, pis işə, pis hərəkətə əl atması, nəhayət sosial vəziyyətini düzəltmək üçün oğurluq etməsi və s. mümkündür. Aydın olur ki, yeni mənənin yaranmasında mötəvələşmə sosial amillə əlaqələndir.

İngilis dilindəki *clown* sözü də mənənin pisləşməsinə doğru inkişaf etmişdir. Erkən ingilis dili dövründə bu söz *kəndli*, *kənd evində nökar* mənalarında olmuşdur. Müasir dövrdəki *təlxək* və *kloun* mənaları qismən sonralar yaranmışdır. İlk baxışdan əlaqə və motivləşmə aydın deyildir. Lakin tarixi hadisələri öyrəndikdə məlum olur ki, XVI əsrdə İngiltərədə varlı adamlar öz malikanələrində təlxək saxlayırmış və onlar bu şəxsləri kəndli ailələrindən seçib gətirirmişlər. Beləliklə, *kəndli*, *kənd evində nökar* mənasında işlənən sözün semantikasında dəyişmənin motivləşməsi aşkarlanır. Motivləşmə təlxəyin kənd ailəsindən çıxması ilə bağlı olur. Müasir *kloun* sözü sirkdə çıxış edən və tamaşaçıları güldürmək üçün müxtəlif səhnəcikləri oynayan artisti adlandırır. Burada mənalararsı əlaqə törəmə *təlxək çənəsi* ilə əlaqədardır. Təlxəyin işi şahları, kralları, varlı adamları güldürmək, onların əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq olmuşdur. Müasir klounun gördüyü işlə bu baxımdan uyğunluq və motivləşmə aydın görünür.

Polisemantın törəmə mənaları özünəməxsus kateqoriya formalaşdırır. Bu kateqoriyada bir və ya bir neçə mərkəzi mənalar, eləcə də periferiya mənaları yerləşir. Bütün mənalar bir-biri ilə koqnitiv rabitə ilə əlaqələninir. Koqnitiv rabitə adı köçürmənin koqnitiv mexanizmidir. Prototiplər nəzəriyyəsi dil hadisəsini daha yaxşı anlamağa kömək edir. Məlumdur ki, konseptual kateqoriya ilə polisemant arasındakı münasibətin aydınlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Prototiplər üç növ təsire məruz qala bilər. Birincisi, onlar uzun müddət dəyişməz qalır. İkincisi, prototip əlamətlərindən bəzilərini dəyişir. Nəhayət, üçüncüsü prototip sürüşməsi baş verir, prototip yeni kateqoriyanın üzvünə çevrilir. Prototipdəki dəyişmə kateqoriyanın tərkibində əks olunur. Qeyd edilmiş təsirlərə görə dayanıqlı və dayanıqsız kateqoriyalar əmələ gəlir. Dayanıqlı kateqoriyanın üzvləri ikinci adlandırma məqsədilə istifadə olunur.

Prototip nəzəriyyəsində məhdudiyət də müşahidə edilir. Bəzi müəlliflər prototiplər nəzəriyyəsinin dilin bütün leksemlərinə tətbiqinin eyni effektivliyə malik olmadığını qeyd edirlər. Prototiplər nəzəriyyəsi müxtəlif təsniflərlə əlaqəli anlayışlara tətbiqdə effektivdir [162, s. 82; 185, s. 72-73]. Mücərrəd anlayışlar, köməkçi nitq

hissələri üçün bu nəzəriyyə effektiv nəticə vermir. Prototiplər nəzəriyyəsi üzrə aparılmış tədqiqatlar onun feillərlə tətbiqinin müsbət nəticələr verdiyini təsdiq edir.

“Koqnitiv nəzəriyyə, ilk növbədə, prototiplər nəzəriyyəsi dildə təsnifin təbii təsnif xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyinə görə linqvistik tədqiqat istiqamətlərinin inkişafına səbəb olmuşdur” [105, s. 88].

“Koqnitiv təsnif prinsipləri linqvistik təşkilin əsasında durur” [164, s. 122]. “Prototip” anlayışı koqnitiv və linqvistik semantika istiqamətlərinin bir-birinə yaxınlaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

“Prototiplər nəzəriyyəsi semantika üçün çox şey etdi, polisemiyanı aşkara çıxarmağa və təsvir etməyə yardımçı oldu, koqnitiv səviyyəyə meydan açdı” [44, s. 287].

“Semiotik nəzəriyyələrdə üç əsas ünsür – “dil-düşüncə-gerçəklik” nəzərə alınır və alınmalıdır. Bu üç ünsür arasında dialektik əlaqə mövcuddur və belə əlaqələrin mahiyyətini, başvermə və davam etmə, tamamlama xüsusiyyətlərini açmaq zəruridir

Oqden və Riçardın üçbucağında söz anlayışa işarə edir, yəni onu göstərir, yada salır, müəyyən səviyyədə aydınlaşdırır. Anlayış da öz növbəsində referentlə əlaqələndirilir. Referent işarələnib sözlə əvəz olunmuş əşya mahiyyəti kəsb edir” [151, s. 70]. Stern bu üçbucağı başqa cür təsəvvür edir: söz mənanı ifadə edir, məna isə referentin (əşyanın, predmetin) subyektiv başa düşülməsidir. Ulman həmin üçbucağı yenə bir qədər dəyişir: adın (bildiricinin) anlayışa (bildirənə) nisbəti məna təşkil edir (referent elə öz yerində qalır). Morris “referent” əvəzinə “denotat”, məna (anlayış) əvəzinə isə “siqnifakt (desiqnat)” terminlərini işlədir [131, s. 61-62].

A.Ələkbərov yazır: *“Sırf dilçilik nöqtəyi-nəzərindən və söz problemi ilə əlaqədar semiozisi aşağıdakı şəkildə göstərmək olar: sözün səs forması ↔ sözün daxili quruluş forması və mənası ↔ sözün mənalandırılması və əşyaya münasibəti”* [18, s. 116].

“Üçbucağın zirvəsini məna təşkil edir. Səs formasını məna ilə bağlayan xətdə “daxili forma” (semantik ox, motivləşmə) yerləşirsə, mənanın əşyaya münasibəti xəttində mənaləşmə (konnotasiya) durur, işarələnmə isə “səs-əşya” xəttini bildirir. Semiotik üçbucaq sözün “eyniyyəti”, çoxmənalılıq və omonimlik, sinonimlik və

antonimlik, mənə və mənalandırma (anlama), mənaların tipologiyası və s. problemlər “ikitarəfli dil işarəsi (söz) ↔ subyekt (adresat) ↔ obyekt (denotat)” əlaqələri ilə birbaşa bağlıdır” [41, s. 304-305].

Polisemiya hadisəsinin koqnitiv təhlili onun dərkətmə zamanı ekstralingvistik şərtləri də nəzərə almağı tələb edən növlərini ayırmağa əsas yaradır. Bu baxımdan bölgü zamanı bəzən üç növ fərqləndirilir: 1) allosemiya; 2) müntəzəm polisemiya; 3) leksik polisemiya.

Allosemiya növündə aşkar görünməyən mənalar vahid kateqoriyaya daxil olur və bütün relevant informasiya onların hər birindən törəyir. Başqa sözlə desək, iki mənə eyni bir relevant informasiyanı ötürür.

Müntəzəm polisemiyada mənalar arasındakı münasibət aşkar görünür. Törəmə mənalar müxtəlif kateqoriyalara aid olur. Ayrılıqda götürülmüş hər bir mənə başqa mənalarla ötürülən bütün informasiyanı cəmləşdirir.

Leksik polisemiya halında mənalar bağlıdır, relevant informasiya törəmə mənalar üzərində toplanır. Bu zaman konseptual oblast mövcud olur ki, burada bir mənənin relevant informasiyası ilə üst-üstə düşür. Anlayışın qalan digər informasiya həcmi fərqlənir.

Allosemiya və müntəzəm polisemiyaya münasibətdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları müşahisə olunur [98, s. 8; 126, s. 18-19; 153, s. 7 və s.]. Maraqlı burasıdır ki, allosemiya ilə müntəzəm polisemiya, qeyri-müntəzəm polisemiya ilə leksik polisemiyanın eyniləşdirilməsi müşahidə olunur [172, s. 46-47; 174, s. 114]. Eyni zamanda açıq və qapalı müntəzəm polisemiya məsələsi ortaya atılır. Ümumiyyəylə, allosemiya, müntəzəm, qeyrimüntəzəm polisemiya mənə və məzmun münasibətlərindən, nitq situasiyasında dərkətmə, koqnisiya ilə bağlıdır. Məsələn, *qəzet* sözü nitq situasiyasından asılı olaraq müxtəlif cür anlaşıla bilər. *Qəzet* nəyisə bükmək məqamında *kağız*, *bükücü vasitə* anlamını verir. Burada əsas götürülən cəhət müəyyən məqamda qəzetin yerinə yetirdiyi funksiyadır. Bu halda qəzetin funksionallığı, nə üçün istifadə olunmasına istinad edir. *Qəzet* bir şeyi bükmək üçün işlədiləndə ona kağız kimi baxılır. Nəticədə *qəzet* – *kağız* mənə paralelliyi əmələ gəlir. Əslində, bu paralellik daha əvvəl meydana çıxır. Çünki *qəzet* kağız üzərinə

informasiyanın müəyyən şəkil və formatda köçürülməsi prosesində əmələ gəlir. Qəzet informasiya daşıyan vasitədir və bu predmet kütləvi informasiya vasitələri sisteminə daxildir. *Qəzətdə işləmək* birləşməsi *qəzet* sözüne müəssisə, iş yeri mənası verir. *Qəzet redaksiya, qəzet bina, məkan* mənalarını da situasiyadan asılı olaraq daşıyır.

Müntəzəm polisemiyada funksional oxşar predmetlərin mövcudluğu şərt kimi götürülür. Məsələn, qutu, yeşik, vedrə, butulka, çanta və s. predmetlərin oxşar funksional xüsusiyyətləri vardır. Bu predmetlərin hər biri qab funksiyası yerinə yetirə bilər, onların hər biri həcmə malik olduğundan ölçü vahidini də ifadə edə bilər. Vedrənin işinə su, neft, ayran, alma, çiyələk, torpaq və s. tökmək olar. Qab kimi istifadə olunduqda müəyyən nitq situasiyasında *vedrə* sözü onun içindəki predmetin adını əvəz edə bilər. Lakin bu, *vedrə*-nin mənaları sırasına su, neft, alma kimi predmetləri daxil etməyə əsas vermir.

Qeyri-müntəzəm polisemiyada predmetlərin funksionallıq eyniliyi əsas deyil, vacib şərt bir predmetin polifunksionallığıdır. *Glass – şüşə* sözü bu polifunksionallığa görə qeyri-müntəzəm polisemantdır. *Şüşə* qab, həcm ölçüsü, optik cihaz, linza, tikinti materialı və s. mənasında işlənir. Polisemiyanın qeyd olunan növləri koqnitivlik və pragmatikliklə bağlı olan hadisələrdir [148, s. 280]. Buna görə də, müntəzəm və qeyri-müntəzəm polisemiya çoxmənalılığın koqnitiv aspektləri çərçivəsində diqqət mərkəzinə çəkilir.

Polisemiya çevik konseptual təşkilin təbii nəticəsidir. L.M.Leşeva polisemiyanın koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Müəllif belə qənaətə gələrkən çoxmənalılığın koqnitiv əsaslarının universal xarakterli olmasını nəzərə alır. Onun fikrinə görə, sözlərin semantik variativliyi müəyyən qanunauyğunluqlara söykənir [108, s. 8]

Sözün semantik inkişafı müxtəlif xətlər, istiqamətlər üzrə gedə bilər. Yuxarıda sosial statusun, kənddən və ya şəhərdən olmağın, nökrə və ya sərbəst iş yerinə yetirməyin və s. mənanın inkişafına təsiri qeyd olunmuşdu. Sözün yeni törəmə mənə qazanmasının bu cür əsaslara söykənməsi koqnitiv səciyyəni təsdiqləyir. Şəxsi, fərdi, onun işini, statusunu dərk etmə və dəyərləndirmə, şübhəsiz ki, koqnitiv əsaslıdır.

S.Abdullayev qeyd edir: *“Əgər dildə hər bir mənə vahidinin ayrıca formativ variantı, ona müvafiq əlahiddə işarə versiyası olsaydı, səs tünlüyündən, söz artıqlığından dil öz başlıca funksiyalarından birini-ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməz, aramsız qarşısız alınmaz “söz daşqınları” dilin digər mühüm funksiyalarından biri olan koqnitiv-idrakı funksiyasını da qeyri-mümkün edərdi”* [3, s. 55].

Xarici aləmdəki dəyişmələr onu müşahidə edən insan şüurunda əks olunur, özü də konkret denotatların obrazları arasında əlaqənin strukturca dəyişməsi şəklində əks olunur.

Öz mahiyyətinə görə mücərrəd obrazlar əslində konkret obrazların siniflərinin, növlərinin, tiplərinin nümayəndəsi olduğu üçün onların miqdarı məhduddur və onların strukturu eyni dildə danışanların hamısı üçün bənzərdir, eynidir. Demək, mücərrədliyin müəyyən mərhələsində piramidanın yuxarı hissəsində dil işarələri mühüm rol oynayır. Dil işarəsi ilə onun mənası arasındakı əlaqəyə dil vahidi və ya monem deyirik. Əsas məsələ budur ki, monemin bir cəhəti (məhz mənə cəhəti) mücərrəd olsa da hər halda xarici aləmdəki obyektin (denotatın) obrazıdır, denotat vasitəsilə motivləşmiş (denotatın əlamətini əks etdirən) struktura malikdir.

Monemin ikinci cəhəti (dil işarəsi) nitq işarəsinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır və mənə ilə müstəqil tərzdə əlaqədar deyildir. Elə buna görə də dil işarəsinin mənasından fərqli olaraq strukturu ixtiyaridir.

Semantik problemlər fikir vahidləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsas növlərini dəqiqləşdirməyi tələb edir. Belə qarşılıqlı əlaqələr üçdür: rabitə, müstəqil assosiasiya və məcazi assosiasiya.

“İki fikir vahidinin assosiasiyasında (rabitədən fərqli olaraq) fikir vahidləri arasında fiziki kontakt mövcud olmur. Bu vahidlərin strukturları arasında bir bənzərlik, “izomorfizm” (həmin bənzərlik məqsədə uyğun fəaliyyətdə, konkret situasiyada meydana çıxır) olduğundan həmin vahidlər qarşılıqlı tərzdə bir-biri ilə əlaqələnir” [117, s. 155]. Bu vahidlərdən biri mücərrəd olarsa və eyni sinfə mənsub konkret vahidlərin hər hansı bir strukturunun yarımstrukturuna daxil ola bilərsə, onda mücərrəd və konkret vahidlərin arasında müstəqil assosiasiya yaranır. Müxtəlif siniflərə məxsus iki vahid (obraz) arasındakı assosiasiya məcazi assosiasiya adlanır.

Məcəzi assosiasiya bir obyektə xas xüsusiyyətlərin, oxşarlıqların digərinin üzərinə köçürülməsidir. İlk baxışdan bu obyektlər arasında heç bir əlaqə görünməsə də mahiyyətə vardığında müəyyən səviyyədə məntiqi əlaqələndirməni təyin etmək olur.

“Sözün leksik müxtəlifliyi eyni sözün variantı kimi təcəssüm etməsi üçün iki şərt yerinə yetməlidir. Birincisi, söz eyni kökə malik olmalı, eyni səs cildində leksik-semantik ümumilik hökm sürməlidir. İkincisi, maddi, səs və leksik-semantik müxtəliflik olmamalıdır” [37, s. 93; 49, s. 45]. Beləliklə, sözün variantlarında ya zahirən görünməyən leksik fərq, ya da leksik fərq yaratmayan zahiri müxtəliflik olmalıdır. Məsələn, *shade* – *kölgə* və *çalar* mənalarında yalnız semantik münasibətə görə fərqlənir, səslənmə üzrə tam üst-üstə düşür, eyni sözün leksik-semantik variantı olur. Verilmiş mənalarda *shade* və *shadow* – *predmetin yaxud insanın saldıği kölgə* sözləri fərqli sözlərdir. Həm qrafik-fonetik, həm də semantik müxtəliflik aşkardır. Ən kiçik xarici fərqlilik sözün eyniyyətini pozur.

Sözün morfoloji xüsusiyyətlərinə münasibətdə eyni mülahizələri irəli sürmək mümkündür. Paradiqmalar arasındakı fərq sözlər arasında fərq əmələ gətirir. Bu o zaman baş verir ki, paradiqmalardakı fərq qrammatik deyil, predmet semantik fərqi ortaya qoyur.

Hang feili *hanged* – *dara çəkmək*, *edam etmək* və *hang* feili *hung* – *asmaq*, *ilişdirmək* keçmiş zaman forması ilə müxtəlif sözlərdir. Burada morfoloji fərq ayır-ayrı leksik mənalarla aşkara çıxır. *Learn* sözü *learnt* və *learned* keçmiş zaman formaları ilə heç bir semantik fərqi ifadə etmir. Hər iki halda *öyrənmək* mənası aktualdır. Deməli, bu sözlərin fərqliliyindən danışmaq olmaz, onları qrammatik variant kimi təyin etmək lazım gəlir.

Sözün sintaktik və leksik valentliyini formal xüsusiyyət və variativlik, xarici fərqləndirici əlamət saymaq olar. Sintaktik birləşmədə, sintaktik quruluşda, eləcə də leksik birləşmədə ən kiçik məna fərqləri sözün eyniyyətini pozur. Həm məna, həm də, formal sintaktik baxımdan fərqlənən belə sözlər müxtəlif sözlər hesab edilməlidir.

Aşkar görünən fərq meyarı tədqiq edilən sözlərin ətrafı modelini qurmaqla, onların tipik konstruksiyalarını, eləcə də müəyyən sözlər yarımqrupları ilə birləşmə imkanlarını aydınlaşdırmaqla təyin edilə bilər.

Son illərin dil fəlsəfəsində anlam, məna və məzmun anlayışları işarə nəzəriyyəsi fonunda daha ciddi mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Dilçilik elmində isə lingvistik baxımdan işarənin təbiəti və məziyyəti haqqında ilk mükəmməl fikir söyləyən alim, şübhəsiz ki, F. de Sössür olmuşdur. Onun dilçilikdə geniş yayılmış məlum fikrinə görə dil (langue) təsəvvürlər ifadə edən, bununla da yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Ancaq o, bu sistemlərin ən vacibidir.

Cənubi Qafqazın ilk germanist alimi kimi tanınan F.Y.Veysəlli yazır: *“Sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən belə bir elm təsəvvür etmək olar ki, bu da sosial psixologiyanın, bununla da ümumi psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Biz onu semiologiya (yunanca “sēmeîon”-işarə) adlandıracağıq. O, bizə işarələrin nədən ibarət olduğunu və hansı qanunların onları idarə etdiyini öyrətməlidir. Hələ mövcud olmadığı üçün indidən onun nə olacağını söyləmək qeyri-mümkündür. Ancaq onun mövcud olmağa haqqı vardır. Onun yeri əvvəlcədən məlumdur. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir, semiologiyanın aşkar edəcəyi qanunlar dilçiliyə tətbiq edilə biləcək və bu axırını da insan münasibətləri içərisində çox konkret bir sahəyə aid olacaqdır. Psixoloqun işi semiologiyanın yerini müəyyənləşdirməkdir, dilçinin vəzifəsi isə dilin (langue) nə ilə semioloji təsisatlar içərisində xüsusi bir sistem olmasını göstərməkdir”* [44, s. 13].

Dil işarələrinin əsas spesifik xüsusiyyətlərinə ikitərəflilik (siqnifikant işarələyən və siqnifik işarələnən), ixtiyarilik, diskretlik (bölünməzlik), işarənin dəyəri, sinxron/diaxron düzxətliliyi və s. aiddir.

Y.S.Maslov işarənin məzmununu da referentin ideal inikası hesab edir. Xüsusi isimlərin məzmunu müvafiq fərdi predmetlərin, ümumi isimlərininki isə predmetlərin müvafiq siniflərinin ümumiləşmiş və sxematik inikasıdır. Bu inikas sxematikdir, sadəcə olaraq anlamın zəif konturudur [112, s. 112].

Adın mənası onunla ifadə etdiyimiz predmetin özüdür, bu zaman təsəvvürümüz tam subyektivdir. Onların ikisinin arasında anlam yerləşir, o nə təsəvvür kimi subyektivdir, nə də predmetin özüdür.

L.Blumfeld dil formasının mənasını elə bir məqam kimi başa düşür ki, burada danışan nə isə deyir və əvəzində dinləyəndə bu deyilənə reaksiya oyanır. Amma işarə olaraq söz dildən xaricdə olanın ifadəsinə (buna referent də deyirlər) xidmət edir [14, s.].

Oxşar semli sözləri bir qrupda birləşdirməklə biz dilin lüğət fondunu söz sahələrinə bölə bilərik: minik vasitələri, ərzaq adları, geyim və s. Beləliklə, sem mənə strukturunun ən kiçik distinktiv vahididir, semem isə semlərin məcmusudur. Leksəm sememin leksik təzahürüdür.

“Sözün (işarənin) denotatı və konnotatı vardır” [160, s. 351]. Sözün denotasiyası onun başqa yardımçı mənələrindən (emosiya, başqa təsir) fərqli olaraq məfhumi mənasının məzmunudur, yəni sözün məzmun nüansları və çalarlıqları nəzərə alınmayan birbaşa məfhumi mənası nəzərdə tutulur.

Konnotasiya isə əsas məfhumi məzmunla yanaşı onu müşayiət edən emosional çalarlıqlardır, Məs.: *Crab* – *xərçəng* sözü simptomları obyektiv müəyyənləşdirilə bilən konkret xəstəliyi bildirməklə yanaşı (denotat), eyni zamanda xeyli hiss-həyəcan yarada bilən, birdən keçinə bilmək təhlükəsi, sağalmaz, əzab dolu, əksərən sonu ölümlə nəticələnə bilən və s. çalarlıqları (konnotat) bildirir. Deməli, konnotat bilavasitə əşyavi məzmunu deyil, sözdəki yardımçı, əlavə mənə nüanslarını, çalarlıqlarını ifadə edir. Denotat isə, özək mənəni bildirir. Qeyd edək ki, denotatı olan sözlər müstəqil leksik mənası olan sözlərdir.

Bunlardan fərqli olaraq funksional, köməkçi və ya struktur sözlərin ayrılıqda denotatı yoxdur və onlar ifadənin formalaşmasında həlledici rol oynayır, ona görə də daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdirlər.

Polisemiyanın koqnitiv xüsusiyyətlərini konkret nümunələr və kontekst əsasında təhlili maraqlı nəticələr verir. Kontekst onun daxilindəki sözün konkret mənasını dərk etməyə sanki əlavə faktiki material verir. Təbii ki, bədii əsərlərdən seçilmiş və çoxmənalı sözün iştirak etdiyi nümunə kontekstlərinin hamısını işin əsas mətninə daxil etmək olmur. Çünki bu nümunələr çox yer tutur. Eyni zamanda koqnitiv təhlil bəzi hallarda təhlilə cəlb edilən sözün daxil olmadığı bəzi cümlələri də verməyi tələb edir. Məsələn aşağıdakı nümunədə əvvəlki cümlə verilməmişdir.

“But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert” [203]. – *“Özü də yarıqların heç biri təzə deyildi; onlar eynən susuz səhralardakı köhnə, quru çatlara bənzəyirdi”* [196].

Lakin kontekstin ümumi mənasının izahı üçün həmin cümlə tələb olunur. Cümlənin çatışmazlığı nümunənin *but* sözü ilə başlanmasında da özünü göstərir. Azərbaycan dilinə *but* sözü *özü də* kimi tərcümə edilmişdir. Hiss olunur ki, əvvəlki cümlədə söhbətin hansı yarıqlardan getməsi haqqında məlumat verilmişdir.

“The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords” [203] – *“Dənizdən ağır, nataraz balıqları dartıb çıxartmaqdan kəndir onun əllərini kəsib yarıq-yarıq eləmişdi”* [196].

Aydın olur ki, qoca ağır balıqları kəndirlə dartıb dənizdən çıxaranda kəndir obcunun içini yarıq-yarıq etmişdir. Sonrakı cümlədəki *fresh* sözü *təzə* anlamındadır və inkar ədatı ilə birlikdə *təzə olmamaq* mənası əmələ gətirir.

“Let me get four fresh ones” [203]. – *“Sənə dörd dənə təzəsini də gətirərəm”* [196].

Bu cümlə də əvvəlki cümlə və ya mətnin əvvəlki hissəsi ilə əlaqəsini itirdikdə ümumi mənanın tam aydın dərk olunmasını çətinləşdirir. Burada söhbət təzə sardina balığının gətirilməsindən gedir.

“One, the old man said. His hope and his confidence had never gone. But now they were freshening as when the breeze rises” [203]. – *“Yaxşı, onda birini gətir, – qoca razılaşdı. O, heç vaxt ümidini itirmir, gələcəyə həmişə inanırdı. Dənizdən əsməyə başlayan sərin meh indi onun inamını bir az da artırmışdı”* [196].

Bu nümunədə *freshening* formasından istifadə olunmuşdur və bu söz *freshen* felindən düzəlmişdir. *Freshen* feili *təzələnmək, sərinlənmək* mənasını verir ki eyni mənada *fresh* feili də işlənir.

“Open the window, let the sun in, and a fresh breeze as well” [203]. – *“Pəncərəni aç, qoy günəş və sərin meh içəri dolsun”* [196]. Küləyin təzə və ya köhnə olması informasiyası relevant sayıla bilməz. Hekayədə küləyin əsməyə başlamasının

özü ilə sərinlik gətirməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də *fresh* sözü *sərin* mənasında işlənmişdir.

Fresh – *gümrah* mənasında da işlənir. You ought to go to bed now so that you will be *fresh* in the morning. – İndi sən yatmağa getməlisən, çünki səhər *gümrah* olmalısən. İnsan normal yatanda orqanizm özünü bərpa edir və insan sanki təzələnir. Çoxmənalı *fresh* sözü yenilənmə, təzələnmə xətti üzrə motivləmə əsasında *gümrah* mənasını qazanmışdır.

Sözün başqa sözlərlə birləşməsi, əlaqələnməsi onun məna dairəsini artırır, müxtəlif mənaların aşkara çıxmasına səbəb olur. Bu cəhət çoxmənalı sözün leksik ətrafını öyrənmək, məna dəyişməsini göstərən söz birləşmələrini üzə çıxarmaq ətrafında araşdırma aparmaq lazım gəlir. Müasir elektron lüğətlərinin bəzilərinə sözün izahı zamanı onun mətndə aşkara çıxan mümkün belə birləşmələrinin qeydə alınmasına diqqət yetirilir. Məsələn, ABBYY Lingvo – da *fresh* sözünə aid bir sıra birləşmələr verilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. *Fresh* sözünün *yeni, xarab olmamış, təmiz* mənasının mərkəzi məna olduğu bəzi kontekst və birləşmələrdə məna dəyişmələrini müşahidə etmək mümkündür.

“The event is still *fresh* in my memory”. – Hadisə xatirimdə (yaddaşımda) hələ də yeni idi. He was *fresh* from his journey to the East. – O, Şərqə səfərindən yenidən qayıtmışdı. The children came, all *fresh from the frost*. – Uşaqlar üzləri şaxtadan yanaqları qızarmış qayıtmışdılar. She was *fresh* from sleep. – O, yuxudan sonra *gümrah* idi. Birləşmələr: *fresh food* – *fresh air* – *fresh news* – *fresh water* – *fresh sheet of paper* – *be fresh* – *feel fresh* [200].

Fresh sözünün *cəsarətli, özünə inanan, cəsur, kobud, sərbəst* məna mərkəzi əsasında formalaşan birləşmələr: He was too *fresh* in his remarks. – Onun qeydlərində həddən artıq əminlik hiss olunurdu. She was sent to her room for being *fresh*. – Kobudluğuna görə onu otağına göndərdilər.

Fresh sözünün *tər/təzə/yeni; şirin (su haqqında)* məna mərkəzi əsasında yaranan birləşmələr: *fresh air, fresh air conduit, fresh air duct, fresh air flue, fresh-air inlet, fresh-air intake, fresh air ventilyator, fresh cam, fresh charge, fresh crack,*

fresh cutting tool, fresh driver, fresh-fuel assay, fresh-oil system, fresh oil tank, fresh snow, fresh spirit [200].

“They have *fresh bread* every morning at the bakery”. – Onların çörəxanasında hər səhər *isti çörək* olur. Bu cümlədəki *fresh* sözünün sinonimləri *recent, well-preserved, unspoiled, newly made* sözləri ola bilər. *Fresh-ground coffee* – *təzə üyüdülmüş kofe*; *fresh meat* – *təzə ət, təzə kəsilməmiş ət, buza qoyulmamış, qaxac edilməmiş ət*; *fresh fruit* – *təzə meyvələr*; *fresh butter, fresh water*.

“Open the window and let in a little *fresh air*”. – Pəncərəni aç qoy içəri təmiz hava (sərin hava) girsin. Bu cümlədə *fresh* sözünün sinonimi *pure* sözü ola bilər. Söhbət hava haqqında getdikdə *fresh* sözünün *sərin, soyuq* (sinonimlər *cool, refreshing; bracing, chill*), *güclü, möhkəm, bərk* (sinonimlər: *nipping, cutting, biting; brisk, keen*) mənaları olur [200].

Beləliklə, aparılan təhlillər qeyd olunan mənaların polisemantın mənə dairəsinin genişliyindən, mənənin leksik ətrafdan, dərkətmədən asılılığını təsdiq edir. Koqnitiv əsas müəyyən mənənin əhatə dairəsində olur. Təbii ki, hər bir çoxmənalı sözü geniş planda tədqiq etmək olar. Bu cür tədqiqatın əsas çətinliyi kifayət qədər çox mətnin araşdırılmasını tələb edir ki, bu da korpus dilçiliyi inkişaf etdikcə mümkünləşəcəkdir.

III FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK-QRAMMATİK POLİSEMANTLARININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. İngilis dili polisemantlarının mümkün modelləri

Bir leksik vahidin və ya leksemin özündə birləşdirdiyi sememlər çoxluğuna semantem deyilir. Semantem həcminə görə leksemlər beş yerə bölünür (monosememli, azsememli, çoxsememli, hipersememli, superhipersememli). Məna problemindən danışarkən, ilk növbədə, nədən söhbət getdiyini müəyyənləşdirilməlidir. Başqa sözlə, biz tam aydın şəkildə təsəvvür etməliyik ki, dilin semasioloji səviyyəsinə (və ya qlossematik terminologiya ilə desək, dilin məzmun planına) məxsus əsas və ən sadə vahidlər hansılardır. Halbuki əslində tədqiqatçılar ən sadə semasioloji vahid olaraq leksem və ya söz kimi kateqoriyalardan istifadə edirlər. Bunlar isə öz mənalarına görə çox mürəkkəb anlayışlardır, buna görə də ən sadə vahidlər götürülə bilməz. Semasioloji səviyyədə əsas və ən sadə vahid olaraq bir sıra terminlər irəli sürülmüşdür ki, bunlardan ən müvəffəqiyyətli “monosem” terminidir.

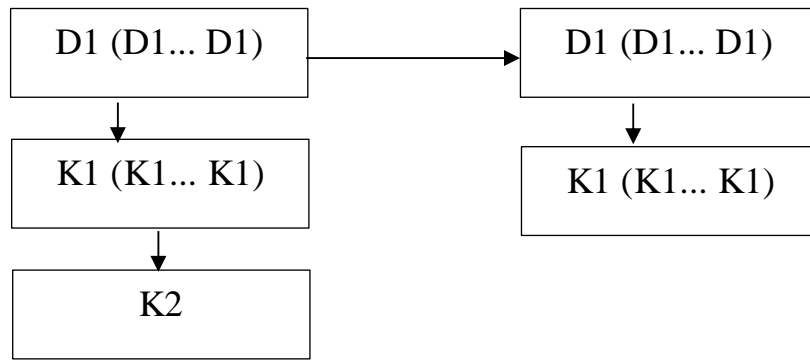
Semantem D1 sememi ilkin və törədici olub bilavasitə adlandırılan obyektini bildirir. Sememlər arasındakı əlaqəni, onların denotativliyini və konnotativliyini konkret çoxmənalı söz əsasında izah edirlər.

Durna (D1)-uzun ayaqları və boynu olan böyük bataqlıq quşu. D1 birinci, ilkin, əsas denotativ mənadır. Çoxmənalı sözün digər mənalarının yaranmasında bu semem iştirak etdiyindən ona törədici məna da deyilir.

Durna (D2)-quyunun yanında qoyulan və suyun çıxarılması üçün istifadə edilən baş tərəfi qarmaq şəkilli olan uzun ağacın adıdır. Motivləşmə D1 mənasının denotativ hərəkatları ilə oxşarlıq üzrə getmişdir. Durna uzun boynunu əyərək dimdiyini sürətlə suya batırmaq şərti ilə suya oturur, sonra uzun boynunu və başını, eləcə də dimdiyi ilə tutduğu qurbağanı da sudan çıxarır. D2 mənasının denotativ uzunluq, baş tərəfin dimdikşəkilli qarmaq oxşarlığı ilə D1 sememinin denotativ ilə motivləşir. Eyni zamanda ağacın baş tərəfindəki qarmağa keçirilmiş vedrə quyuya

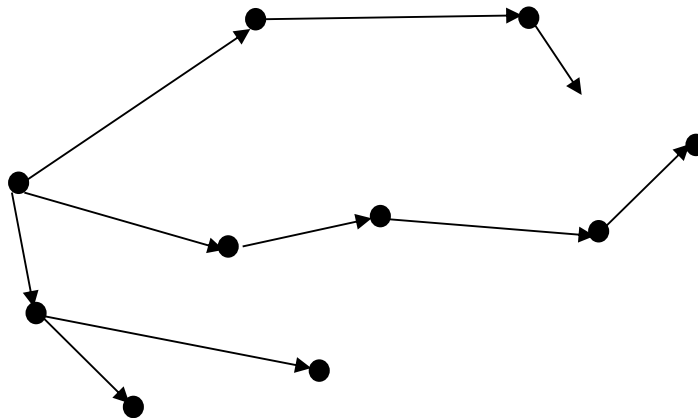
salınır və quyudan çıxarılanda vedrə su ilə dolu çıxır. Bu cəhət motivləşmənin hərəkətin məhsuldar nəticəsinə görə yaxınlığını təsdiq edir. Beləliklə, D1 sememi əsasında törəmə D2 sememi əmələ gəlir.

D1 və ya D2 sememləri K1 konnotativ mənasını əmələ gətirməyə imkan yaradır. Uzun qeyri-mütənasib bədənli, qəribə yerləşli oğlan haqqında ruslarda “как журавль шагает – дурна kimi yeriyir” ifadəsi işlədilir. Bu mənə K1 konnotativ mənə olacaqdır. Müxtəlif çoxmənalı sözlərdə D1 və D2, K1, K2, K3 sememlərinin sayı fərqli ola bildiyi kimi, sonrakı mənaların törəmə əsasları da müxtəlif ola bilər. Bunu struktur sxem olaraq aşağıdakı şəkildə vermək olar:

Şəkil 1. Törəmə mənaların əmələ gəlməsini göstərən sxem

Semantemaya daxil olan sememlərin törəmə ardıcılığını təyin etmək mümkün olduqda polisemantın qrafını qurmaq mümkündür. Qraf bir mərkəzdən başlanıb müxtəlif istiqamətlərdə budaqlanan ağaca oxşayır. Riyaziyyatda qraf nəzəriyyəsi ayrıca istiqamətdir. Aşağıda qrafın sxeminə aid nümunə verilmişdir. Dairələr D1, D2, ...Dn; K1, K2, ...Kn mənalarını, oxlar mənaların törəmə ardıcılığını ifadə edir.

Şəkil 2. Çoxmənalı sözün mənalarının budaqlanmasını göstərən qraf

Qraf nəzəriyyəsinin polisemiyada tətbiqi məsələsinə bir qədər aydınlıq gətirmək üçün sememlər sayı çox olan bir neçə polisemantın semantik inkişafını araşdıraraq.

Eyni semantemaya daxil olan sememlər bir-biri ilə iyerarxik münasibətdə olur. Onlardan biri ilkin olub törədici sememdir. Bu, sözün əsas mənasına uyğun gəlir, obyektə və ya denotata birbaşa adlandırır. Elmi ədəbiyyatda ilkin semem ilkin denotata görə D1 ilə ifadə edilir. Əgər bu sememdən yeni denotata ifadə edən mənə törəyirsə onu D2 və s. işarələyirlər. Leksem yalnız denotativ deyil, konnotativ mənə da daşıya bilər. Hər bir leksem üçün konnotativ mənə yaranma ardıcılığına görə K1, K2, ...Kn ilə işarə olunur. Leksemin ümumi mənalar sayı denotativ və konnotativ mənaların cəminə bərabərdir. Leksemin mənalar və ya sememlər sayını n ilə işarə etsək, denotativ mənalar sayı d, konnotativ mənalar sayı k olarsa, onda $n=d+k$ formulu polisemantın ümumi mənalar sayı və ya onun sememlər sayı olacaqdır. Bu halda semantem həcminə görə fərqlənən leksemlərin müxtəlif səciyyəli növləri aşkara çıxır:

Monosememli leksem: $n=1$

Azsememli leksem: $2 \leq n \leq 5$

Çoxsememli leksem: $6 \leq n \leq 10$ H

Hipersememli leksem: $11 \leq n \leq 20$

Superhipersememli leksem: $n > 20$

Adlandırma konnotasiya istiqamətində getdikdə hər bir denotativ mənadan konnotativ mənə və ya konnotativ semem əmələ gələ bilər.

Aydın olur ki, semantem spesifik quruluşa malik olur və qurulma mexanizminə görə qrafa uyğun gəlir. Dildə mənalar sayı birdən artıq olan leksemlərin hər birinin bu cür quruluşunu qurmaq mümkündür. Belə sözlər çox olduğundan müxtəlif sayda qraflar məyyənləşir, strukturca oxşar və fərqli qraflar düzəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdə eyni mənəni ifadə edən sözlər D1 sememinə görə ekvivalentliyə malikdir. Lakin D2, K1, D3, K2 və s. sememlər üzrə ekvivalentlik, adətən çətin müşahidə olunur. Belə sememlər üzrə daha çox qeyri-ekvivalentlik özünü göstərir.

Hər bir leksemin semantem quruluşu və tərkibi spesifik cəhətlərə malikdir. Müxtəlif leksemlərin semantem quruluşunun eynilik və ya fərqliliyini aşkara çıxarmaq ciddi araşdırma tələb edir. Semantemalarda dillərarası mənə fərqləri D1 sememi üzrə ekvivalent leksemlərin distributiv təhlili zamanı daha aşkar müşahidə olunur. Çoxmənalı sifətlərin leksik birləşmələrinin bu istiqamətdə tədqiqi daha maraqlı nəticələr verir. Məsələn, *dərin, dayaz, isti, soyuq* və s.

K1, K2...sememləri üzrə fərqləri müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərinin semantik təhlili prosesində öyrənmək mümkündür.

Sözlərin çoxmənalılığı dilçilikdə leksikologiya, dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, ümumiyyətlə, semantikaya aid müxtəlif aspektli məsələlərin həlli zamanı, eləcə də bilavasitə çoxmənalılıq və polisemantika, çoxmənalı sözlər adı altında geniş tədqiq olunmuşdur [106; 111; 151]. Son illərdə dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, sözlərin etimologiyasına aid araşdırmalar da çoxmənalılığı bir qədər fərqli yanaşma zəminində öyrənməyi gündəmə gətirmişdir. Səbəb leksik, frazeoloji, leksik-qrammatik çoxmənalılıq, leksik-qrammatik variantlıq, eləcə də çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik anlayışları arasında dəqiq hədudların təyini ilə bağlı elmi mübahisələrin artması, çoxmənalı sözlərin sememlik qradasiyası meyarlarını təyin etmək ehtiyacı, milli dil korpuslarının həcmi genişləndikcə leksikoqrafiyada yer almamış yeni mənaların aşkarlanması və digər aspektləri əhatə edir. Çoxmənalı sözlərin təsnifi və modelləşdirilməsi son dövrlərdə ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə öyrənilməkdədir.

“Sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin adının başqa bir əşya və hadisəyə keçə bilməsi ilə əmələ gəlir. Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” [1, s. 135].

Çoxmənalılığın leksik-qrammatik növünün yaranmasının əsasında duran səbəblər fərqlidir. Bu baxımdan leksik-qrammatik polisemiyaya modelləşdirmə tətbiq oluna bilir. Çoxmənalı sözlərin modelləşdirilməsi leksik-qrammatik polisemiya

hadisəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarını seçməyə imkan verir. Meyar nitq hissəsi kimi fərqlilikdir. Eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olması halları bütün dillərdə müşahidə olunur. Lakin bu hadisə bir dildə geniş yayılmışdırsa, başqa bir dildə zəif inkişaf etmişdir. Şübhəsiz ki, qeyd olunan hadisənin az yayıldığı dillərdə modelləşdirmə məsələsinin qoyuluşuna böyük ehtiyac hiss olunmursa, bu hadisənin çox yayıldığı dillərdə belə modelləşdirmənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Məsələyə diaxron planda yanaşdıqda modellərin yaradılmasının bütün dillər üçün əhəmiyyətli olması aşkarlanır. *“Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənanı bildirən sözlər tədricən diferensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Hələ qədim dövrlərdən diferensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm pratürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir”* [2, s. 28-29].

Türk dillərinin amorfluqdan iltisacı quruluşa doğru inkişafından bəhs edən B.Xəlilov yazır: *“Bu dillər öz morfoloji bütövlüyünü də aqlütinativ quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Amorf quruluş üçün monosillabiklik, sinkretiklik, nisbətən omonimlik ən xarakterik əlamətlər olmuşdur”* [22, s. 9].

Aqlütinativlik türk dillərinə tarixən xas olan leksik-qrammatik polisemiyanı sıxışdırmış, bu və ya digər türk dilində qalan sinkretik köklərin sayının azalmasına səbəb olmuşdursa da, dilin tarixinə getdikdə bu məsələnin qoyulmasına və həmin istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu təsdiq edir. Müasir ingilis dili materialı üzrə leksik-qrammatik polisemiya malik sözlərin polisemantiklik modellərini qurulması həmin modellərin pratürkdəki sistemini axtarmaqda əhəmiyyətli nəticələr kimi tətbiqini tapa biləcəkdir.

Modelləşdirmədən əvvəl, tədqiqat prosesində davamlı istifadə olunan bəzi anlayışlar haqqında qısa məlumat vermək məqsədəuyğundur.

“Sema – məzmun planında ən kiçik vahid olub, sintaqmatik sırada müvafiq ifadə (forma) planına malikdir”; *“Semem – 1. Məzmun sisteminin ən kiçik vahidi olub, paradiqmatik sırada (dil vahidləri sistemində) müvafiq ifadə sisteminin*

elementləri ilə əlaqədardır. 2. Sözün mənası, onun əşyavi məzmunudur” [4, s. 231-233].

Çoxmənalı sözün sememləri müəyyən sıra təşkil edir. Bu sememlərin toplusu semantem adlandırılır. Semantemə müəyyən sem üzrə formalaşan sözlər də daxil olur. Çoxmənalı söz çox sememli sözdür.

Sememlərin sayına görə bölgü həm leksik, həm də leksik-qrammatik polisemantlar üçün qəbul olunandır. Yəni ayrıca nitq hissəsinə aid olan sözün mənalar sayından asılı olaraq leksik polisemanti azsememli, çoxsememli, hipersememli, meqasememli leksem qruplarına ayıra bilərik. Leksik polisemantları həm bu şəkildə, həm də nitq hissəsinə aidliyə görə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, çoxmənalı azsememli isimlər qrupu, çoxmənalı azsememli sifətlər qrupu və s.

İngilis dilində eyni səs cildinə malik söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. İki və daha artıq nitq hissəsinə aid olan çoxmənalı sözlər leksik-qrammatik polisemantlar olaraq ayrıca qrup təşkil edir. Onları leksik polisemantlardan ayırmaq lazım gəlir. İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlılıq kifayət qədər geniş planlıdır. Nitq hissəsinə mənsubluğu əsas meyar götürməklə bu dildə olan leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modellərini təyin etmək olar. Bu məqsədlə material və mənbə kimi lüğətlərdən istifadə etmək olar. Məlumdur ki, ingilis dilinin leksikoqrafik fondu da zəngindir. Bu dilin istər həcmcə, istərsə də keyfiyyətcə seçilən lüğətləri çoxdur. Modelləşdirmə prosesində bu lüğətlərdə yer alan materiala müraciət etmək olur. İlk araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində ən çox rast gəlinən leksik-qrammatik polisemiya modeli isim-feil modelidir. İngilis dilində nitq hissəsinin adının ixtisar variantı üzrə işarələmədən istifadə etsək, birinci modelin şərti işarəsi $N \leftrightarrow V$ olacaqdır.

$N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modeli. İngilis dilində bu modelli leksik-qrammatik çoxmənalı sözlər çoxdur. Məsələn, *address, anger, award, bargain, block, blame, call, condition, concern, damage, dream, end, exercise, experiment, feature, force, head, help, glance, gossip, gift, hang, house, ink, interest, cargon, crumble, key, kick,*

look, love, mark, measure, nap, need, number, offer, outfit, place, progress, rescue, research, score, scream, talk, title, underline, value, vote, walk, wheel, yawn, və s.

$N \leftrightarrow A$ (isim-sifət) modeli. Bu modelə daxil olan sözlər birinci modelə müqayisədə nisbətən azdır. Modeldə yer alan sözlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *academic, active, adult, broad, blond, brilliant, chief, cold, detective, diagonal, editorial, European, exclusive, favorite, family, future, general, gold, handicraft, ideal, intellectual, invariant, fellow, lunatic, liberal, mineral, modern, native, noble, orange, party, perspective, porcelain, remote, republican, ritual, secret, standard, tropic, unique, vegetable* və s. Bu model də alt qruplara bölünür.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli. *Absract, air, advance, average, bankrupt, black, bottom, chance, cut, dark, dry, empty, equal, fool, game, glass, hand, horse, invalid, iron, coin, light, metal, mock, maroon, negative, open, orphan, peak, proof, quiet, rival, roast, shot, select, silver, trust, upset, vowel, wash, yellow* və s.

$A \leftrightarrow Adv$ (sifət-zərf) modeli. *Big, brotherly, downward, early, fresh, homeward, kindly, late, long, motherly, new, outward, quick, rare, real, precious, sure, twofold, upstairs, very, yearly* və s. sözlər bu modelə daxil olur.

$A \leftrightarrow V$ (sifət-feil) modeli. *Absent, awake, bare, complete, diffuse, reborn, humble, idle, legitimate, mature, mediate, precise, raw, secure, tame, unfit, weary* və bir çox başqa çoxmənalı sözlər bu modelə daxil olur.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv$ (isim-sifət-zərf) modeli. *Broad, bad, deep, easterly, high, last, left, monthly, north-east, plenty, real, secure, solid, tandem, underground* və s. çoxmənalı sözlər bu modeli təmsil edir.

$A \leftrightarrow PP$ (sifət-feili sifət) modeli. *Beaten, blown, broken, drawn, forbidden, given, hidden, known, mistaken, overgrown, spoken, undone, worn, written* və s.

$A \leftrightarrow PII \leftrightarrow V$ (sifət-feili sifət II-feil) modeli. *Burnt, found, overhung, prepaid, rebuilt, said, spoilt, swept, underpaid, understood, untaught* və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Z$ (isim-sifət-zərf) modeli. *Back, dead, forward, home, level, narrow, north, rough, right, sharp, square, west* və s.

$Adv \leftrightarrow Prep$ (zərf-önlük) modeli. *Aboard, along, alongside, around, below, beneath, besides, throughout, within* və s.

$N \leftrightarrow Adv$ (isim-zərf) modeli. *Today, tonight, topside, way, yesterday* və s.

$N \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-feil-nida) modeli. *Encore, hail, hush,* və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V$ (isim-sifət-zərf-feil) modeli. *Back, fast, clean, ready* və s.

Aşağıdakı modellər mövcuddur, lakin az məhsuldar modellərdir.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-sifət-zərf-feil-nida) modeli. Bu model üzrə iki çoxmənalı söz qeydə alınmışdır: *crack and steady*.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Prep$ (isim-sifət-zərf-önlük) modeli. Bu modeldən 8 söz qeydə alınır: *above, extra, inside, opposite, outside, over, past*.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Int$ (isim-sifət-zərf-nida) modeli. Bu modelə aid 3 söz qeydə alınır: *dear, soft, well*.

$N \leftrightarrow V \leftrightarrow Prep \leftrightarrow C$ (isim-feil-önlük-bağlayıcı) modeli. Modelə aid cəmi iki söz qeydə alınır: *save* və *while*.

Müxtəlif nitq hissələrinə aidliyə görə lüğətlərdən seçilmiş nümunələr üzrə tərtib olunan bu modellər bütün mümkün variantları əhatə etməyə bilər. Lakin tədqiqat göstərir ki, yeni modellərin aşkara çıxarılması ciddi araşdırmalar tələb etsə də, az nəticə verir. Yeni modellərin axtarışı üçün əsas mənbə rolunu ingilis dilinin milli korpusu oynaya bilər. Bu korpusun həcmi geniş olduğundan lüğətlərə daxil olmayan mənalar da orada qeydə alınır. Bir çox modellərin aşkara çıxarılması kontekst səviyyəsində təhlil tələb edir. Çoxmənalı sözün əsas mənası bazis mənadır. Digər mənalar kontekstdən asılı olaraq üzə çıxır.

Tədqiqat göstərir ki, çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik növünə aid olan sözlərin müxtəlif modelləri həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellər say və strukturca fərqli ola bilər.

Hər bir konkret modelə aid olan leksemləri onlardakı sememlərin sayına görə yarımsiniflərə bölmək olar. Bu halda hər modelin daha beş fərqli qrupunu göstərmək mümkündür. Məsələn: 1) monosememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ – (isim-sifət-feil) modeli; 2) azsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ – (isim-sifət-feil) modeli; 3) çoxsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ – (isim-sifət-feil) modeli; 4) hipersememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ – (isim-sifət-feil) modeli; 5) meqasememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ – (isim-sifət-feil) modeli.

Aparılmış modelləşdirmə zamanı nitq hissələrinə aidlik baxımdan modeldə fərqli sayda nitq hissəsinin olması aşkara çıxır. Nitq hissəsini kateqoriya kimi qəbul etsək onda kateqoriyalar üzrə modellərin bölgüsü belə olacaqdır: 1) ikikateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 2) üçkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 3) dördkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 4) beşkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 5) altıkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri.

İlkin təhlil və hesablamalarımıza görə ingilis dilində çoxkateqoriyalı modellər qruplarının daxili qruplarını belə ayırmaq olar: 1) ikikateqoriyalı modellər qrupu: $N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modeli, $N \leftrightarrow A$ (isim-sifət) modeli, $A \leftrightarrow Adv$ (sifət-zərf) modeli, $A \leftrightarrow V$ (sifət-feil) modeli, $A \leftrightarrow PP$ (sifət-feili sifət) modeli, $Adv \leftrightarrow Prep$ (zərf-önlük) modeli, $N \leftrightarrow Adv$ (isim-zərf) modeli; 2) üçkateqoriyalı modellər qrupu: $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli, $N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv$ (isim-sifət-zərf) modeli, $A \leftrightarrow PII \leftrightarrow V$ (sifət-feili sifət II-feil) modeli, $N \leftrightarrow A \leftrightarrow Z$ (isim-sifət-zərf) modeli, $N \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-feil-nida) modeli; 3) dördkateqoriyalı modellər qrupu: $N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Prep$ (isim- sifət-zərf-önlük) modeli, $N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Int$ (isim-sifət-zərf-nida) modeli, $N \leftrightarrow V \leftrightarrow Prep \leftrightarrow CC$ (isim-feil-önlük-bağlayıcı) modeli, $N \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-zərf-feil-nida) modeli; 4) beşkateqoriyalı modellər qrupu: $N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim- sifət-zərf-feil-nida) modeli; 5) altıkateqoriyalı modellər qrupu: $N \leftrightarrow V \leftrightarrow Prep \leftrightarrow Adj \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Int$ (isim-feil-sözünü-sifət-zərf-nida) modeli.

Təhlil zamanı ingilis dilində leksik-qrammatik polisemiya kateqoriyalardan – isimin 38 modeldə, sifətin isə 33 modeldə iştirak etdiyi qeydə alınmışdır. Zərf sememləri 34, feil 26, önlük 23, bağlayıcı 18, əvəzlik 11, feili sifət 4 modeldə qeyd olunur. 14 modeldə nida, 5 modeldə isə ədat iştirak edir.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, "çoxmənalı sözlərin mənalara sayı fərqlənə, bir sıra hallarda üst-üstə düşə bilər. Oxşar müqayisə polisemantların leksik-qrammatik modellərinin işlənmə tezlikləri üzrə də aparıla bilər. Belə müqayisə ən çox işlənən və ya yüksək tezlikli, tezlikli, aztezlikli modelləri ayırmağa imkan verir. Polisemantların linqvistik təhlilini, həmçinin bu və ya digər polisemant modeli təmsil edən leksemlərin

mənalarının inkişafı məsələlərini müvafiq modellər və qruplar üzrə aparmaq daha məqsədəuyğundur” [27, s. 95].

3.2. Polisemant modellərinin tezlik göstəricilərinə görə qruplarındakı leksemlərin linqvistik təhlili

Polisemant modelləri tezliyə görə fərqləndirilir, onlar aşağı tezlikli, yüksək tezlikli modellər qruplarına bölünür. Termin-söz birləşməsinin tərkibindəki “tezlik” anlayışını bir qədər dəqiqləşdirmək lazımdır. Linqvistikanın kompüter dilçiliyi sahəsinə aid olan “tezlik” termini dil vahidinin müəyyən mənbədə, materialda, seçmədə işlənmə sayını ifadə edir. Tezlik lüğətləri söz və ya söz-formaların mətdə işlənməsinə görə tərtib olunur. Dil vahidinin mətdə işlənmə tezliyini tapmaq üçün müxtəlif mətnlərdən götürülmüş, representativ nəticə almağa imkan verəcək həcmdə seçmə mətn tədqiq edilir. Həmin mətdə dil vahidi neçə dəfə qeydə alınarsa, bu miqdar onun işlənmə tezliyi hesab edilir. Bütün seçmə üzrə aparılan araşdırma və hesablamalar mətdə qeydə alınan dil vahidlərinin hər birinin işlənmə tezliyini tapmağa imkan verir. Təbii ki, işlənmə tezliklərinə görə vahidlər fərqlənir. Daha böyük tezliyə malik vahidlər yüksək tezlikli adlandırılır.

Polisemiya modelləri üçün qəbul edilən “yüksək tezlikli modellər” terminində isə daha çox qeydə alınan model yüksək tezlikli sayılır. Yəni burada “tezlik” termini mətdə işlənməni deyil, modelə daxil olan polisemantların sayını göstərir. M.A.Sterninin hesablamalarına görə, ingilis dilində leksik-qrammatik polisemiya modellərindən isim-feil modeli ən geniş yayılmış modeldir. İngilis dilində 5074 leksemin $N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modeli üzrə polisemant olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Say tərkibi böyük olan ikinci model $N \leftrightarrow A$ (isim-sifət) modeldir. Bu modelə aid 2691 polisemant qeydə alınmışdır. Müəllif bu modellərin semantemaya daxil olan leksemlərin sayının 1000-dən artıq olması meyarına görə yüksək tezlikli model olduğunu qeyd etmişdir [142, s. 121].

Müəyyən modelə daxil olan leksik-qrammatik polisemant və ya çoxmənalı sözlərin mənə saylarında da fərqlər vardır. Elə leksik-qrammatik çoxmənalı söz

vardır ki, onun modelə daxil olan hər kateqoriya (nitq hissəsi) üzrə yalnız bir mənası olur. Bu cür polisemantlar monosemem leksemlər sayılır.

İ-F modelində *nap* monosememi qeydə alınır: Polisemiya nəzəriyyəsində monosememlər leksik-qrammatik variant hesab edilir. Bu leksem bir denotativ sememə malikdir: D1 İ-F.

nap.n. qısa gündüz yuxusu; nap. v. mürgüləmək.

Polisemantın mənası istər Azərbaycan, istərsə də rus dilində bir sözlə qarşılığını tapmır. Görünür etnokulturoloji baxımdan qeyd edilən dillərin daşıyıcıları üçün *qısa gündüz yuxusu* ənənə və ya adət səviyyəsində deyildir. Fikrimizcə, sözün izahı rus dilindən kalka edilmişdir. Əslində, *nap* – *qısa yuxu* və ya *mürgü* kimi tərcümə oluna bilər. Bəzən insan gecə də qısamüddətli yatmaq məcburiyyətində qalır. Mürgü yuxu ilə oyaqlıq sərhəddində davam edən haldır. İnsan belə yuxudan ən kiçik təsire ayılır. Əgər Azərbaycan dilində isim kimi *mürgü* və feil kimi *mürgüləmək* qəbul edilərsə, onda Azərbaycan dilində sinkretik kök kimi *mürgü* fərqləndirilə bilər.

Polisemant müəyyən fəaliyyət və onun nəticəsi olan vəziyyəti ifadə edir. Polisemantik sözlərin mənalara bir-birindən uzaqlaşdıqca, omonimliyə doğru inkişaf etdikcə onlarda yalan və aldanış imkanlarının miqyaslarının da genişlənməsi prosesi gedir.

İ-F modelinə aid azsememli leksemlər təbii ki, az deyildir. Böyük ingiliscə-rusca lüğətdə mənalara sayı 2-6 intervalında yerləşən aşağıdakı leksemləri göstərmək olar: *abstract, abuse, accession, accord, ace, bank, bound* və s. [189].

Verilmiş azsememli çoxmənalı sözlərin polisemantik inkişafını, onların mənalara arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa çalışsaq.

“*Abuse n. 1. söyüş; danlaq; təhqir; 2. səhv işlənmə; təhqir olunma; 3. sui-istifadə; abuse v. 1. təhqir etmək; danlamaq, abırını almaq; yamanlamaq; 2. pis rəftar etmək; kobud yanaşmaq/rəftar etmək; 3. sui-istifadə etmək; 4. təhrif etmək; düz işlətməmək (sözü və s.); 5. yoldan çıxarmaq, başdan çıxarmaq, pis yola çəkmək; pozmaq (azyaşlıları)*” [187, s. 6].

V.Ərəbovun lüğətində isim kimi *abuse* sözünün 5 mənası verilmişdir: *Abuse n. 1) sui-istifadə; cinayət, xəyanət 2) söyüş; təhqir edilmə; təhqir, həqarət; 3) düzgün*

olmayan tətbiq (istema) üsulu; yanlışlıq, səhv, təhrif; 4) pis rəftar; müraciət, xitab; 5) tex. yanlış istifadə, qaydalara əməl olunmayan istismar üsulu” [188, s. 15].

Göründüyü kimi, O. Musayevin lüğətində *düzgün olmayan tətbiq (istemal) üsulu, yanlışlıq, səhv, təhrif və pis rəftar, müraciət, xitab, tex. yanlış istifadə, qaydalara əməl olunmayan istismar üsulu* mənaları qeyd edilməmişdir. Bunun müqabilində V.Ərəbovun lüğətinə daxil edilmişdir. İngilis dilində qəzet mətnlərində bu beşinci mənə çox işləkdir. Məsələn, “*Small companies are also concerned about vehicle abuse, including driving off-road or significant speeding*” [206]. – Kiçik şirkətlər yolsuzluq yaxud zəruri sürət həddini aşma da daxil olmaqla nəqliyyat vasitələrinin *düzgün istifadə edilməməsindən* narahatdırlar. Daha bir misal: “*Suffolk County Council investigated 113 members of staff for misuse of pool cars between April 2017 and June 2018, 13 of whom were found to have abused the system*” [206]. – Suffolk Əyalət Şurası 2017-ci ilin aprel və 2018-ci ilin iyun ayları ərzində 113 işçini hovuz maşınlarından düzdün istifadə etməməklə əlaqədar araşdırdı, onlardan 13-nün sistemi *yanlış istifadə* etdikləri aşkarlandı.

Leksemin semantik inkişafı, fikrimizcə, feildən ismə yönəlmişdir. İlkin və ümumi mənə *söymək, danlamaq, pis rəftar etmək, yanlış hərəkət etmək* kimi mənələrdən biridir. Bununla belə, Azərbaycan dilində *təhqir və təhqir etmək* mənələrindən hansının ilkin olması sözlərin strukturu ilə təyin edilir. Strukturca söz nə qədər sadədirsə, onun ilkinliyini qeyd etmək imkanı da bir o qədər artır. Əsas mənə *səhv etmək, yanlış iş görmək* ətrafında cəmləşir. Belə aydın olur ki, *söymək, danlamaq, təhqir etmək* yanlış hərəkət və ya fəaliyyət sahəsinə daxil olur. Burada mənə inkişafında maraqlı bir cəhət də üzə çıxır. *Təhqir etmək, danlamaq* fəaliyyətini həyata keçirən subyekt *pis rəftar etmək, sui-istifadə etmək, yoldan çıxarmaq, pis yola çəkmək* fəaliyyətlərini yerinə yetirənlə eynidir. Subyektin fəaliyyəti bütün hallarda mənfi səciyyə daşıyır və yanlış olandır. Sözüün ümumi mənası *səhv, yanlışlıq* sememi üzərində qurulmuşdur.

Müxtəlif sahələr üzrə lüğətlərdə çoxmənalı sözün mənələrini aydınlaşdırmaq üçün bu sahələrdə həmin polisemantın daxil olduğu konstruksiyaları təhlil etmək lazım gəlir. “Multitrans veb” səhifəsində yaradılmış lüğət böyük miqdarda lüğətləri, o

cümlədən də sahə terminoloji lüğətlərini əhatə edir və burada aşkara çıxarılan konstruksiyaların, termin-söz birləşmələrinin siyahısı da verilir. Tərkibində *abuse* sözünün iştirak etdiyi və müxtəlif sahələrdə işlənən bəzi birləşmələr və onların mənalari aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Abuse sözünün işləndiyi müxtəlif birləşmələr

Ekologiya	
abuse of environment	ətraf mühit obyektlərinin çirkləndirilməsi
abuse of fertilizer	gübrələrdən sui-istifadə
abuse of fertilizer	gübrənin düzgün olmayan istifadəsi
abuse of pesticides	pestisidlərdən sui istifadə
abuse of pesticides	pestisidlərin düzgün olmayan istifadəsi
environmental abuse	təbiət ehtiyatlarının qeyri-rasional istifadəsi
environmental abuses	ətraf mühitə mənfi təsir edən fəaliyyət
environmental abuses	ekoloji ziyanlı fəaliyyət
Aviasiya təbabəti	
alcohol abuse	Alkoqolizm
drug abuse	Narkomaniya
Aviasiya	
decision height abuse	yüksəklikdə qəbul edilmiş qərardan kənaraçıxma/meyil
grinding abuse	cilalama rejimlərinin pozulması
low-altitude abuse	aşağı yüksəklikdə sapma/meyil/ kənaraçıxma
Məcəzi məna	
heap abuse on	sancmaq/zəhərləmək/xətrinə dəymək
volley forth abuse	söyüş yağışı yağdırmaq
İdman	
abuse of officials (hockey)	hakimi təhqir etmək (xokkey oyununda)

Aşağıda *abuse* sözünün mətnədə işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir.

The girl she was currently *abusing* had her head hung in shame, cheeks bright red, and I prayed for her own sake that she wouldn't cry. – Onun indicə danladığı qız

utandığından başını aşağı dikmişdi, yanaqları od tutub yanırdı və dua edirdim ki, ağlamayacaq.

She was clearly delighted that I was about to *get abused*. – Mənim təhqir olunduğumu bilmək onu aşkar sevindirirdi.

Golliher saw it as a child *abuse* case. But the backpack full of clothes was an indication that the victim, the boy, was possibly a runaway. – Doktor Qolier doğmaların uşaqla qaba rəftarını ehtimal edirdi. Amma paltarla ağızına qədər doldurulmuş çanta uşağın evdən qaçdığına işarə edirdi.

“*Account. n. 1) bildirmə, bildirilmə, xəbər vermə, xəbər verilmə; məlumat vermə, məlumat verilmə; xəbər, məlumat, məruzə; 2) maliy. hesab; current/bank account-cari/bank hesabı; 3) maliyyə hesabatı, balans; 4) əhəmiyyət, mühümlük, rol; 5) səbəb, əsas, özü*” [187, s. 18].

“*Account. v. saymaq, hesablamaq, hesab etmək, qiymətləndirmək*” [188, s. 18]. V.Ərəbovun lüğətində *account* feil kimi bir mənada təqdim olunur. Yəni burada mənalar rəqəmlərlə ayrılmamışdır. O.Musayevin lüğətində isə feilin beş mənası göstərilir.

“*Account v. 1. izah etmək; 2. hesab etmək; 3. (for) hesabat vermək; 4. məs. hesablamaq; 5. cavab vermək*” [187, s. 8-9].

Sözün ilkin və ümumi mənasının feili olması şübhə doğurmur. Ümumi və aparıcı məna kimi *hesablamaq* diqqəti cəlb edir. Eyni mövqedə *saymaq* mənası da durur. Müəyyən predmetləri hesablamaq, saymaq onların sayını təyin etməyə səbəb olur. Belə say artıq məlumat səciyyəsi daşıyır. Yəni *saymaq, hesablamaq* mənalarının semantik inkişafı *məlumat* mənasına gedib çıxır. *Məlumat* sememi *bildirmə, xəbər vermə* sememinin ayrılmasına zəmin yaratmışdır. Sözün maliyyə termini *hesab* məqamında işlənməsi də *hesablamaq* ilkin mənasından törəmə mənadır. *Əhəmiyyət, mühümlük, səbəb* mənaları sonrakı törəmə mənalarıdır. *İzah etmək, hesabat vermək* mənaları da *hesablamaq və saymaq* mənalarının inkişafının nəticəsi sayıla bilər. Çünki saymaq, hesablamaq prosesində əldə olunan nəticə barədə bəzən hesabat vermək lazım gəlir. Yəni nəyə görə saymaq, hesablamaq prosesi belə bir nəticənin

ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbin aydınlaşdırılması *izah etmək, hesabat vermək* mənalarını aktuallaşdırır.

Act leksik-qrammatik polisemantı isim kimi 7 mənaya malikdir və bu miqdar 6:10 aralığına düşdüyünə görə söz çoxsememlidir.

“*Act n.1. iş, əməl; 2. akt, fəaliyyət, proses; 3. akt; qanun; qətnamə; qərar (məhkəmə); 4. akt, sənəd; 5. 1) teatr, akt; 2) amer. dan. səhnə; 3) miniatur, proqram nömrəsi; 6. dissertasiya; 7. bibl. (the acts) apostolların əməlləri.*

Act v.1) fəaliyyət göstərmək; özünü aparmaq; 2) fəaliyyət göstərmək, iştirak etmək; 3) işləmək; 2. teatr 1) ifa etmək, oynamaq (teatrda); 2) məc. özünü göstərmək; 3) təsir etmək“ [187, s. 52].

Sözün əsas mənası *hərəkət, fəaliyyət* ilə bağlıdır. Ümumi mənə kimi fəaliyyət götürülə bilər. Digər mənalar ümumi mənənin inkişaf nəticəsində yaranmışdır. Ümumi mənədəki fəaliyyət *iş* və *əməl* mənalarını formalaşdırmışdır. İş fəaliyyətin nəticəsi kimi ortaya çıxır. *Act* feilinin üçüncü mənası *işləmək* – dir. Birinci iki feilin mənası *fəaliyyət göstərmək, özünü aparmaq, iştirak etmək* feillərinin mənasına uyğun gəlir. *Fəaliyyət göstərmək* və *iştirak etmək* mənaları arasında mənə əlaqəsi proses, eləcə də fəaliyyətlə bağlıdır. Subyekt müəyyən prosesin, fəaliyyətin iştirakçısı olur. Fəaliyyət göstərmək subyektin bilavasitə fəaliyyətini nəzərdə tutursa, *iştirak etmək* subyektin prosesə qoşulmasını aktuallaşdırır. Deməli, birinci halda subyektin fəaliyyəti, ikinci halda prosesə qoşulma, onun iştirakçısı olma aktualdır.

Polisemantın bəzi mənalarının olması bir qədər ətraflı izah tələb edir. Məsələn, *akt, qanun, qətnamə, qərar* mənasının ümumi *fəaliyyət* mənası ilə əlaqəsi implisitdir, üzde deyildir. Məlumdur ki, qanun yaradıcılığı prosesində qanun yaradılır, məhkəmə prosesdir, onun qətnamə və qərarı prosesdə müəyyənləşir. Qeyd edək ki, Azərbaycan danışıq dilində hakimlərin dilində *prosesdəyəm* ifadəsi işlənir. Əlaqənin başqa göstəricisi *akt, sənəd, qətnamə və qərar* kimi sənədlərin müəyyən fəaliyyət prosesini, münasibətlər sistemini tənzimləmə xüsusiyyəti vardır. *Qanunun işləməsi, qanunun fəaliyyəti* birləşmələri də *fəaliyyət* mənası ilə əlaqəni təsdiq edir. İncəsənət, daha doğrusu, teatr terminologiyasında *act* sözü *pərdə* mənasını verir. Teatrda dramın oynanılması müxtəlif sayda pərdələrə bölünür. Hər bir pərdə müəyyən fəaliyyət

prosesini əhatə edir. Bu baxımdan polisemantın *oynama, ifa etmək* mənaları da ümumi mənə ilə əlaqəyə malikdir.

“Çoxmənalı sözlərdə potensial olaraq fərqli işlənmə məqamlarının toplanması, vahid səs qabığı içərisində müxtəlif leksik-semantik variantların cəmləşməsi faktı, digər tərəfdən, bir çox hallarda adlandırmanın özünün qeyri-adekvatlığı, gerçəklik dəyərlərinin və linqvistik qiymətlərin yayılanlığı, qeyri-səlisliyi yalan və aldanışların reallaşması üçün əlavə imkanlar yaradır” [3, s.126].

Çoxsememli *exercise* polisemantı İ-F modelinə daxildir. Söz ingilis dilində həm isim, həm də feil kimi işlənir. Həm, isim, həm də feil kimi onun altı fərqli mənası vardır.

“*Exercise. n.1. 1) təlim, məşq; 2) təlim, təlimlər kompleksi; 3) tapşırıq (qrammatik və s.), məsələ; 2. fiziki hərəkət, gəzinti; 3) yerinə yetirmə, tətbiq. 4. amer. mərasim, təntənə; 5. ritual; 6. hərbi təlim, hərbi hazırlıq.*

Exercise v.1. məşq etmək; 2. fiziki tapşırıqlar yerinə yetirmək; idman etmək; 3. həyata keçirmək; tətbiq etmək; istifadə etmək; 4. həyəcanlandırmaq, narahat etmək; 5. tapşırığı yerinə yetirmək; 6. hərbi təlim keçmək” [192, s. 548-549].

Sözün semantemasında leksik-qrammatik variant D1 denotativ mənə (*hərəkət, məşq/hərəkət etmək, məşq etmək*) ilə reallaşır. *Compulsory exercise- məcburi hərəkətlər. D2 sememi fiziki tapşırıq/fiziki hərəkətlər etmək (to take exercise-gəzmək, hərəkət etmək; you do not exercise enough-siz az hərəkət edirsiniz).* Digər denotativ mənə *həyata keçirmə, tətbiq/həyata keçirmək, tətbiq etmək (exercise of rights-hüquqları həyata keçirmə; to exercise administration-idarəetməni həyata keçirmək)* mənə variantlarıdır. *Hərbi təlim/hərbi təlim keçmək* mənaları da ikinci törəmə denotativ mənədir (D2; İ/F).

Verilmiş leksemin semantemasında substantive sememlər K2 *mərasim, təntənə (graduation exercise-kollecdə buraxılış gecəsi) və ritual (K2) (religious exercise-dini ayin)* olacaqdır. *Fiziki hərəkəti yerinə yetirmək* feili denotativ, *həyəcanlandırmaq, narahat etmək* konnotativ sememdir.

Hipersememli polisemantlarda semantemaya 10-dan çox olmaqla 20-yə qədər semem daxil olur.

İngilis dilinin *hold* sözü isim-feil kateqoriyalı yüksək tezlikli leksik qrammatik modelin hipersememli qrupunda yer alır. Qeyd edək ki, sözün isim olan mənalarının sayı O.Musayevin lüğətində 7, V. Ərəbovun lüğətində 4 qeyd edilmişdir. İki lüğətdə *hold* sözünün feili mənaları müvafiq olaraq 16 və 10-dur. O. Musayevin lüğətində *hold* isminin bir omonimi, V.Ərəbovun lüğətində isə iki omonimi verilmişdir. Lüğətdə verilmiş mənaları göstərək:

“*Hold I n. dən. anbar (gəmidə); after/forward/main hold arxa/ön/əsas anbar (gəmidə).*

“*Hold I n. dən. anbar (gəmidə); səhnəaltı (teatrda)* [188, s. 420].

Hold n. II. 1. saxlama, tutub saxlama” [187, s. 748].

Əvvəlcə, ismi mənaların inkişaf xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq. *Saxlama* və *tutma* müvafiq feillərdən düzəltmə feili isimlərdir. Həm struktur, həm də mənə ilkin mənənin feil olduğunu təsdiq edir. Əsas mənə *saxlamaq* felinin denotativ D1 mənasıdır. Birinci mənənin sinonim sırasına daxil edilmiş *tutub saxlama* və *tutma saxlamaq* leksemının semantik inkişafı nəticəsində meydana çıxan mənələrdir. Onlardan birincisində *saxlama* forması təyin olunur. Kontekstsiz burada iki assosiativ mənə aşkarlanır. Birinci mənədə nəyisə tutmaqla saxlama prosesi reallaşır. Məsələn, stolun üstündəki vərəqi tutub saxlama ilə küləyin onu aparmasına mane olmaq; uşağın əlindən yapışib onu saxlama ilə yanından uzağa buraxmamaq. *Tutub saxlama* sözünün ikinci assosiativ mənası *cinayətkarı, oğrunu tutub saxlama* kimi qavrana bilər. Bu halda iki prosesin ardıcılığı müşahidə edilir. Birinci proses tutma, ikinci proses isə saxlamadır. Məsələn, oğru hadisə yerində tutulur, istintaq dövründə təcridxanada, məhkəmədən sonra isə həbsxanada saxlanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənalarının izahında çox zaman onun dublet və sinonimlərindən istifadə olunur. Başqa dilə aid sözün tərcüməsi zamanı bəzən onun mənasını ifadə edən bir sözlü qarşılıq olmadığından qarşılıq söz birləşməsi kimi formalaşdırılır. Söz birləşməsi də yetərli olmadıqda tərtibçilər mənəni açmaq üçün izahdan istifadə edirlər. İzah bəzən qısa, bəzən uzun olur. Başqa dildə bir sözlə ifadə olunan mənənin digər dilin metadil funksiyası ilə izah etmək yeni mənənin semantik inkişaf prosesini dəqiq izləməyə müəyyən dərəcədə mane olur. Ona görə də polisemiyanı tədqiq etmək

zamanı izahlı lüğətlərdən istifadə etmək lazımdır. Fikrimizcə, ifadə *saxlama* çalarını bildirir. *Möhkəm yapışmaq* və *saxlamaq* fərqli assosiativ anlamlar əmələ gətirir. Möhkəm yapışmaq həmişə *saxlamaq* mənasında işlənmişdir. Məsələn, uşaq yıxılmasın deyə pilləkənin məhəccərindən möhkəm yapışa bilər. Bu halda pilləkəni və ya onun məhəccəri saxlamadan söhbət getmir. Qaçıb aradan çıxmaq istəyən adamdan möhkəm yapışmaq saxlamaq olar. Möhkəm yapışmaq zaman ölçüsü ilə qısamüddətli, saxlama isə uzun müddətli prosesdir. *Yiyələnmə* də *saxlama* mənasından uzaqlaşır. *Yiyələnmə* daha çox sahib olma, *yiye olma* mənalərini əhatə edir.

Hold sözünün ismi mənalərini cüt-cüt qarşılaşdıraraq:

Cədvəl 2.

Hold sözünün ismi mənaləri

Saxlama -təsir	Tutma -təsir
Saxlama-qulp, dayaq	Tutma -qulp, dayaq
Saxlama-saxlama yeri	Tutma -saxlama yeri
Saxlama-anbar	Tutma -anbar
Saxlama-həbsxana	Tutma -həbsxana
Saxlama-sığınacaq	Tutma -sığınacaq
Saxlama-daldalanacaq	Tutma -daldalanacaq
Saxlama-nüfuz	Tutma -nüfuz
Saxlama-ixtiyar	Tutma -ixtiyar
Saxlama-hökm	Tutma -hökm
Saxlama-səlahiyyət	Tutma -səlahiyyət
Saxlama-fermata	Tutma –fermata

Cədvəl mənalərin yaxınlaşma və uzaqlaşma məqamlərini daha aydın hiss etməyə imkan verir. *Saxlama* və *təsir*, eləcə də *tutma* və *təsir* mənaləri arasında əlaqə və yaxınlıq aşkar, üzdə deyil, implisitdir. Adamı, fərdi, hətta heyvanı saxlama ona təsir göstərir. Saxlama zamanla ölçüldükdə saxlama müddətinin uzunluğu əşyaya təsir göstərir. Məsələn 100 illik sirkə daha tünd olur. Konyak, şərab saxlandıqca yaxşı keyfiyyət qazanır. Əşya və predmetlərin başqa bir qismi isə saxlama müddəti uzun

olduqca korlanır. *Tutma* və *təsir* arasında əlaqə daha gizlidir və az əhəmiyyətli görünür. Fikrimizcə, *saxlama – nüfuz*, *saxlama – ixtiyar*, *saxlama – səlahiyyət* mənaları arasında əlaqə güclü deyildir və əlaqənin güclənmə istiqaməti hüquq terminologiyasına yönəlir. Analoji qaydada *tutma – hökm*, *tutma – ixtiyar*, *tutma – səlahiyyət* əlaqələri də hüquq terminologiyası mövqeyindən yanaşmada hiss edilir.

Tutma mənası *qulp*, *dayaq*, *yapışmaq/tutmaq* üçün hər şey mənaları ilə əlaqələndir. *Saxlama* ismi üçün bu sememlərlə əlaqə zəifdir.

Musiqi terminologiyasında istifadə olunan *fermata* termini ilə *saxlama* və *tutmanın* əlaqəsi zəif olsa da vardır. *Fermata* səsin və ya pauzanın uzadılması, yəni saxlanmasını bildirir. Deməli, həm *saxlama*, həm də *tutma* mənaları anlayışla əlaqələndir.

Hold sözünün ismi mənalarının müqayisəsi polisemantda mənanın iki istiqamətdə inkişaf etməsini təsdiq edir. Bizim fikrimizcə, *hold* üçün əsas ismi məna (D1) *saxlama* mənasıdır. Sözün ikinci məna istiqaməti *tutma* mənası üzərində qurulmuşdur. *Hold* ismi leksik mənasına görə iki istiqamətdə budaqlanmışdır.

Hold sözünün hipersememliyi onun feili mənalarına əsaslanır. Sözün O.Musayevn lüğətində 16 mənası verilmişdir. Bu mənaların bir-biri və ismi mənalarla əlaqələrini aydınlaşdırmazdan əvvəl, onu da qeyd etmək lazımdır ki, *hold* leksik-qrammatik polisemiya baxımından superhipersememli polisemantdır. Çünki sözün ümumi mənalar sayı $n=d+k$, burada $n_i=7$, $n_f=16$ olduğundan $n=7+16=23$ olacaqdır. Yəni *hold* sözünün ümumi fərqli mənalarının sayı 23 təşkil edir.

Hold sözünün feili mənaları aşağıdakılardır: “1. *tutmaq*; 2. *saxlamaq*; 3. *sahib/malik olmaq*; 4. *mühafizə etmək, qorumaq*; 5. *tutmaq, yerləşdirmək, yerləşmək*; 6. *hesab etmək, zənn etmək, sanmaq*; 7. *dustaq etmək, həbs etmək*; 8. *davam gətirmək/dözmək*; 9. *davam etmək, olmaq (hava haq.)*; 10. *qüvvədə qalmaq/olmaq (qanun, vəd və s.)*; 11. *vəzifə tutmaq, hakimiyyətdə olmaq*; 12. *cəlb etmək, hakim kəsilmək*; 13. *keçirmək, təşkil etmək, aparmaq (danışiq)*; 14. *qorumaq, yadda saxlamaq*; 15. *qeyd etmək*; 16. *buraxmamaq (mayeni), su keçirməmək*” [186, s. 748-749]. Qeyd olunanlar fərqləndirilən və lüğətdə ayrıca rəqəmlə işarələnən mənaları əhatə edir.

Azərbaycan lüğətlərinin hər ikisində feili mənalar siyahısında birinci yerdə *tutmaq* qoyulmuşdur. İsmi mənalardan *saxlama* O.Musayevin lüğətində birinci mənə olduğu halda, V.Ərəbovun lüğətində bu mənə ümumiyyətlə qeyd edilməmişdir. Fikrimizcə, bu, yanlış mövqedir. Yuxarıdakı təhlil də təsdiq edir ki, *saxlama hold* sözünün ümumi, ilkin əsas ismi mənasıdır. Ümumi ilkin denotativ mənə *saxlama/saxlamaq* (D1) leksik-qrammatik variantı təşkil edir. Təhlil təsdiq edir ki, *saxlamaq* feil üçün də əsas mənədir və lüğətdə mənaların verilmə sırasında birinci yerdə *tutmaq* deyil *saxlamaq* durmalıdır. *Saxlamaq* ümumi mənə kimi *mühafizə etmək, qorumaq, həbs etmək, dustaq etmək, davam gətirmək, qüvvədə olmaq, qeyd etmək, buraxmamaq (mayeni), su keçirməmək* mənaları ilə daha möhkəm semantik əlaqəyə malikdir. Feili mənalarda da semantik inkişafın ikinci xətti *tutmaq* mənası üzrə gedir. Bu xəttə *yerləşmək, yerləşdirmək, dustaq etmək, həbs etmək, dözmək, vəzifə tutmaq, hakimiyyətdə olmaq* mənaları ilə əlaqə sıxdır.

Hold feilinin *keçirmək, təşkil etmək* mənaları ilə əlaqəsinin necə yaranmasını müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir.

İsim-sifət modelindən olan polisemantların sayca çoxluğunu qeyd etmişdik. Bu modeldən olan və semantemadakı sememlərin sayı ilə fərqlənən polisemantlar vardır.

İsim və sifət səviyyəsində polisemiya beş leksem tipindən dördünü əhatə edir ki, bunlar monosememli, azsememli, çoxsememli və hipersememli tiplərdir. Superhipersememli tip bu mövqedə qeydə alınmır.

Monosemem tipli model (isim-sifət) əsasında duran leksemlərə *editorial* və *invariant* sözlərini aid etmək olar. Hər iki leksemin bir denotativ sememi (D) vardır, bu semem substantiv və atributiv leksik-qrammatik variantlarda işlənir. *Editorial* sözü üçün bu, *redaksiya məqaləsi/redaksiya* (sif) mənalarıdır. Məsələn, *The editorial is very interesting today – Bu gün redaksiya məqaləsi çox maraqlıdır; editorial board – redaksiya heyəti.*

Invariant sözündə mənənin substantiv və atributiv leksik-qrammatik variantları *invariant/invariant, daimi* kimi göstərilə bilər.

Azsememli leksem tipinə *autumn* və *favourite* aid edilə bilər. *Autumn* semantemasına iki semem daxil olur (D1 i/s) *payız/payız*. Məsələn, *late autumn –*

gecikmiş payız; autumn fruit-payız meyvələri. Konnotativ semem *ömrün payız çağı* ilə səsləşir. Qeyd edək ki, bir sıra dillərdə, o cümlədən də ingilis dilində sifətin konkret fərqləndirici əlaməti yoxdur. Rus dilində belə bir əlamət vardır. Ona görə də rus dilində *осень* və *осенний* fərqli sözlər olub polisemiya hadisəsinə səbəb olurlar. Azərbaycan dilində *payız* ilin fəsillərindən birinin adı olub bir denotativ mənaya malikdir. Azərbaycan dilində *payız* söz birləşməsi və cümlədə təyin mövqeyində işlənir.

Sözün anlam eyniyyəti problemini öyrənməkdə qarşıya bir sıra obyektiv çətinliklər çıxır. Birinci çətinlik ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözün bu və ya digər mənasını realizə edən semantik kontekst (mətn) həm sistemə (dilə), həm də nitqə aid ola bilər. Habelə bu semantik kontekst (mətn) həm leksik, həm də qrammatik (morfoloji və sintaktik) dil vasitələrindən ibarət ola bilər. Odur ki, sözün anlam strukturunu müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin daxili cəhətdən fərqləndirilməsi üçün obyektiv meyar tapılması ilə əlaqədardır.

İsim və sifətlərin leksik mənasının əsasında onların əşyavi-məntiqi məzmunu durur. Bu məzmun isə əşya, hadisə və ya onların tək-tək əlamət və xüsusiyyətləri haqqında anlayışdan ibarətdir. Odur ki, bu sözlərin leksik mənası həmin məfhum və əlamətlərin təyini şəklində şərh edilir.

Feili leksemləri öyrənəndə əsas obyektiv çətinlik onların məntiqi-əşyavi məzmununun səciyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, adlardan fərqli olaraq feillərin mənası o qədər geniş olur ki, feil çox zaman semantik mənasını itirmə, simvolik işarədən deyktik işarəyə çevrilmə həddinə çatır. Məsələn, çoxmənalı feillərdən biri də *get - almaq* felidir. Bu feil nitqdə bir çox müxtəlif mənalarda işlənir. Bu geniş mənalar sistemini konkretləşdirmək zəruriyyəti meydana çıxır ki, bunun üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) *almaq* feili ilə birləşən sözlərin konkret mənaları; 2) bu feilin tələbi ilə işlənən tamamlığın quruluşca (sadə və ya mürəkkəb) növü; 3) hərəkətin subyekt və obyektinin semantikasının səciyyəsi (canlı, cansız, şəxs, əşya, heyvan, konkret və ya mücərrəd leksika) və s.

İngilis dilində *favorite* sözünün semantemasına dörd semem daxil olur: 1) *sevimli; general favorite-hamının sevimlişi; favorite writer-sevimli yazıçı;*

2) *favorit (idman. komp.); 3) saç düzüümü növü.*

Sözün dördüncü sememi *sevimli əşya* hərfi tərcüməsi mənasına uyğun gəlir. That book is a great *favourite* of mine. – Bu, mənim sevimli kitabımdır.

N-Adj (isim-sifət) modelində çoxsememli leksem tipinə aid *cold* sözünü təhlilə cəlb edək. Bu sözün semantemasında 8 semem vardır. Onlardan biri isim – sifət səviyyəli leksik-qrammatik variant, biri substantiv, altısı isə atributiv sememdir. Leksik-qrammatik variantlıq *soyuq/soyuq* denotativ mənasında aşkara çıxır: *dreadful cold – dəhşətli soyuq; cold day – soyuq gün*. Substantiv denotativ semem *soyuqdəymə* mənasında üzə çıxır. Məsələn, *to catch cold – soyuq dəymək, soyuqlamaq*. Altı atributiv sememdən dördü K1 statusuna, ikisi K2 statusuna malikdir. K1 statuslu sememlərə *soyuq (cold welcome – soyuq qəbul), biganə, maraqsız; this story leaves him cold – bu hekayə ona maraqsızdır; sakit, sakitcə; to take a cold survey of the situation – vəziyyətlə sakitcə tanış olmaq*. Rəngin boz və ya göy çalarlarını *cold* sözü ilə təyinetmə də konnotativ mənadır. *Zəif ətir, qoxu* mənasında *cold* sözünün işlənməsi də konnotativ mənə ilə bağlıdır.

İsim-sifət modelində hipersemem tipli leksemlərə də rast gəlinir. İngilis dilindəki *feeling* leksemi bu modelin müvafiq leksem tipinə aiddir. Sözün substantiv sememi *duyğu, hiss* denotativ mənasındadır: *a feeling of safety – təzlükəsizlik hissi*. D2 denotativ mənası *emosiya* mənasına uyğun gəlir: *a feeling of pride – məğrurluq hissi*. K1 sememi *həyəcan*; The speech aroused strong *feeling* on all sides – Nitq bütün toplaşanları dərindən həyəcanlandırdı; K1 *fikir, təəssürat* mənası: He expressed his *feelings* about the latest discoveries – O, son ixtiralar barədə fikirlərini ifadə etdi; K1 sememi *emosional atmosfer, əhval-ruhiyyə*: His new picture is full of *feelings* – Onun yeni əsəri yaxşı əhval-ruhiyyədə işlənmişdir. Nəhayət, *hissetmə* mənası: He had a *feeling* that smth. was going to happen. – O, nəşə baş verəcəyini hiss edirdi. O hiss edirdi ki, nəşə baş verəcəkdir. *Feeling* lekseminin üç konnotativ atributiv mənası vardır: *xeyirxah, hissiyətli, təəssüfləndirici; feeling heart – hissiyətli/xeyirxah ürək, feeling speech – hiss edilən çıxış; feeling remarks – təəssüfləndirici qeydlər*.

İsim-sifət modelində də polisemantlarda ismi və sifət mənaları arasında fərqlər qeydə alınır. Belə fərqlər ilkin və ya ümumi mənanı təyin etməkdə əhəmiyyətlidir.

N-Adj-V (isim-sifət-feil) modelinə müxtəlif leksemlər daxildir. Lüğətlər əsasında aparılmış araşdırmalar göstərir ki, bu modeldən monosemem leksem yoxdur. Leksik-qrammatik polisemiya semantemdə iki leksem olan hal kimi qeydə alınır ki, bu da az sememli tipə uyğun gəlir. Bundan başqa, modeldə azsememli, çoxsememli, hipersememli və superhipersememli tiplər də ayrıca qruplar təşkil edir. Superhipersememli leksemlərə aid nümunə olaraq *cut* leksemini göstərmək olar. Bu polisemantın mənaları işin ikinci fəslində təhlilə cəlb edildiyindən bu paraqrafda başqa leksemin semantik inkişafına baxmağa ehtiyac duymuruq. Adj-V (sifət-feil) leksik-qrammatik polisemant modelinə müxtəlif leksemlər daxildir. Adj-Adv (sifət-zərf) modeli də məhsuldar deyil.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, az tezlikli modellər qrupuna N-Adj-Adv (isim-sifət-zərf), N-Adj-Adv-V (isim-sifət-zərf-feil), N-Adv (isim-zərf), N-Adv-V (isim-zərf-feil), Adj-Adv-V (isim-zərf-feil), N-V-İnter (isim-feil-nida), Adv-Prep (zərf-önlük) modelləri daxil olur. Tezlikli modellər qrupuna Adj-V (sifət-feil), Adj-Adv (sifət-zərf), N-Adj-V (isim-sifət-feil) modelləri aiddir ki, onlardan ikisi iki kateqoriyalı, biri isə üçkateqoriyalıdır. Yüksək tezlikli modellər qrupuna isə N-V (isim-feil) və N-Adj (isim-sifət) modelləri daxildir.

3.3. Çoxkateqoriyalı polisemant modellərində leksemlərin semantik inkişafı

Leksik-qrammatik polisemant ikidən artıq nitq hissəsini təmsil etdikdə onu çoxkateqoriyalı adlandıracağıq. Mövcud lüğətlər üzrə aparılmış seçmələr 3, 4, 5 və 6 kateqoriyalı polisemant leksemləri aşkara çıxarmağa imkan verir. Çoxkateqoriyalı polisemant modellərini yuxarı tərtibdən aşağı tərtibə qədər təhlilə cəlb edək.

Altıkateqoriyalı model. Tədqiqat prosesində iki leksemin bu modelin əmələ gəlməsində iştirak etdiyi aydınlaşmışdır. Model N-Adj-Adv-V-Prep-Int (isim-sifət-zərf-feil-önlük-nida) quruluşundadır. Modeli təmsil edən leksemlər *out* və *down* sözləridir. *Out* leksemi isim kimi beş mənada izah edilmişdir. Həmin mənalar aşağıdakılardır: 1. *the outs-müxalifət*. Məsələn: *The outs hope to get into office at the*

next elections – Seçkidə məğlub olmuş müxalifət növbəti seçkidə qalib gəlməyi ümid edir. *The outs-idman (kriket)* termini kimi də işlənir. Bu halda onun mənası *qaytaran tərəf* olur. Üçüncü mənə poliqrafiya termini olub *probeli* ifadə edir. Üçüncü mənə *çıxış*, dördüncü *çatışmazlıq*, beşinci isə *ekskursiya* və ya *gəzinti* mənasıdır. Mənalara müqayisəsi ümumi mənanı verilmiş məkandan kənar kimi izah etməyə əsas verir. Diqqət yetirsək *müxalifət* sözünə aid nümunədə *to get into office* ifadəsini görürük ki, hər fi tərəcəmədə təkrar ofisə qayıtma anlamı aşkar hiss olunur. Seçkidəki məğlubiyyət müxalifəti idarə etmədən, müəyyən prosesdən iştirakdan kənar qoymuşdur. Assosiativ olaraq *kənarlaşdırılmışdır* qavramı yaranır. Kriket oyununa aid terimədə də *topu qaytaranlar, topu kənarlaşdırılanlar* mənası üzdədir.

Out sözünün *çıxış* mənası da məkani tərək etmə, məkandan kənarlaşma anlamını verir. Dördüncü *çatışmazlıq* mənası olmalı olanın yoxluğu assosiasiyasını yaradır. Çatışmayan, adətən, kənar qalır. Nəhayət, beşinci mənada da *kənarlaşma* mənası hiss olunur. *Ekskursiya, gəzinti* mənalara yaşayış və ya qalma yerini tərək edib, oradan kənara çıxıb başqa bir yerdə olmağı nəzərdə tutur. Məsələn, turistlər qaldıqları yerdən götürülərək hansısa tarixi abidə ilə tanışlıq üçün bu abidənin olduğu yerə aparılır. Beləliklə, *out* ləkseminin ismi mənalara üçün ilkin, ümumi mənə *kənarlaşma* anlamıdır.

İngilis dilinin *out* ləksemi sifət kimi aşağıdakı mənalarda verilir: “1) *xarici; kənar*; 2) *uzaq, ucqar*; 3) *böyük, qeyri-adi ölçüdə*; 4) *idman oyundan kənar*; 5) *a day (night) out sərbəst gün/gecə*; 6) *an out match səfər oyunu*; 7) *dəqiqliyini itirmiş, sapmış, sıradan çıxmış (mexanizm)*; 8) *söndürülmüş (ışığı, od)*” [190, s. 84].

Out ləksemi zərf kimi aşağıdakı mənalara malikdir: “1) *olmama, yerində olmama*; 2) *kənara hərəkət, kənara çıxma*; 3) *parl. təkrar seçilməmə*; 4. *nəyinsə çıxması, çapı*; 5. *buraxılma, uzaqlaşma*; 6. *hərəkətin tamamlanması*; 7. *keyfiyyətin yüksək dərəcəsi, son hüdudadək*; 8. *başqalarında fərqlənmə, seçilmə*; 9. *hərəkətin qəfilliyi*; 10. *dəqiqlik, aydınlıq*; 11. *paylanma və s.*” [190, s. 84].

Göründüyü kimi *out* zərf kimi 11 mənada işlənir və bu mənalara müəyyən konstruksiyalardan aşkarlanır. Məsələn, *to be out; he is out; to smooth smth. out; to type out smth* və s. Qeyd edilən mənalara dəqiqləşdirilməsi, onların çalarlarının

müəyyənləşdirilməsi sözün kontekst daxilində işlənməsinə aid müxtəlif nümunələrin təhlilə cəlb edilməsini tələb edir.

Out ləksəminin feil nitq hissəsi olaraq altı mənası göstərilir: 1. *qovmaq, çıxartmaq*; 2. *söndürmək*; 3. *idman. nokauta salmaq*; 4. *idman – oyundan çıxartmaq*; 5. *mejdandan çıxartmaq*; 6. *çıxmaq, getmək (gəzintiyə, ekskursiyaya və s.)*; 7. *danışmaq, danışmaq, ağızdan söz çıxarmaq*.

Söz önlük kimi də işlənir. Məsələn, *He looked out of the window – O, pəncərədən baxdı*; *He ran out of the door – Qapıdan kənara sıçradı*.

Nəhayət, söz ayrılıqda komanda, söz-cümlə qəlibində işlənir. Məsələn, boksdə *out* rəqibin oyunu uduzması, futbolda topun oyundan kənara çıxmasını bildirir. Söz nida kimi arxaikləşmiş “*Out upon you – utanmaq və rədd ol*”! mənalarında istifadə edilmişdir [190, s. 84].

Beləliklə, altı kateqoriyalı modeli təmsil edən *out* ləksəminin müxtəlif nitq hissələrinə aid bütün mənalarının sayı $N_i+N_s+N_z+N_f+N_\delta+N_n = 5+8+11+6+1+2=33$ olur.

N-Adj-Adv-V-Prep-Int (isim-sifət-zərf-feil-önlük-nida) modelini daha bir ləksə *down* təmsil edir. Her pillow is made of *down*. (noun), The quarterback *downed* the ball. (verb), He lives *down* the street. (preposition), Child’s coat is made of *down* feathers. (adjective), He fell *down*. (adverb), *Down*, Jane! , *Down* with! (interjection).

Beş kateqoriyalı model olaraq N-Adj-Adv-C-Int (isim-sifət-zərf-bağlayıcı-nida) qeydə alınır. Lüğətdə bu modelə aid olan *now* sözü qeydə alınır. Ləksə çoxsememlidir və onun semantikasına altı semem daxildir. Bir semem leksik-qrammatik variantdır. Zərf və bağlayıcı semi ilə iki, nida semi ilə bir mənə qeydə alınır. Leksik-qrammatik variant denotativ D1 İ-S-F qəlibində olub *indiki zaman, bu an/bu zamankı, indiki/indi, hazırda* mənaların əhatə edir.

Read the future in the *now* – Gələcəyi indidən oxuyun; the *now* king-taxtda olan kral; The country is *now* at war- Ölkə hazırda müharibə vəziyyətindədir. Baxılan semantemada adverbial mənəni ikinci denotativ mənə təmsil edir (D2): *həmin anda, dərhal*: We must start *now*-Biz dərhal başlamalıyıq. Adverbial K1sememi *həmin*

zamanda, həmin anda anlamını verir: The war was *now* practically concluded-
Müharibə həmin zamanda praktik olaraq başa çatmışdı.

Bağlayıcı *semi now* lekseminin iki konnotativ K1 mənasında özünü göstərir.
Nida *semi* ikinci konnotativ mənada aşkara çıxır: Now! Now! Dont cry!

N-V-Adj-Pro-Int (isim-feil-sifət-əvəzlik-nida) beşKateqoriyalı modeldə isə *love*
leksemi qeydə alınır.

Love grows old. (isim), *She loves him.* (feil), *The love birds have disappeared.*
(sifət), *Give me the drink, love!* (əvəzlik), *Love! That all you need in life.* (nida)

DördKateqoriyalı Adj-Adv-Prep-C (sifət-zərf-önlük-bağlayıcı) modeli *after*
leksemi ilə təmsil olunur. Bundan əlavə lüğətlərdə N-Adj-Adv-V (isim-sifət-zərf-
feil), N-Adj-Adv-Pron (isim-sifət-zərf-əvəzlik), N-Adj-Prep-C (isim-sifət-zərf-
bağlayıcı) modelləri də işlənir. Bu üç model müvafiq olaraq *once, same, saving*
leksemləri ilə təmsil olunur.

DördKateqoriyalı Adj-Adv-Prep-C (sifət-zərf-önlük-bağlayıcı) modeli təmsil
edən *after* sözünün ingilis dilində sifət kimi iki mənası lüğətdə qeyd olunmuşdur.
Birinci *sonrakı* mənasındadır: *in after years (days) – sonrakı ildə (gündə); gələcəkdə;*
an after period of life – həyatın son günləri. İkinci məna dənizçilik termininin
ifadəsində özünü göstərir *the after part of the ship – gəminin arxa hissəsi; after hold*
– arxa trüm/anbar.

After leksemi zərf kimi də iki mənaya malikdir. Birinci *sonra, nəticəsində*
mənasıdır: *You speak first, I shall speak after* – Siz əvvəlcə, sonra mən danışacağam;
I never saw him after – Mən onu sonralar bir də görmədim; *soon after-ondan sonra*
tezliklə. İkinci *arxada, arxasınca* mənasıdır: *to follow after* – *arxasınca getmək.*

İngilis dilində *after* önlük kimi daha işləkdir və onun başqa sözlərin qarşısında
önlük olaraq işlənməsi nəticəsində müxtəlif mənalar əmələ gəlir. Lüğətdə doqquz
belə məna qeydə alınır: “1. zaman anlamında hadisənin sonrakı dəyişməsinə göstərir.
sonra – after revolution – inqilabdan sonra; after Sunday comes Monday – bazar
günündən sonra birinci gün gəlir. 2. müəyyən hadisənin baş verməsindən əvvəlki
zaman fasiləsi *sonra: after two years absence – iki illik yoxluqdan sonra; after a year*
– bir ildən sonra; it is after five – beşdən sonra; after a while – bir azdan və s.

3. məkan mənasında – 1) kiminsə, nəyinsə arxasında olmağı göstərir – *the school is just after the club* – məktəb klubun arxasındadır/məktəb klubdan sonradır; 2) hərəkətin nəyinsə, kiminsə arxasınca olduğunu ifadə edir: *to run after smb* – kiminsə arxasınca getmək (qaçmaq); *He looked after her* – Onun qayğısını çəkdi; 3.sıra ilə, qayda ilə getmək; *B comes after A.* – B A-dan sonra gəlir; *day after day* – günbəgün, gündən günə. 4. Səbəbi göstərir: *After what has happened he won't go* – Baş vermiş hadisədən sonra o getməz/bundan sonra o getməz; 5. *after all* – bundan sonra, buna baxmayaraq; 6. qayğı və diqqət göstərilməsinə işarə edir: *to ask after smb.* – kiminsə haqqında soruşmaq; 7. uyğunluğa, oxşarlığa, nümunəyə işarə edir: *He behaved after his nature* – Onun davranışı xarakterinə uyğun idi; *This is after my own heart* – Bu, mənim ürəyimcədir; 8. *after sight* – təqdim olunandan sonra; 9. *after all* – nəhayət; *I was right after all* – Hər halda mən haqlı oldum”[192, s. 63].

Leksem bağlayıcı kimi iki hadisəni bir-biri ilə əlaqələndirir. “*I reached the station after the train had left*”. – Mən stansiyaya qatar gedəndən sonra çatdım.

After leksemnin semantikasında yer alan hər dörd leksik-qrammatik sem D1 konnotativ sememin (s/z/ö/b) *sonrakı/sonra, nəticəsində/sonra/bundan sonra/ondan sonra* mənalarını aktuallaşdırır.

Semantemada atributiv semem K1 konnotativ mənasında *arxa* özünü göstərir.

İ-S-Z-B dördkateqoriyalı modelini təmsil edən *once* leksemnin semanteması beş sememi özündə birləşdirir. Onlardan biri leksik-qrammatik variantlığı, ikisi zərfi, biri təyin, biri bağlayıcı semini təqdim edir.

Baxılan semantemada leksik-qrammatik variantlıq *bir dəfə* sememi ilə verilir: *Once is enough for me* – Mənim üçün bir dəfə tamamilə yetərlidir. *To do smth. once-nəyisə bir dəfə etmək.*

Konnotativ K1 mənası *əvvəlki, çoxdankı, ondakı* semantemanın atributiv mənasıdır: *my once friend* – mənim əvvəlki dostum/mənim köhnə dostum. *Haçansa, bir dəfə* zərf sememi kimi çıxış edir: *I was very fond of him once* – Mən haçansa onu çox sevirdim/Mən bir zamanlar onu çox sevirdim. Semem gələcək zaman anlamını da verir. *I hope to go there once* – Mən haçansa ora getmək niyyətindəyəm. Bağlayıcı semem *dərhal* mənasını aktuallaşdırır. İkinci hadisə birincinin nəticəsi kimi dərhal

baş verir: *Once you show any sign of fear, the dog will attack you* – Siz qorxduğunuzu hiss etdirən kimi dərhal it üzərinizə atılacaq.

N-Adj-Adv-P (isim-sifət-zərf-əvəzlik) modelini *same* polisemantının təhlili ilə göstərmək olar. Bu leksemin semanteması üç sememlə təmsil olunur. Onlardan ikisi leksik-qrammatik variantlığı, biri isə əvəzliyi təmsil edir.

İsim və əvəzlik səviyyəsində leksik-qrammatik variantlıq *həmin, eyni şey* sememi ilə ifadəsini tapır.

A Happy New Year to you!-The same to you! – Sizi yeni il münasibəti ilə təbrik edirəm! – Mən də Sizi həmçinin; *to belong to one and the same class* – eyni sinfə (qrupa) aiddirlər. Üç leksik-qrammatik sinfə görə leksik-qrammatik variantlıq *eyni cür, eyni şəkili* sememi ilə reallaşır: *the choruses were perhaps a little same* – xor nömrələri eyni cür (oxşar) idi; *Can you feel the same towards him as you used to?* – Sən ona əvvəlki kimi münasibət bəsləyə bilərsənmi?; *The same causes produce the same effects* – Eyni səbəblər eyni nəticələrə gətirib çıxarır.

Baxılan semantemada əvəzlik semi K1 konnotativ semində üzə çıxır: *with reference to our letter and your answer to same* – bizim məktubumuzu və sizin ona cavabınızdan danışsaq.

N-Adj-Prep-C (isim-sifət-önlük-bağlayıcı) modeli. Bu model çoxsememli *saving* leksemi ilə təmsil olunur. Leksemin semanteması yeddi sememi birləşdirir. Onlardan dördündə leksik-qrammatik variantlıq üzə çıxır. Bir semem substantiv, ikisi isə atributivdir.

İsim və sifət səviyyəsində leksik-qrammatik variantlıq *qənaət* anlamında *saving of energy* – enerjinin qənaəti; *a saving house keeper* – qənaətcil sahibə; *xilas* mənasında özünü göstərir: *This was the saving of him* – Bu onun xilas idi; *the saving grace of humour* – yumorun xilasedici hissi.

Express ingilis dilində dördkateqoriyalı polisemantdır. Söz isim, sifət, zərf və feil nitq hissələrində yer alır. İsim olaraq lüğətlərdə onun 5 mənası qeyd olunur. Ümumi tərcümə lüğətlərində verilən bu mənələrdən ikisi terminoloji səciyyə daşıyır. Dəmir yolu sahəsinə aid edilən *express* xüsusi dəmir yolu nəqliyyatı hesab olunur. Aydın ki, *ekspress* hazırlanma texnologiyasına, quruluşuna və s. görə xüsusi qatar

növü deyildir. Onun başqa qatarlardan fərqləndirilməsi iki məntəqə arasındakı məsafənin sürətlə, daha tez qət olunmasına əsaslanır. *Ekspress* sərnəşin, poçt, yük qatarları da ola bilər. Əgər adi sərnəşin qatarı iki məntəqə arasındakı məsafəni şərti olaraq iki günə qət edirsə, ekspress bu məsafəni bir günə başa vurur. Deməli, ekspress qatarın əsas xüsusiyyəti onun sürətlə hərəkət etməsi, aralıq dayanacaqların böyük əksəriyyətində dayanmaması, marşrut üzrə dayanmalı olduğu dayanacaqlarda durmaya az vaxt sərf etməsi, onun üçün yolun, əsasən, açıq olması (yaşıl işıq) ilə səciyyələnir ki, bu da məsafəni tez qət etməyə imkan yaradır. Ümumi lüğətlərin əksəriyyətində *express* sözünün birinci mənası kimi gəmir yolu termini olan *express* verilir. Sözün ümumi mənası sürətlə bağlıdır. Çoxmənalı sözün etimologiyasında da bu amil göstərilir. Qeyd olunmuş ümumi mənə inkişaf etmiş və yeni törəmə mənalar əmələ gətirmişdir. *Ekspress* sözünün ikinci mənası *kuryer, feldyeqer* göstərilir. Bu mənə da məlumatın, sənədin, əşyanın və s. tələb olunan yerə tez çatdırılmasını həyata keçirən şəxsləri ifadə etmək zəminində yaranmışdır. Məlumdur ki, lokal məkan daxilində sənədi poçtla başqa bir müəssisəyə göndərmək bir neçə gün vaxt tələb edir. Eyni işi müəssisədə çalışan kuryer qısa müddətdə yerinə yetirir. Əşya, məlumat, sənəd və sairənin abonentə tez çatdırılması poçt rabitəsində ekspress xidmətin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Xidmət çatdırılmasını sürətləndirmək məqsədi daşımışdır. Nəticədə polisemantın ümumi mənasının inkişafı nəticəsində *təcili məktub, təcili teleqram, təcili göndəriş* mənaları *ekspress* sözü ilə ifadəsini tapmışdır. Polisemantın dördüncü mənası da mal və pulun təcili göndərişini ifadə edir. Bu xidməti həyata keçirən nəqliyyat kontorları, nəqliyyat komponiyaları da adın köçürülməsi ilə adlandırılmışdır.

Ekspress sözünün beşinci mənası hər b termininin mənasıdır. Atılan güllənin başlanğıc sürətinin yüksək olması ilə fərqlənən tufəng növü *express* adlandırılmışdır.

İstər leksik, istərsə də leksik-qrammatik polisemiyanın öyrənilməsində əsas mənbə rolunu lüğətlər oynayır. Tədqiqatçılar mövcud lüğətlərdə leksemin mənalarını müəyyənləşdirirlər. Əslində polisemiyanı tədqiq etmək zamanı lüğəti normativ vasitə saymaq polisemantik sözün bütün inkişaf xüsusiyyətlərini, eləcə də tam mənə dairəsini açmaq imkanı yaratmır. Qeyd edildiyi kimi lüğəti müəllif və ya müəlliflər

kollektivi tərtib etdiyindən onda subyektiv fikirlər kifayət qədər yer tutur. Çoxmənalı sözün bütün mənalarını müəyyənləşdirmək böyük mətn massivini araşdırmağı tələb edir. Çünki kontekst mənənin təyinində əhəmiyyətli rol oynayır. Son dövrlərdə korpus dilçiliyinə böyük diqqət yetirilir və milli dil korpusları yaradılır. Milli korpusda yeni sözün işləndiyi kifayət qədər çox kontekstlər tapmaq mümkündür. Bu kontekstlərin təhlili, onda işlənən sözün semantikasının müəyyənləşdirilməsi çoxkateqoriyalı polisemantların yeni mənalarının aşkara çıxarılmasında əvəzsiz rol oynayır. Britaniya Milli korpusu göstərilən aspektdə araşdırılmış, tərcümə və izahlı lüğətlərdə göstərilməyən mənalar tapılmışdır. Məsələn, *increase* ləksemnin semantemasında lüğətlərdə qeydə alınmayan D1 sememinin sifət leksik-qrammatik variantı *artan* aşkara çıxmışdır. *The increase supply goes to those who can pay the paper industry and the urban consumer.* – *Artan* təklif kağız sənayesini və şəhər istehlakçısını ödəyə bilənlərə gedir.

Listen ləksemnin lüğətlərdə olmayan *dinləyən* D1 sifət leksik-qrammatik variantı aşağıdakı kontekstdə işlənmişdir. *The supporter is often a listen ear who may also be able to give some practical help with the new baby.* [78, s. 12]. – Dəstəkçi çox vaxt doğulmuş körpəyə bəzi praktiki köməklik göstərə bilən dinləyəcidir.

Başqa bir ləksem – *learn* sözünün K1 sememinin adyektiv leksik-qrammatik variantı *mənimsənilmiş* mənasında istifadə edilmişdir.

“Abstract n. 1. mücərrədləşmə; 2. rezüme, xülasə, konspekt, referat, qısa icmal; 3. mücərrəd sənət əsəri; abstract a.1. mücərrəd/abstrakt; 2. inc. abstrakt; 3. 1) çətin başa düşülən; 2) nəzəri; abstract v. 1. çıxmaq; ayırmaq; çıxarmaq; 2. mücərrədləşdirmək; ayrıca baxmaq; 3. referatlaşdırmaq; ümumiləşdirmək; 4. ev oğurlamaq; 5. kim. k.t. distillə etmək” [191, s. 15].

Abstract sözü üçkateqoriyalı N-Adj-V (isim-sifət-feil) modelinə aiddir. İsim kimi 3, sifət kimi 2, feil kimi 5 mənəsi vardır. Ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə mənələrin sayı arasındakı fərq polisemantın hər nitq hissəsinə görə fərqli semantik inkişaf keçdiyini təsdiq edir. Semem sayına görə qəbul edilmiş qruplardan hansına mənsubluğu təyin edərkən iki meyardan birinə istinad oluna bilər. Birinci meyar hansı kateqoriyadan, yəni hansı nitq hissəsinə aidlikdən asılı olmayaraq mənə sayının

çoxlüğünü nəzərə almaq, ikinci meyar isə sözün ilkin mənasına istinad etmək ola bilər. Fikrimizcə, bu sözün ilkin və ümumi mənası *mücərrəd* sifətidir. Həmin sifət əsasında feili və ismi mənalar əmələ gəlmişdir. Semantik inkişaf *mücərrəd*→*mücərrədləşdirmək*→*mücərrədləşmə* istiqamətində getmişdir. Hər üç mənə kateqoriya üzrə birinci denotativ mənadır. Sözün *referat*, *rezüme*, *konspekt*, *icmal* mənaları isim üçün ikinci denotativ mənalardır. İngilis dilində bir sözün beş denotativ ifadə etməsi halı ilə üzləşirik. Əgər *rezüme* və *xülasə* sözlərinin eyni denotativ bildirməsini qəbul etsək, denotativlər sayı dördə enir. *Konspekt*, *icmal* və *referat* mənaları fərqli denotativlər bildirir. Yəni *referat*, *konspekt* və *icmal* bir-birinin eyni deyildir. Onların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri vardır.

İlkin və ya ümumi *mücərrəd* mənasından *rezüme*, *xülasə*, *icmal*, *konspekt* mənalarına doğru inkişafın əsasında tam materialı bu və ya digər şəkildə ixtisar etmək durur. Tam material onun məzmunu ilə bağlı hazırlanmış rezümedən, konspektdən, icmal və referatdan daha informativ, eləcə də daha asan başa düşüləndir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, məqaləni, əsəri və s. referatlaşdırma onu bir qədər mücərrədləşdirməkdir. Deməli, polisemantın mənaları ümumi mənaya görə əlaqəlidir. *Mücərrədləşdirmə* ilə *çıxarmaq*, *ayırmaq*, *çıxmaq* mənaları da bağlılığa malikdir. Referat xülasə, icmal hazırlanarkən tam materialın müəyyən hissələri çıxarılır. Yaxud tam mətnin müəyyən hissəsini ayıraraq kənara qoyma hadisəsi baş verir. Köhnəlmiş kimyəvi termin *distillə etmək* də sözün *ayırmaq*, *çıxarmaq* mənalarından törəmədir. Distillə prosesində suyun tərkibindəki minerallar, duzlar çıxarılır, yəni tərkibdəki element və ünsürlərin ayırma prosesi baş verir. *Abstract* sözünün semantik inkişafına əsaslanaraq onun qrafını qurmaq olar.

Sözlərin semantik inkişafında motivləşmə xüsusi rol oynayır. Bu cəhət çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənalarını nəzərdən keçirdikdə də hiss olunur. Məsələn, *stove* – *soba*, *plitə* (*mətbəx*); *bud* – *tumurcuq* (*açılmamış yarpaq*), *qönçə* (*açılmamış çiçək*); *cold* (*isim*) – *soyuqdəymə*, *zökəm*; *cherry* – *albalı*, *strawberry* – *çiyələk*, *yer moruğu*; *story* – *hekayə*, *povest*, *poem* – *şeir*, *poema*; *blue* – *göy*, *mavi*; *stale* – *boyat*, *köhnə* (*çörək*), *crisp* – *xışıldayan* (*qar haqqında*); *təzə* (*tərəvəz haqqında*); *qoxulu*

(*hava haqqında*); *kövrək* (*peçenye haqqında*); *to marry* – *evlənmək, ərə getmək*; *to wash* – *yumaq, yumaq* (*ağ və parçadan olan əşyalar haqqında*) və s.

Swim – birbaşa üç mənaya malik sözdür: 1) *bədənin müxtəlif hərəkətləri vasitəsi ilə suyun üzərində qalmaq; hərəkət etmək, insan və heyvanlar haqqında*; 2) *su istiqamətində hərəkət etmək, axmaq*; 3) *su səthi üzərində xüsusi vasitələrlə, maşın, qurğu və sairənin köməyi ilə yerdəyişmə (gəmilər haqqında)*. Çoxmənalı sözlərin bütün dillərdə izahları eyni ola bilməz, eyni zamanda bir dildə çoxmənalı olan sözün başqa dildə çoxmənalı olmaması və ya mənə fərqlərinin azlığı mümkündür. Ona görə də *swim, float* və *sail* ingilis sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları çoxmənalı sözlərin bütün mənalarını əhatə edə bilməz. Çoxmənalı sözün mənalarının tərcüməsində də müəyyən çətinliklər aşkara çıxır ki, onlardan biri müvafiq mənani bir sözlə ifadə etmək mümkün olmadıqda onun izahına üstünlük verilir.

Üçkateqoriyalı modellərdən Adj-Adv-Prep (sifət-zərf-önlük) modeli ən məhsuldar olanıdır. Modeli hipersemem tipli *through* [194, s. 1355] leksemi təmsil edir ki, onun da sifət kimi dörd, zərf kimi altı, önlük kimi də altı mənəsi vardır.

Təbiidir ki, sözlərin çoxmənalılıığı bütün dillərdə eyni olmur və ola da bilməz. Belə ki, eyni anlayışı müxtəlif dillərdə bildirən sözlər bütün dillərdə eyni çoxmənalılığa malik deyildir. Məsələn: Azərbaycan dilində *göz* sözünün mənə həcmi eyni ilə rus dilində *глаза*, ingilis dilindəki *eye* sözlərinə uyğun gəlmir. Bu, şübhəsiz, təbii olaraq hər dilin öz milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa-olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi – müstəqil mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna, baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənalar kimi özünü göstərir. Müstəqil mənə sözün əsas mənəsi olub, başqa mənalar isə ikinci, üçüncü və hətta dördüncü dərəcəli yeri tutur. Başqa sözlə ifadə etsək, söz öz müstəqil mənəsindən ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə daşıyır. Sözün mənalarından biri əsas, qalanları isə məcazi mənada işlədilir. Məsələn: *child's head* (uşağın başı) sözündəki *head* (baş) sözü həqiqi mənada, *head-office, headquarter*, yaxud *head of the cabbage* birləşmələrindəki *head* sözü isə məcazi mənada işlənmişdir. Başqa bir misal: *foot*

(ayaq) sözü həqiqi mənada, *foot of the mountain* sözündəki *foot* sözü isə məcazi mənadaşıdır.

Söz çoxmənalı olanda özünün əsas mənasından başqa ayrı-ayrı leksik vahidlərlə birləşmədə ifadə etdiyi mənada arasında fərq əmələ gəlir. Bu zaman ümumi və ya əsas mənada ilə əlaqə və bağlılıq qalır. Məsələn, *to want something* – nə isə istəmək, nəyinsə ehtiyacını hiss etmək; *to want to do something* – nə isə etməyi istəmək.

Sözün çoxmənalılığı və ya polisemantikliyi onun müxtəlif əşya, hadisəni adlandırmaq xüsusiyyətidir. Söz əvvəlki mənasından əlavə, yeni mənada qazanır və eyni zamanda əvvəlki mənanı da qoruyub saxlayır. Nəticədə həmin söz dildə çoxmənalı söz statusu qazanır. “Çoxmənalılıq və yaxud polisemiya sözün müxtəlif sinfə xas olan əşyaları adlandırma bacarığına malik olmasıdır. Sözün eyni zamanda bir neçə hadisə, əşyanı adlandırma bacarığına malik olması və yaxud sözün mənasının bir əşyadan, hadisədən digərinə köçürülməsini dilçilikdə çoxmənalılıq, polisemiya terminləri ilə yanaşı sözün mənada köçürülməsi, mənada intiqalı və ya məcazda adlandırılır” [40, s. 112].

Sözün çoxmənalılığının formal göstəricisi onun müxtəlif semantik siniflərə aid sözlərə birləşməsi, semantik adekvatlıq və müxtəlif leksik vahidlərlə qarşılaşdırma, eyni zamanda sözün müxtəlif qrammatik formalarda səciyyələndirilməsidir. Məsələn: *to break* feili *sındırmaq* mənasında zərif, sınaq əşyaları bildirən isimlərlə birləşir: *to break a vase*, *to break a glass*, *to break a cup* və s. eyni mənalı fellərlə sinonim cərgə təşkil edir: *to smash*, *to crash*, *to crack*; əks mənalı fellərlə antonimik cərgə yaradır: *to fix*, *to mend*, *to repair*, *to put together* və s. Felin başqa lüğəvi mənası isə *saxlamaq* mənasıdır. Bu mənada bu feil *to observe*, *to keep*, *to fulfil*, *to stick to smth.* felləri ilə antonim olur. İkinci mənada *to break* feili eyni zamanda mücərrəd mənalı isimlərlə birləşə bilər. Məsələn, *to break a promise* (vədə əməl etməmək), *to break a vow* (əhdi pozmaq), *to break an oath* (anda əməl etməmək), *to break a law* (qanunu pozmaq), *to break a treaty* (müqaviləyə əməl etməmək), *to break a resolution* (fərmana əməl etməmək), *to break regulations* (nizamnaməni pozmaq) və s. Digər bir misal; ingilis dilində *to hold* feili *saxlamaq* mənasında işlənir bir sıra feillərlə sinonim cərgə, bəzi

feillərlə antonom cütlər yaradır. Bu feil həm də müasir ingilis dilində ictimai-siyasi məfhumları bildiren isimlərlə birləşir; *to hold a meeting* – iclas keçirmək, *to hold a conference* – konfrans keçirmək və s. Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında sıx əlaqə olduğuna görə, sözün müxtəlif qrammatik işləkliyə malikliyi həmin sözün müxtəlif leksik mənalara sahib olmasını göstərir. Sözün çoxmənalılığına göstərici eyni feilin təsirli və təsirsiz olması (*Why shed tear? Dogs shed in spring*), cəm formalarının müxtəlifliyi (*pennies-pence*), müxtəlif zaman formalarının, feillə ismin tək və cəm halda uzlaşması və s. ola bilər.

Sözün yeni məna kəsb etməsi ilk vaxtlarda sözün ayrıca leksik-semantik variantını təşkil etmir. Zaman keçdikcə yeni məna formalaşır və yeni leksik-semantik variant təşkil edir. Məsələn, *floor* sözü *mərtəbə* bildirir və *bed*, *bottom* sözləri ilə sinonimlik təşkil edir. Ancaq müxtəlif mərtəbələri göstərməklə (məsələn; *on the first floor, on the second floor* və s.) *floor* sözü çoxmənalı söz ola bilmir. Digər tərəfdən, *floor* sözü ingilis dilində həm də *döşəmə* mənasında işlənir. Bu mənada artıq *floor* sözü otağın bir hissəsini göstərir və otağa aid sözlərlə əlaqələnir. Məsələn, *floor, ceiling, wall* və s. mənasında bu söz müxtəlif sifətlərlə əlaqəyə girir. Məsələn: *wooden floor, stone floor, tile floor* və s. Görünür ki, *floor* sözü də ingilis dilinin ilkin dövrlərində bir mənada işlənmiş, daha sonralar isə yeni leksik semantik variant kəsb etmişdir. Sözlərin əsas mənasına təsir etmədən onların leksik-semantik variantları arasında fərq, əksər hallarda öz ifadəsini ya sintaktik quruluşda ya da digər sözlərlə müxtəlif cür uzlaşmalarda, birləşmələrdə – frazeoloji birləşmələrdə tapır.

V.V.Vinoqradoy sözlərdən və onların formalarından bəhs edəndə sözlərin leksik-semantik variantlarının daxilində ifadə vasitələrinin müxtəlifliyinə diqqət yetirərək qeyd edir ki, leksik-frazeoloji formaların zahiri təzahürü bəzən qrammatik dəyişikliklərin özünəməxsusluğu olur ki, bunun da altında hər şeydən öncə leksik mənasından asılı olaraq bu və ya digər formanın işlədilməsi və tərkibdə xüsusiyyəti anlaşılmalıdır [69, s. 75].

A.İ.Smirnitski göstərir ki, bu və ya digər fərq, xüsusi ilə, isimlərdə tək və cəm formaların birinin işlənməsi bəzi hallarda bəzi feillərdə davamedici formanın işlənməməsi və s. verilmiş sözün bu və digər leksik-semantik variantından, onun

sintaktik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Sintaktik xüsusiyyətlərlə birlikdə onlar müəyyən leksik-semantik variantın qrammatik xüsusiyyətlərini yaradır. Bu qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətlər sözün oxşarlığını yox etmir. Məsələn, *look* sözü *baxış* mənasındadırsa, onda bu söz cəm formasında işlənməz. Lakin həmin söz *zahir* mənasında cəmdə işlənir. Deməli, tək və cəm formasının işlənməsi sözün konkret mənasından, semantikasından asılıdır. Eyni zamanda isimlərin tək və cəm formalarının semantikadan asılılığından danışanda, tək və cəm fərqlərinin asanlıqla leksikləşməsi diqqəti özünə çəkir. Tək və cəm formalardan biri fərqli mənalı söz olur. Məsələn, *look – baxış, looks – zahir; belonging – ləvazimat; belongings – avadanlıq* və s. [135, s. 16].

T.İ.Arbekova sözün çoxmənalılığının kontekst daxilində açıldığını, yəni sözün hansı mənada işləndiyinin açılmasının ancaq situasiya daxilində mümkünlüyünü qeyd edir [48, s.83]. Məsələn; *I have got a spoon but I have not got a fork. He stopped working and stuck the fork into the ground* – cümlələrində *fork* sözünün semantikasının açılması, hansı mənalarda işlədilməsi, birinci cümlədəki, eləcə də ikinci cümlədəki mənaları ancaq kontekstdə məlum olur.

Çoxmənalı feyllərin semantikasındakı sememlər kommunikativ relevantlıq baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn, *tell* [192, s. 930] leksemının semantemasına 12 semem daxildir. Kommuniativ əhəmiyyətlilik dərəcəsinə görə

D1v *xəbər vermək, danışmaq* seçilir. İşlənmə tezliyinin 65,5%-ni bu mənə əhatə edir.

Bir sıra feyllərdə daha çox kommunikativ əhəmiyyətli K1 sememi olur. Məsələn, bəzi feyllərdə K1 sememi kommunikativ relevant olursa, *cover* [192, s. 203] leksemində D2 sememi kommunikativ əhəmiyyətlidir.

Cover feilində D1 *örtmək, bağlamaq* mənalarının əhatə edir.

Cover nitq hissəsi kimi isim olduqda *qapaq, örtük* mənaları D1 sememi olur. Müasir ingilis dilində sözün *pul kütləsi* D2 mənası kommunikativ əhəmiyyətlidir.

Kommunikativ relevantlıq və ya kommunikativ əhəmiyyətlilik çoxmənalı sözün mənalarının mətnlərdə işlənmə tezliyinə görə müəyyənləşir. Britaniya Milli Korpusundakı materialın tərkibi sözlərin çoxmənalılığına görə də emal edilmişdir.

Korpus dilçiliyində sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi və hər mənanın işlənmə tezliyi təyin edilir. Bu da imkan verir ki, polisemantın kommunikativ relevantlığı müəyyənləşdirilsin.

İngilis dilində *stand* ləkseminin semantikasını araşdıraraq. O.Musayevin lüğətində [186] *stand* isminin 11, feilinin 10 mənası qeyd olunmuşdur. İngiliscə-Azərbaycanca digər lüğətdə [187] ismin 7, feilin 15 mənası qeyd edilmişdir. V.Ərəbovun lüğətində isə *stand* sözünün isim kimi 8, feil kimi 15 mənası verilmişdir.

“*Stand f. 1)dayanmaq, durmaq; 2)qalxmaq, ayağa qalxmaq; 3)qoyulmaq, yerləşdirmək, yerləşmək; 4)tablaşmaq, tab gətirmək, davam gətirmək; 5)qoymaq, yerləşdirmək; 6)söykəmək, dayamaq, dirəmək; 7)müəyyən fikir, müddəə, əsasnamə qəbul etmək; 8)anmaq, durmaq, əyləmək; 9)dözmək, verə bilmək, vermək, tutmaq, çıxmaq (soyuq, sınaq); 10)çəkmək, qatlaşmaq; 11)qüvvədə qalmaq; 12)halda olmaq, vəziyyətdə olmaq (işlər); 13)qonaq etmək; 14)namizəd olmaq; 15)hər hansı bir münasibətdə olmaq” [188, s.881-882].*

O.Musayevin lüğətində *stand* feilinin *müəyyən nöqtəyi-nəzəri müdafiə etmək; təkid/israr etmək* mənaları verilmişdir ki, bunlar V.Ərəbovun lüğətində yoxdur.

Ümumiyyətlə, lüğətlərdə çoxmənalı sözlərin mənalarının verilməsində fərqlilik çoxdur. Təbii ki, sözün mənalarının tam dairəsini müəyyənləşdirmək kifayət qədər çətinidir.

Stand çoxmənalı feilinin O.Musayevin lüğətində verilmiş mənalar ardıcılığı və bu mənalar arasında əlaqələri təhlil etməyə çalışaq. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, hər iki lüğətdə birinci mənə *durmaq, dayanmaq* semidir. V.Ərəbovun lüğətində mənə *dayanmaq, durmaq* ardıcılığı ilə izah edilmişdir. Ardıcılığın birincisində (O.Musayev) ilkin əsas mənə Azərbaycan dilinin *dayanmaq* feilinin qarşılığıdır.

Stand sözünün isim kimi mənalarını da nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu halda əsas mənani daha aydın başa düşmək mümkündür. O.Musayevin lüğətində *stand* sözünün ismi mənaları: 1) *dayaq, dirək; althıq; üçayaq; 2) asılqan; 3) köşk, alver butkası, dükança; 4) estrada; 5) tribuna; 6) xitabət kürsüsü; 7) yer, vəziyyət; 8) dayanacaq (avtobus üçün); 9) fasilə; 10) çəşmə, çəşib qalma, çətinlik; 11) müdafiə etmə; qoruma* [186, s. 1365].

V.Ərəbovun lüğətində isə *stand* sözünün səkkiz mənası verilmişdir: “1) *dayanma, əylənmə; duracaq, dayanacaq*; 2) *yer, mövqe, duruş, vəziyyət; hərbi müqavimət, qarşılıq*; 3) *dayaq, altlıq*; 4) *köşk, dükənçə, talvar*; 5) *dayanacaq (nəqliyyat, taks)*; 6) *tribuna, kürsü*; 7) *amer. məhkəmədə şahidin yeri*; 8) *biçilməmiş, yığılmamış məhsul*” [188, s.882].

İki lüğətdə verilmiş mənaların mövqelərinin müqayisəsini aparmazdan əvvəl lüğətlərdə çoxmənalılığa aid fikirləri nəzərdən keçirək.

O.İ.Musayev yazır: “*Müasir ingilis dilində işlənən sözlərin bir qismi dilimizdə bir deyil, bir necə mənaya malik olur. Bu mənaların bir qismi bir-birinə yaxın, digər qismi isə uzaq olur. Eyni ingilis sözünə xas olan yaxın mənalar arasında vergül işarəsi, qismən uzaq mənalar arasında isə nöqtəli vergül işarəsi qoyulur və bu mənalar ərəb rəqəmi ilə sıralanır. Məsələn, shamless 1) abırsız, utanmaz; 2) ədəbsiz; effect p.1. nəticə; 2) məqsəd; 3) təsir*” [187, s. 5].

Bəzi ingilis sözlərini dilimizdə tərcümə edərkən, onların müxtəlif mənalarını dəqiqləşdirmək üçün əlavə izahat vermək lazım gəlir. Bir növ izahatlar həmin sözdən ya əvvəl, ya da sonra mötərizədə verilir. Belə sözlərdən biri *corn* sözüdür. Bu söz lüğətdə belə verilir: “*corn pl.taxıl; dən; büğda (xüs. İngiltərədə); 2) (Amerikada) qarğıdalı; 3. dənə (kofe/istiət dənəsi)*” [186, s.10].

Araşdırmalar göstərir ki, İngiliscə-Azərbaycanca lüğətlərin tərtib prinsipləri tam deyil və çoxmənalı sözün mənalarını fərqləndirmək üçün istifadə olunan nömrələmə haqqında məlumat verilmir. Bu kimi faktlar bir daha təsdiq edir ki, çoxmənalı sözlərin lüğətlərdə verilməsi zamanı vahid prinsiplər təyin olunmamışdır. Hər bir lüğətin tərtibçisi və ya tərtibçiləri çoxmənalı sözə öz nöqtəyi-nəzərindən yanaşa bilir ki, bu da subyektiv amillərin mənaların ayrılmasına təsir göstərdiyini təsdiq edir. “*İngilis dilində çoxmənalı sözlərin semantikasını, onların leksik-grammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən izahlı lüğətdən istifadə etmək məqsədəuyğundur, çünki, bu lüğətlərdə sözün mənası açılır, izah olunur. İkidilli lüğətlərdə isə sözün ancaq qarşılığı və ya qısa izahı verilir. Sözün əsas, mərkəzi mənası söz təcrid edilmiş şəkildə götürüldükdə onun kontekstdəki mənasının təyininə çətinlik yaradır*” [24, s. 115].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənalı sözlər dilin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya başqa mənanın ifadəsi üçün hər zaman yeni söz axtarılmır, həqiqi məna və məna incəliyi dildə mövcud olan xüsusi məna əldə edən söz vasitəsi ilə ifadə edilir. Bununla yanaşı, dildə sözlərin çoxmənalılığı fikir dolaşığı və anlaşılmazlığı kimi hallar törətmir.

NƏTİCƏ

1. Polisemiyada əsas şərt mənaların çoxluğu və bu mənaların bir-biri ilə müxtəlif xətlər üzrə bağlılığıdır. Polisemantikliyi doğuran mənalar bir-birindən ayrıldığı kimi, onların əsasında əmələ gələn yeni mənalı sözlər də bir-birindən semantik cəhətdən fərqlənir. Çoxmənalı sözün məna variantları sözdaxili paradigma əmələ gətirir, biri-biri ilə semantik cəhətdən kəsişir.

2. Polisemiya hadisəsi komponent, kontent və müqayisəli təhlil metodları ilə araşdırıldıqda sözün birbaşa denotativ mənası, törəmə nominativ mənası, motivləşdirilmiş konnotativ mənası, eləcə də motivləşdirməni itirmiş və ya motivləşməmiş konnotativ mənaları aşkara çıxır. Söz ilkin denotativ mənasından motivləşmiş köçürmə mənasına doğru necə inkişaf etməsi semantik derivasiyanın ümumi mexanizmi aydınlaşdırır.

3. Polisemiya ilə omonimliyin zəruri və kafi şərtləri vardır. Sözlərin qrafik və fonetik cildinin eyniliyi həm çoxmənalılıq, həm də omonimliyin kafi şərtidir. Qrafik və fonetik cildi eyni olan sözün mənaları arasında əlaqənin yoxluğu omonimlik, əlaqənin mövcudluğu isə çoxmənalılıq üçün zəruri şərtidir.

4. Leksik polisemiya çoxmənalılığın birinci, leksik-qrammatik polisemiya isə ikinci səviyyəsidir. İki fərqli tipli leksik-qrammatik polisemiya vardır. Bunlardan birində həm sözün mənasında semantik dəyişmə baş verir, həm də söz kateqorial dəyişməyə məruz qalır. İkinci tip leksik-qrammatik polisemiyada sözün semantikasi dəyişmir, qrammatik kateqoriyası isə dəyişir. Belə leksik-qrammatik polisemiya leksik-qrammatik variantlıq adlandır.

5. Polisemiyanın üç tipi vardır: 1) radial polisemiya; 2) zəncirvari polisemiya; 3) radial-zəncirvari. Radial polisemiyada bütün əlavə mənalar əsas məna ilə motivləşirsə, zəncirvari polisemiyada sözün yeni mənası ona yaxın olan məna ilə motivləşir, kənar mənalar ümumi semantik komponentə malik olmaya bilər. Radial-zəncirvari polisemiya isə əvvəlki iki tipin kombinasiyasını özündə birləşdirir.

6. Polisemiya hadisəsi çərçivəsində çoxmənalı sözün mənaları arasındakı münasibətlər arasından metoforik və metonomik assosiasiyalar, eləcə də funksiyaya

görə mənə köçürmələri yer alır. Sözü mənəsinin tarixi inkişafı metaforik, metonimik və ya funksional köçürmələr üzrə öyrənilədikdə birgə mövcud olan mənələr arasındakı münasibətlərin xarakterinin açılması təmin olunur.

7. İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya kateqoriyalardan – isim 38 modeldə, sifət isə 33 modeldə iştirak edir. Zərf seməmləri 34, feil 26, feili sifət 4, əvəzlik 11, önlük 23, bağlayıcı 18, ədat 5, nida 14 modeldə qeydə alınır.

8. Bir leksemin özündə birləşdirdiyi seməmlər çoxluğu semantem adlanır. Semantem həcminə görə fərqlənən leksemlər beş yere bölünür: 1) monosememli leksem (1 mənəli); 2) azsememli leksem: (2-5 mənəli); 3) çoxsememli leksem: (6-10 mənəli); 4) hipersememli leksem: (11-20 mənəli); 5) superhipersememli: (20-dən çox mənəli).

9. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarıdır. İngilis dilində ən çox rast gəlinən $N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modelidir. Modellər həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellər say və strukturca fərli ola bilər.

10. Hər bir konkret modelə aid olan leksemləri onlardakı seməmlərin sayına görə yarımşiniflərə bölmək olar. Bu halda hər modelin daha beş fərqli qrupunu göstərmək mümkündür. 1) monosememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 2) azsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 3) çoxsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 4) hipersememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 5) meqasememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli.

11. Modellərdə fərqli sayda nitq hissəsinin olması aşkara çıxdığından kateqoriyalar üzrə onların bölgüsü belədir: 1) ikikateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 2) üçkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 3) dördkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 4) beşkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 5) altıkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə. Abdullayev. – Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
2. Abdullayev, Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1992. – 330 s.
3. Abdullayev, S. Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Ə. Abdullayev. – Bakı: Victory, – 2013. – 595 s.
4. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
5. Adilov, M.İ. Dilçilik problemləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1982. – 326 s.
6. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A. Axundov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 254 s.
7. Axundov, A.A. Dil və ədəbiyyat / A.A. Axundov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 657s.
8. Axundov, A.A. Dilin estetikası / A.A. Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 224 s.
9. Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş / A.M. Babayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2002. – 515 s.
10. Babayeva, E.A. Çoxmənalı sözlərin ingilis dili dərslərində tədrisi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, – 2013. №3, – s. 175-180.
11. Babayeva, R.H. Müasir ingilis dilinin semasiologiyasında omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqli və oxşar cəhətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, – 2016. №7, – s. 65-70.
12. Bağırov, Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Morfologiya. / Ə.A.Bağırova. – Bakı: ADU nəşri, – 1985. – 79 s.
13. Benvenist, E. Ümumi dilçilik problemləri. / E.Benevenist. – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəşri, – 2014. –191 s.
14. Blumfild, L. Dil. / L. Blumfild. – Bakı: AMEA nəşri, – 2016. – 519 s.

15. Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət. / F.F. Cahangirov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – 308 s.
16. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
17. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 271 s.
18. Ələkbərov, A.Q. Leksik semantikanın bəzi metodoloji məsələləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri, Azərbaycan dili müntəxabatı, – 2013. № 3, – s. 286-299
19. Ələkbərov, A.Q. Söz nəzəriyyəsinə giriş // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri, Azərbaycan dili müntəxabatı, – 2013. № 3, – s. 299-335
20. Hacıyeva, Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatic frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. / Ə. Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, 2004. – 191 s.
21. Hüseyinzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. / M.H.Hüseyinzadə. – Bakı: Maarif, 1973. – 358 s.
22. Xəlilov, B.Ə. Feillərin ilkin kökləri. / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Təhsil EİM, 1998. – 222 s.
23. Kərimova, Ş.M. Polisemiyanın əsas məsələləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2016. №11, – s.194-198.
24. Kərimova, Ş.M. Leksik mənanın polisemantikliyə doğru inkişafı // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – 2017. № 2, – s.107-112.
25. Kərimova, Ş.M. İngilis dilində polisemiyanın inkişaf xüsusiyyətləri // İnformasiyalaşdırılmış Cəmiyyətdə Xarici Dillərin Tədrisinin Səmərəli Yolları Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransının Materialları, – Bakı: Bakı Biznes Universitetinin nəşri, – 21 April, – 2017, – s. 106-108.
26. Kərimova, Ş.M. Polisemiya və omonimiya // – Bakı: BSU nəşriyyəti, Humanitar elmlərin aktual problemlərinin öyrənilməsi, – 2018. № 3, – s. 34-37.

27. Kərimova, Ş.M. Leksik-qrammatik polisemiyada modelləşdirilmə // – Bakı: ADU nəşriyyatı, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. №2, – s. 95-100.
28. Məhərrəmli, B.B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf / B.B. Məhərrəmli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 400s.
29. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 91 s.
30. Məmmədov, N.N. Dilçiliyə giriş / N.N.Məmmədov, A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1980. – 316 s.
31. Məmmədov, N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları / N.N.Məmmədov. – Bakı: Maarif, – 1971. – 368 s.
32. Məmmədzadə, P.A. Omonimika semasiologiyasının tərkib hissəsi kimi və İngilis-Azərbaycan dillərində onların semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2016, №1, – s. 68-72.
33. Musayev, O. İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Maarif, – 1979. – 356 s.
34. Musayev, O. İ. İngilis dilinin qrammatikası / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – 587 s.
35. Musayev, O.İ. Bir daha Azərbaycan dilində sifətin dərəcə kateqoriyası haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Türkologiya jurnalı, – 2014. №2, – s. 38-48.
36. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.M.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1985. – 406 s.
37. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik / A.M.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1989. – 568 s.
38. Rəcəbli, Ə.Ə. Universalilər dilçiliyi / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 272 s.
39. Tahirov, İ.M. Temporal leksika / İ.M.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 142 s.
40. Verdiyeva, Z.N. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.M.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 306 s.

41. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.
42. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 120 s.
43. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica III / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 272 s.
44. Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica IV / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 334 s.

Rus dilində:

45. Алефиренко, Н. Ф. Спорные проблемы семантики / Н.Ф.Алефиренко. – Москва: Гнозис, – 2005. – 326 с.
46. Аракин, В.Д. Омонимы в английском языке // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1958. №4, – с. 3-11.
47. Арапов, М.В. Употребительность и многозначность слова // – Тарту: Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов, Ученые записки Тартуского университета, – 1987. Выпуск 774, – с. 15-28.
48. Арбекова, Т.И. Лексикология английского языка / Т.И.Арбекова. – Москва: Высшая школа, – 1977. – 234 с.
49. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / В.И. Арнольд. – Москва: Высшая школа, / – 1986. – 268 с.
50. Арнольд, И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования (на материале имени существительного) / И.В. Арнольд. – Москва: Просвещение, – 1966. – 191 с.
51. Арнольд, И. В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1979. № 5, – с. 10-14.
52. Арсеньева, М.Г. Многозначность и омонимия / М.Г.Арсеньева, Т.В.Строева, А.П. Хазанович. – Ленинград: Издательство ЛГУ, – 1966. – 130 с.

53. Архипов И.К. Типы значений и номинативно-коммуникативные функции дериватов // – Пермь: Деривация и семантика: слово-предложение-текст: Межвузовский сборник научных трудов, Полюмя, – 1986. – с. 50-64.
54. Архнгельская, Т.А. Развитие лексико-грамматических свойств качественности у относительных прилагательных в русском языке: / Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1972. – 24 с.
55. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. – Москва: Просвещение, – 1957. – 295 с.
56. Бабицкене, З.И. Регулярная полисемия и ее отражение в русской и литовской лексикографии (на материале имен существительных): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Ленинград, 1983. – 26 с.
57. Бабушкин, А.П. Возможные миры в семантическом пространстве языка / А.П.Бабушкин. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, – 2001. – 87 с.
58. Бархударов, Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка / Л.С. Бархударов. – Москва: Высшая школа, – 1975. –156 с.
59. Бахнару, В.И., Пуриче В.С. Общая теория омонимии и принципы составления словаря омонимов // В.И. Бахнару, В.С. Пуриче. – Кишинев: Теория языка и словари, – 1988. – с. 110-115.
60. Бендикс, Э. Г. Эмпирическая база семантического описания // – Москва: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике. Проблемы и методы лексикографии. – 1983. Выпуск XIV, – с. 75-107.
61. Беседин, П.Ф. Семантическая моделируемость системы переносных значений // Семантика языковых единиц: доклады VI Международной конференции, – Москва: – 1998, – с. 94-96.
62. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке / Р.А.Будагов. – Москва: Просвещение, – 1965. – 492 с.

63. Васильев, Л.М. Коннотативный компонент языкового значения // – Екатеринбург: Русское слово в языке, тексте и культурной среде, – 1997. – с.35-40.
64. Васильев, Л.М. Полисемия // – Уфа: Исследования по семантике, Издание УПИ, – 1975. – с. 3-10.
65. Васильев, Л.М. Современная лингвистическая семантика / Л.М. Васильев. – Москва: Высшая школа, – 1990. –176 с.
66. Вежбицкая, А.Ф. Семантические универсалии и описание языков / А.Ф.Вежбицкая. – Москва: Школа Языки русской культуры, – 1999. – 780 с.
67. Вейнрейх, У.М. Опыт семантической теории // – Москва: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика, – 1981. Выпуск X, – с. 50-176.
68. Вендина, Т.И. Словообразование как способ дискретизации универсума // – Москва: Вопросы языкознания, – 1999. № 2, – с. 27-50.
69. Виноградов, В.В. Основные типы лексических значений слов. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В.В.Виноградов. – Москва, – 1977. – 169 с.
70. Виноградов, В.В. Об омонимии и смежных явлениях // – Москва: Вопросы языкознания, – 1960. №5, – с. 3-17.
71. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1972. – 615 с.
72. Вольф, Е.М. Грамматика и семантика прилагательного / Е.М.Вольф. – Москва: Наука, – 1978. – 200 с.
73. Воронцова, Г.Н. Очерки по грамматике английского языка / Г.Н. Воронцова. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1960. – 399 с.
74. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология / В.Г.Гак. – Москва: Международная отношения, – 1977. – 59 с.
75. Гак, В.Г. Язык как форма самовыражения народа / В.Г.Гак. – Москва: Наука, – 2000. – 311 с.

76. Гак, В.Г. Языковые преобразования / В.Г.Гак. – Москва: Школа Языки русской культуры, – 1998. – 768 с.
77. Гапеев, В.В. О конверсии в современном английском языке // – Новосибирск: Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, – 1975. №4, – с.108 –113.
78. Гатиатуллина, З.З. Сравнительная типология лексических систем английского и татарского языков (на материале словообразования) / З.З.Гатиатуллина. – Москва: Московский Государственный Педагогический Институт, – 1982. – 106 с.
79. Гинзбург, Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия / Е.Л.Гинзбург. – Москва: Наука, – 1985. – 223 с.
80. Гогошидзе, В.Д. Взаимодействие семантики и грамматики: глагол в системе частей речи: /Автореферат дисс. доктора филологических наук/ – Ленинград, 1988. – 38 с.
81. Городецкий, Б.Ю. К проблеме семантической типологии / Б.Ю.Городецкий. – Москва: Издательство МГУ, – 1969. – 564 с.
82. Гусейнов, Р.И. Диахрония полевой структуры части речи (на материале английских существительных): /Автореферат дисс. доктора филологических наук/ – Ленинград, 1989. – 33 с.
83. Добровольский, Д.О. Регулярная многозначность в сфере идиоматики // – Москва: Сборник статей в честь Н.Д. Арутюновой, – 2004. № 3. – с.77-88.
84. Ермакова, О.П. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов /Способы номинации в современном русском языке/ О.П.Ермакова. – Москва: Наука,– 1982. – с.109-123.
85. Жлуктенко, Ю.А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования // – Москва: Вопросы языкознания, – 1958. № 5. – с. 53-64.
86. Загоруйко, А.Я. Семантика словообразовательной базы и модели конверсии в современном английском языке // – Ростов-на-Дону: Семантика языковых единиц разных уровней, – 1987. – с. 94-101.

87. Задорожный, М.И. О границах полисемии и омонимии / М.И. Задорожный. – Москва: Издательство МГУ, – 1971. – 71 с.
88. Зализняк, А.А. Многозначность в языке и способы ее представления: /Автореферат дисс. доктора филологических наук/ – Москва, 2002. – 46 с.
89. Зализняк, А. А. Феномен многозначности и способы его описания // – Москва: Вопросы языкознания, – 2004. № 2. – с. 20-45.
90. Иванова, Л.И. Полисемия русских прилагательных линейного пространственного измерения (категориальная специфика, семемная организация, семантические процессы): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Воронеж, 1981. – 24 с.
91. Ивашкин, М.П. Синхронно-диахронический анализ переходных процессов в английском языке / М.П. Ивашкин. – Москва: Прометей, – 1988. – 172 с.
92. Каверина, О. Н. Типы семантических отношений в лексико-семантическом поле / О. Н. Каверина. – Балашов: Издательство Николаев, – 2002. – 48 с.
93. Калечиц, Е.П. Взаимодействие слов в системе частей речи (межкатегориальные связи) / Е.П. Калечиц. – Свердловск: Издательство СУ, – 1990. – 157 с.
94. Кацнельсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д.Кацнельсон. – Ленинград: Наука, – 1978. – 216 с.
95. Кацнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение // С.Д.Кацнельсон. – Москва: Наука, – 2004. – 112 с.
96. Клычков, Г.С., Кузьменко Н.А. К вопросу о приемах установления близости лексических значений слова (Омонимия или полисемия) // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1980. № 6, – с. 8-11.
97. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / – Москва: КомКнига, – 2007. – 352 с.
98. Кодухов, В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. – Ленинград: –1977. – с. 5-16.
99. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика / Г.В.Колшанский. – Москва: Наука, – 1980. – 149 с.

100. Комлев, Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н.Г.Комлев. – Москва: Едиториал УРСС, – 2003. – 192 с.
101. Конявская, С.В. Семантическая деривация в структуре числовой оппозиции существительных: Pluralia tantum в истории русского языка: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 2003. – 24 с.
102. Кронгауз, М.А. Семантика / М.А.Кронгауз. – Москва: Издательство Российского государственного гуманитарного университета, – 2001. – 400 с.
103. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С.Кубрякова. – Москва: Наука, – 1981. – 200 с.
104. Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. – Москва: Высшая школа, – 1989. – 216 с.
105. Кузьменко, Н.А. Выделение омонимов из семантической сруктуры английских многозначных слов (Опыт разработки методики): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1981. – 16 с.
106. Курилович, Е.Р. Заметки о значении слова // Очерки по лингвистике. – Биробиджан: ИП Тривиум, – 2000. – с. 237-250.
107. Кустова, Г.И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г.И.Кустова. – Москва: Языки славянской культуры, – 2004. – 472 с.
108. Лешева, Л.М. Основы лингвистической теории полисемии / Л.М.Лешева. – Москва: Высшая школа, – 2003. – 368 с.
109. Литвин, Ф.А. Многозначность слова в языке и речи / Ф.А.Литвин. – Москва: УРСС, – 2005. – 120 с.
110. Малаховский, Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л.В.Малаховский. – Москва: Наука, – 1990. – 240 с.

111. Марчук, М. В. Динамика лексических значений многозначных слов: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1996. – 26 с.
112. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание / Ю.С.Маслов. – Москва: Высшая школа, – 1975. – 328 с.
113. Медникова, Э.М. Значение слова и методы его описания / Э.М.Медникова. – Москва: Высшая школа, – 1974. – 202 с.
114. Мельчук, И. А. К принципам описания означаемых (о лингвистической семантике) // – Москва: Язык и человек. Публикации отделения структурной и прикладной лингвистики; под общ. ред. В.А.Звегинцева. Издательство МГУ, – 1970. – с. 201-217.
115. Мешков, О.Д. Словообразование современного английского языка / О.Д.Мешков. – Москва: Наука, – 1976. – 245 с.
116. Мисюра, Г.А. Слова с несколькими функционально- грамматическими статусами в современном английском языке (на материале слов с релятивным значением): / Автореферат дисс. кандидата филологических наук / – Ленинград, 1987. – 15 с.
117. Морковкин, В.В. Лексическая многозначность и некоторые вопросы ее лексикографической интерпретации / Русский язык. Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография. / В.В.Морокин. – Москва: Наука, – 1981. – с. 153-165.
118. Морозов, А.В. Межъязыковой синонимический ряд как реализация семантике – деривационного потенциала слова // – Москва: Филологические науки, – 2003. № 4, – с. 77-83.
119. Никитин, М.В. Курс лингвистической семантики / М.В. Никитин. – Санкт-Петербург, Научный центр проблем диалога, – 1996. – 760 с.
120. Никитин, М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. – Москва: Высшая школа, – 1988. – 168 с.
121. Новиков, Л.А. Об одном из способов разграничения полисемии и омонимии // – Москва: Русский язык в школе, – 1960. № 3, – с. 10-14.

122. Ольшанский, И.Г., Лексическая полисемия в системе языка и тексте (на материале немецкого языка) / И.Г.Ольшанский, В.П.Скиба. – Кишинев: Штиинца, – 1987. – 128 с.
123. Падучева, Е.В. О семантической деривации: слово как парадигма лексем // – Москва: Русский язык сегодня. Сборник статей Азбуковник, – 2000. Выпуск I, – с. 395-417.
124. Падучева, Е. В. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука // – Москва: Вопросы языкознания, – 1998. № 5, – с. 3-24.
125. Полянчук, О.Б. Основные подходы к анализу многозначного комплексного знака // – Воронеж: Вестник Воронежского Государственного Университета, Серия: Филология. Журналистика, – 2006. № 1. – с. 44-48.
126. Пономарева, О.Б. Когнитивные и прагмастилистические аспекты семантической деривации (на материале русского и английского языков): /Автореферат дисс. доктора филологических наук/ – Тюмень, 2007. – 47 с.
127. Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д.Попова. – Воронеж: Истоки, – 2001. – 191 с.
128. Поспелова, А.К. Субстантивация и конверсия в английском языке: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1982. – 16 с.
129. Редькин, С.В. Типы многозначности существительных в общелингвистическом и прикладном аспектах (на материале слов с инструментальным значением): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1990. – 21 с.
130. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э.Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва: Просвещение, – 1976. – 543 с.
131. Сальникова, Н.Н. Регулярная лексическая полисемия существительных в английском языке в соотношении со словообразованием: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Ленинград, 1980. – 17 с.
132. Сафарова, К.А. К вопросу о конверсии в английском языке // – Ташкент: Вопросы филологии, – 1970. Т.1. – с. 183-191.

133. Селиверстова, О. Н. Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки // – Москва: Вопросы языкознания, – 2002. №6, – с. 12-26.
134. Сергеев, В.И. Многозначность слова и контекстная семантика (проблема лексикографической разработки полисемов) // – Баку: Советская тюркология, – 1988. № 1, – с. 13-19.
135. Смирницкий А. И. По поводу конверсии в английском языке // – Москва: Иностранные языки в школе, – 1954. № 3, – с. 12-24.
136. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / Смирницкий А.И. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1956. – 260 с.
137. Соотношение семантики и синтаксиса в английском языке / – Москва: Сбор научных трудов, Московский областной педагогический институт (МОПИ) имени Н.К.Крупской, – 1982. – 144 с.
138. Степанова, Е.Н. Структурно-семантические и функциональные особенности субстантивов в современном английском языке: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Одесса, 1987. – 16 с.
139. Стернин, И.А. Лексическое значение слова в речи / И.А.Стернин. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, – 1985. – 170 с.
140. Стернин, И.А. Проблемы анализа структуры значения слова / И.А.Стернин. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, – 1979. – 156 с.
141. Стернина, М.А. Лексико-грамматическая полисемия в системе языка / М.А.Стернина. – Воронеж: Истоки, – 1999. – 159 с.
142. Стернина, М. А. Лексико-грамматическая полисемия в системе языка: /Автореферат дисс. доктора филологических наук/ – Воронеж, 2000. – 48 с.
143. Телия, В.Н. Типы языковых значений. Связь значение слов в языке / В.Н.Телия. – Москва: Наука, – 1981. –204 с.
144. Ульманн, С. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология // – Москва: Новое в лингвистике, – 1962. Выпуск II, – с. 17-44.

145. Ульманн, С. Семантические универсалии // – Москва: Новое в лингвистике. Прогресс, – 1970. Выпуск V, – с.250-299.
146. Харченко, В.К. Переносные значения слова / В.К. Харченко. – Воронеж: Издательство Воронежского университета – 1989. – 198 с.
147. Чудинов, А.П. Регулярная многозначность в глагольной лексике / А.П.Чудинов. – Свердловск: Издательство Свердловского Государственного Института, – 1986. – 80 с.
148. Шафаренко, Е.Я. Опыт анализа конверсии в современном английском языке с помощью семантических параметров // – Пермь: Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии, – 1972. – с. 479 -484.
149. Шендельс, Е.И. О грамматической полисемии // – Москва: Вопросы языкознания, – 1962. №3, – с.47 -55.
150. Шендельс, Е.И. Многозначность и синонимия (На материале глагольных форм немецкого языка) / Е.И.Шендельс. – Москва: Высшая школа, – 1970. – 204 с.
151. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н.Шмелев. – Москва: Наука, – 1973. – 280 с.
152. Шумарин, С.И. Способы репрезентации функциональных омонимов в словарях: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Москва, 1991. – 16 с.
153. Якушина, Р.М. Динамические параметры оценки (на материале современного английского языка): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Уфа, 2003. – 24 с.

İngilis dilində:

154. Bauer, L.F. English Word-Formation / L.F.Bauer – Cambridge: Cambridge University Press, – 1983. – 311 p.
155. Chomsky, N.A. Syntactic structures / N.A.Chomsky – Paris: The Hague, Mouton Publisher, – 1957. – 115 p.

156. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology / B.Comrie – Chicago: University of Chicago Press, – 1981. – 252 p.
157. Copley, T. Shift of Meaning / T.Copley. – Oxford: Oxford Univesity Press, – 1961. – 166 p.
158. Croft, W. Cognitive linguistics / W.Croft, D.A.Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – 356 p.
159. Curme, G.O. English Grammar / G.O. Curme. – New York: Harper & Row Publishers Inc., – 1971. – 308 p.
160. Deane, P.D. Polysemy and cognition // – Amsterdam: Lingua, – 1988. Volume 75, Issue 4 – p. 325-361
161. Fillmore, C.J. Studies in Linguistic Semantics / C.J.Fillmore – New York: Holt, Rinehart & Winston, – 1971. – 299 p.
162. Flynn, M.J. Structure Building Operations and Word Order / M.J.Flynn. – New York – London: Carland Publishing, –1985. – 134 p.
163. Givon, T. On Understanding Grammar / T. Givon. – New York: Academic Press, – 1979. – 379 p.
164. Greenbaum, S. Studies in English Adverbial Usage / S.Greenbaum. – London: Longmans, – 1969. – 262 p.
165. Hajiyeva, A. English Lexicology / A.Hajiyeva. – Baku: Science and Education, – 2011. – 245 p.
166. Karimova, Sh.M. Polysemy and the Development of New Meanings // – Tbilisi: XVII Semiotics Scientific Journal, – 2017. № 17, – p. 82-88.
167. Karimova, Sh.M. Radial, chain and mixed polysemy in polysemantic words in English // – Belorussia: Vestnik, Minsk State University of Linguistics – 2018. №3, – p. 88-94.
168. Lakoff, G. Methaphors we live by / G.Lakoff, M.Johnsen. – London: The University of Chicago Press, – 2003. – 242 p.
169. Leech, G.N. Explorations in semantics and pragmatics / G.N.Leech. – Amsterdam: John Benjamins, – 1980. – 133 p.

170. Leech, G.N. Principles of Pragmatics / G.N.Leech. – London, New York: Longman, – 1983. – 250 p.
171. Lyons, J. Language and Linguistics. An Introduction / J.Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2018. – 356 p.
172. Lyons, J. Language, meaning and context / J.Lyons. – Bungay, Suffolk: Fontana Paperbacks, – 1981. – 256 p.
173. Nilsen, L.F. English Adverbials. The Hague / L.F.Nilsen. – Paris: Mouton, – 1972. – 197 p.
174. Nurnberg, M. How to build a better vocabulary / M.Nurnberg, M.Rosenblum. – New York: Popular Library, – 1961. – 382 p.
175. Nunberg G. Transfers of meaning. / G.Nunberg. – Oxford: Oxford University Press, – 1995. – 210 p.
176. Palmer, F.R. Semantics. A New Outline / F.R.Palmer. – Cambridge: – Cambridge University Press, – 1976. – 164 p.
177. Sweet, H.A. A New English Grammar, Logical and Historical / Sweet, H.A. – Oxford: Clarendon press, – 2014. – 528 p.
178. Talmy, L. Toward a cognitive semantics. Concept Structuring Systems / L.Talmy. – Cambridge, London: MIT press, – 2001. – v.1. – 565 p.
179. Trnka, B. Conversion in English // – Brno: Brno Studies in English, – 1969. Volume 8, – p. 183-187.
180. Ullmann, S. Semantic Universals // – New York: Universals of Language, – 1963. 2nd Edition, – p. 172-207.
181. Ullmann, S. Semantics. An Introduction to the Science of Meaning / S. Ullmann. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd., – 1977. – 278 p.
182. Weinreich, U. Explorations in Semantic Theory / U.Weinreich – The Hague-Paris: Mouton, – 1972. – 128 p.
183. Weinreich, U. On Semantics / U.Weinreich – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 1980. – 420 p.
184. Yamaguchi, H. Essays towards English Semantics / H.Yamaguchi. – Tokyo: Shinozaki Shorin, – 1961. – 479 p.

185. Yule, G. The Study of Language. An Introduction / G.Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1989. – 220 p.

Lüğətlər:

186. Azərbaycanca – ingiliscə lüğət /Tərt.: O.İ.Musayev, M.A.Pənahi, A.H.Qarayev və b. – Bakı, Azərb. Dövlət Dillər İnstitutu, – 1998. – 646 s.

187. İngiliscə – Azərbaycanca lüğət /Tərt.: O.İ.Türksevər (Musayev), P.O.Musayev, M.M.Nurəddinov və b. – Bakı: Qismət, – 2003. – 1696 s.

188. İngiliscə – Azərbaycanca lüğət /Tərt.: V.S.Ərəbov, Ş.B.Məmmədova, L.M.Süleymanova, İ.Z.Əliyeva. – Bakı: Adiloğlu, MMC, – 2012. – 1360 s.

189. Большой англо-русский словарь: [В 2-х т.] / Под ред. И.Р.Гальперина. – М.: Советская энциклопедия, – Т.1. – 1972. – 822 с.

190. Большой англо-русский словарь: [В 2-х т.] / Под ред. И.Р. Гальперина. – М.: Советская энциклопедия, – Т.2. – 1972. – 863 с.

191. Новый Большой англо-русский словарь: [В 3-х т.] / – М.: Русский язык, – 1993 – 1994. – 824 с.

192. Cambridge International Dictionary of English./ – Cambridge: CUP, – 1995. – 1773 p.

193. Longman Dictionary of Contemporary English: [in 2 vol.]. – М.: Русский язык, – 1992. – 1230 p.

194. Oxford Advanced Learner's Dictionary. / 7th edition. – Oxford: A.S.Hornby, – 2003. – 1539 p.

195. Webster's New World Dictionary-3rd edition. /– Cleveland – New York, – 1988. – 1574 p.

İnternet saytları:

196. Heminquey, E. Qoca və dəniz // URL: <https://www.kitabyurdu.org/kitab/dunya-edebiyati/1050-ernest-heminquey-qoca-ve-deniz.html>

197. Braun, D. Da Vinçi şifrəsi // URL: <https://www.kitabyurdu.org>

198. Балалыкина, Э. А. Словообразовательная энантиосемия в кругу смежных явлений // URL: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/abst.htm>
199. Национальный корпус русского языка // URL: www.ruscorpora.ru/
200. ABBYY Linqvo // URL: <https://www.lingvolive.com/en-us/translate/en-ru/evening>
201. Brown, D. The da Vinchi code // URL: <http://danbrown.com/the-davinci-code/>
202. Fresh breeze // URL: [https://www.vocabulary.com/dictionary/fresh%20 breeze/](https://www.vocabulary.com/dictionary/fresh%20breeze/)
203. Hemingway, E. The Old Man and the Sea // URL: https://la.utexas.edu/users/jmciver/Honors/Fiction%202013/Hemmingway_The%20Old%20Man%20and%20the%20Sea_1952.pdf
204. Jack London J. The Mexican // URL: <http://www.laem.ru/english-book>
205. Mary Mapes Dodge, Hans Brinker or Silver Skates // URL: <http://www.public-library.uk/ebooks/43/86.pdf>
206. <https://www.cbsnews.com/news/is-your-rental-car-company-spying-on-you/>
207. <http://www.fleetnews.co.uk/amp/news/fleet-industry-news/2019/11/22/council-employees-caught-abusing-pool-cars>